

BEELDENSTORM EN BOSGEUZEN IN HET WESTKWARTIER

(1566-1568)

Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdiensttroebelen
der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw

door

Drs. M. BACKHOUSE

(Licentiaatverhandeling)

Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk

Gesticht in 1903

HANDELINGEN

Nieuwe Reeks Deel XXXVIII

Uitgegeven met de steun van Staat, Provincie en Stad

STICHTING DE GIHONBRON

MIDDELBURG

2008

Het past altijd volgende raad aan te halen die wij te danken hebben aan Baron Joseph de Béthune, tweede voorzitter van Onze Kring:

De leden die boeken, drukwerken of verzamelingen van onze uitgaven bezitten en ze niet wensen te behouden, worden dringend verzocht deze bij de Voorzitter, Aalbeeksesteenweg 84, te Kortrijk af te geven.

DANKWOORD

Wij hechten eraan in de eerste plaats Prof. Dr. Graeybeckx, onze promotor, onze dank en erkentelijkheid te betuigen voor de manier waarop hij deze verhandeling heeft geleid. Zijn talloze wenken en aanwijzingen tijdens geregelde contacten hebben ons ten eerste geholpen bij het tot stand komen

Verder stellen wij er prijs op alle hoogleraren van de sectie Geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel te danken voor de historische opleiding die we van hen genoten, en in het bijzonder Prol. Dr. E. Scholliers, onder wiens waardevolle leiding wij een inzicht in de problematiek van de historische kritiek hebben gekregen.

Een speciale vermelding verdient Dr. E. Wartop, afdelingshoofd van het Rijksarchief te Kortrijk, die ons de zeer belangrijke documenten, basis van onze verhandeling, ter hand stelde.

Vervolgens wensen wij onze dank te betuigen aan Drs. J. -M Duvosquel, aspirant bij het N.F.W.O., die ons enkele belangrijke bibliografische gegevens doorgaf, maar die vooral de vlugge publicatie van deze verhandeling heeft mogelijk gemaakt.

Verder nog bedanken wij mej. J Vanroelen, aspirante bij N.F.W.O., voor de uitgebreide en voorname bibliografische gegevens die ze ons verschafte.

Ook aan Dr. N. G. Parker, met wie we, dank zij onze promotor, in contact kwamen, zijn we erkentelijkheid verschuldigd, omdat hij ons in een aantal gesprekken de Engelse nationale en internationale politieke situatie tijdens de XVI eeuw grondig verduidelijkte en omdat hij ons, in het vooruitzicht van een doctoraat, reeds tal van informatie toestuurde in verband met de Engelse archieven.

Verder gaat onze dank naar Ds. J. De Vries, predikant van de Protestants-Evangelische Kerk te Kortrijk, die ons nuttige verklaringen gaf in verband met de theologische en sociale theorieën van Luther en Calvijn, en die ons tijdens de staking in de Koninklijke Bibliotheek (december 70 - januari '71) een aantal werken uit zijn persoonlijke bibliotheek ter beschikking stelde.

Ook danken wij M. M. Peeters, licentiaat en leraar Nederlands aan het Koninklijk Atheneum te Kortrijk, die met veel geduld onze kopij heeft nagezien en tal van verbeteringen aanbracht betreffende taal en stijl.

Ten slotte hechten wij eraan een zeer speciale dank te betuigen aan Prof. Dr. L. Flam voor zijn talloze aanmoedigingen toen we een moeilijke periode doormaakten.

Brussel, 21 mei - 1 oktober 1971.

WOORD VOORAF

In het Westkwartier is de Beeldenstorm uitgebroken. Vandaar uit heeft hij zich verspreid in het geheel der Spaanse Nederlanden. Met het Westkwartier moet elk onderzoek naar de godsdienstige en sociale revolte tijdens het «Wonderjaar logischerwijze beginnen. Daar werd, misschien meer dan elders, de bevolking zwaar geschokt door de XVII-eeuwse handelskapitalistische «revolutie». Daar was de calvinistische inplanting bijzonder sterk. Daar treft men radicale, ja zelfs ruige, uit het gewone ambachtsvolk gesproten, predikanten aan, als de hoedenmaker Sebastiaan Matte.

Wie waren de beeldenstormers, tot welke sociale lagen behoorden ze, in welke mate waren ze overtuigde calvinisten? Wie leidde ze van dorp naar dorp, van stad tot stad? Welke tactiek werd daarbij toegepast? Welke rol hebben de predikanten en de consistories gespeeld bij de voorbereiding en de uitvoering van het plan dat strekte tot het omvormen van de katholieke kerken tot calvinistische tempels en lot het uitschakelen van de katholieke geestelijkheid? Waar en bij wie rijpte dat plan?

Het register uit het Fonds *d'Ennetieres*, houdende het verslag van de ondervragingen van een aantal «Bosgeuzen» door de Ieperse Schepenbank, waar de H. Backhouse, dank zij de bemiddeling van Dr. E. Warlop, de hand kon op leggen, is zo rijk aan gegevens dat het niet enkel een antwoord verschaft op de hoger vermelde vragen betreffende de Beeldenstorm, maar vooral ook veel nieuw licht werpt op het optreden van de tot op heden ietwat mysterieus gebleven «Bosgeuzen».

Maar de H. Backhouse heeft niet zonder meer genoeg genomen met een op zichzelf al buitengewoon belangwekkende analyse van zijn omvangrijk basisdocument. Hij heeft ook structurele en conjuncturele elementen van economische, sociale, politieke, kerkelijke, religieuze en institutionele aard hij zijn onderzoek willen betrekken. Zodoende kan hij de gedragingen van de verschillende sociale groepen, o.m. ook die van de kleine adel, duidelijk belichten.

Hel gruwelijk optreden van de Bosgaven ziet hij als een vorm van guerilla-oorlog, als een «primitieve revolte» die vlug ontaard is in banditisme. Zo transcendeert hij op menig punt zijn onderwerp en geeft hij er een ruime historische dimensie aan. De bindingen tussen het sociaal-economische en het religieus-politieke verklaart hij niet zonder meer vanuit pieken in de curve van de levensduurte. Misoogst en duurte leiden immers niet onmiddellijk en zelfs noodzakelijk tot woelingen. Alleen binnen een welbepaalde context kunnen ze deze mee in de hand werken. Dit diende gezegd te worden omdat sommigen, eens het bewijs geleverd was dat in de zomer van 1566 de graanprijzen teruggewallen waren op een normaal peil, daaruit meenden te mogen koek knieren dat de Beeldenstorm niet het karakter kan gehad hebben van een sociale opstand.

Dat predikanten en consistories de Beeldenstorm in het Westkwartier effectief organiseerden en daarbij, in overleg met leden van de kleine militaire adel, een merkwaardige tactiek toepasten, blijkt duidelijk uit de studie van de H. Backhouse. In het Westvlaams industriegebied gebeurt alles met een vastberaden compromisloze ruwheid. Overall blijkt dat het initiatief, zowel van de Beeldenstorm als van de latere Bosgeuzerij, uitging van in Engeland gevestigde vluchtelingenkerken. Daar is het dat, na onderdrukking van de opstandige beweging, waar de Beeldenstern het sein toe gegeven had, een nieuw, overigens weinig realistisch plan tot een invasie in het Westkwartier en daarna tot de verovering van de Nederlanden gerijpt is. De

terreuracties van uit Engeland overgekomen agitatoren, waaronder weer predikanten, moesten deze invasie voorbereiden. Moge de H. Backhouse in een nabije toekomst de gelegenheid krijgen om ook Engelse archivalia bij zijn onderzoek te betrekken.

De H. Backhouse heeft zich gedurende twee jaar met volle overgave ingewerkt in een onderwerp dat hem, als jong student, volop plaatste de midden van een buitengewoon complex en passionant gebeuren. Zijn sympathieën en antipathieën kan hij hier en daar maar moeilijk verbergen. Sommige specialisten zullen zich misschien ergeren aan een nuance die zij missen. De historicus, hij weze katholiek, protestant, liberaal of marxist, die erin slaagde koel en ook vormelijk objectief te blijven bij de behandeling van de *Opstand der Nederlanden*, werpe echter de eerste steen.

Veel bevindingen van de H. Backhouse zijn volkomen nieuw en het lijdt geen twijfel dat elke objectieve geschiedschrijving over de Opstand er terdege rekening mee zal moeten houden.

Ik ben ervan overtuigd dat de H. Backhouse het niet bij dit ene werk zal laten en dat zijn enthousiasme voor de XVIIe-eeuwse godsdienstige, sociale en politieke geschiedenis hem zal leiden op andere nog onbetreden paden.

J. CRAEYBECKX,
hoogleraar V.U.B.

INLEIDING

A. - Probleemstelling en status quaestionis

In talloze studies werden de verschillende aspecten van de XVIe-eeuwse opstand in de Spaanse Nederlanden onder de loupe genomen. Terecht of ten onrechte betreurde Jan Romein het verloren gaan van een globaal beeld van de Opstand en wilde hij aantonen dat een « objectieve geschiedschrijving onbestaande is. (1) Wij willen hier niet op ingaan, maar we stellen toch vast dat de visies over de Opstand zeer uiteenlopend zijn, en zelfs leidden tot heftige polemieken. Voor J. N. Bakhuizen van den Brink zijn de Hervorming en de zucht naar gewetensvrijheid de belangrijkste motieven. Bij H. Pirenne gaat het vooral om de tegenstelling 'Etat espagnol - Etat bourguignon', tegenstelling die meer nationaal is dan religieus. Door het agressief calvinisme zal het later een politico-religieus conflict worden. In zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* meent P. Geyl, die daarbij de scheiding van het Nederlandse volk betreurt, dat in de Opstand het nationaal element overheerst.

Met H. A. Enno Van Gelder wordt het burgerlijk-nationaal motief opzij geschoven en krijgt men oog voor de rol die de adel tijdens de Opstand speelde. Deze auteur trekt een parallel tussen de Hugenoten- en de Geuzenoorlog. Voor hem was de Opstand een partijoorlog. De oude half-middeleeuwse staatsvorm overwon bijgevolg in de Noordelijke Nederlanden, maar bracht ook het calvinisme, de moderne tolerantie en de gewetensvrijheid. Tussen P. Geyl en H. A. Enno Van Gelder ontstond over dit probleem een polemiek. Geyl verwijt Van Gelder dat hij niet zegt dat de calvinisme een kleine minderheid vormden, en zegt dat de opstand een reactie is tegen de Moderne Staat. Van Gelder ziet in die Opstand het begin van de Moderne Tijd.

In deze perspectieven zagen de boven vermelde auteurs een zeer belangrijke factor van de Opstand, nl. de beginfase, de zo druk besproken Beeldenstorm. Voor tal van vragen in verband met dit probleem werd naar een oplossing gezocht: welke soort van Opstand was het, was de Beeldenstorm een georganiseerd verzet of een spontane uiting van volkswede,

1.) Zie daarover J. ROMEIN, *Het verguisde beeld. Over het onderzoek naar de motieven van onze opstand, in opdracht van de tijd s*, Amsterdam, 1946.

11

welke was daarbij de rol van de adel, consistories en de burgerij'? De controversen bleven niet uit.

J. N. Bakhuizen van den Brink, die in de Storm een spontane uiting van volkswede ziet, schreef: »In hetzelfde jaar 1566 kwamen de openbare hagepreken en, vanuit een overmoedige en opgezweepte stemming, de beeldenstorm, deze laatste door de consistories zomin als door de edelen gewild noch georganiseerd. » (2) A. L. H. Verheyden sluit zich volledig bij deze visie aan (3).

Andere historici zijn hierover een andere mening toegegaan. J. Scheerder (4) en R. Van Roosbroeck (5) zien de Beeldenstorm als een duidelijk voorbereid en georganiseerd verzet.

Met het verschijnen van E. Kuttners nog steeds onvolprezen *Hongerjaar* ontstond een deining zowel in katholieke als in protestantse kringen. Deze auteur plaatst zich op het standpunt van de klassenstrijd en neemt diegenen die de Storm als zuiver godsdienstig

zien duchtig op de korrel. Voor Kuttner was de Beeldenstorm een afleidingsmanoeuvre van de handels- kapitalistische burgerij uit vrees voor een sociale revolutie (6). Het textielproletariaat in het dichtbevolkte West-Vlaanderen, waar de Storm uitbrak, werd door ellende tot de opstand gedreven. De burgerij, die op sociaaleconomisch terrein de plak zwaaide, boog een sociale revolutie om tot een beeldenstorm tegen kerken en kloosters.

De nadruk die Kuttner legde op de rol der sociale economische verhoudingen van het ogenblik had veel invloed op de latere studies over de Beeldenstorm. Tal van historici onderzochten van dichterbij de sociaal-economische toestanden die vóór en tijdens de Beeldenstorm heersten.

Nochtans blijven de controversen bestaan. Voor M. Dierickx S. J. bijvoorbeeld schijnen de sociaal-economische

(2) .I. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en J. LINDEBOOM, Handboek der Kerkgeschiedenis, 2 dln., 's-Gravenhage, 1946, dl. 2, p. 183.

(3) A. L. E. VERHEYDEN, De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, Brussel, 1949, pp. 87-90.

(4) J. SCHEERDER, Le mouvement iconoclaste en 1566 fut-il spontané ou prémédité, Annales de la Fédération Archéologique de Belgique, 33e session, dl. I, Doornik, 1949, p. 303.

(5) R. VAN ROOSBROECK, het Wonderjaar te Antwerpen, 1566-1567, Antwerpen, 1930.

(6) E. KUTTNER, Het Hongerjaar 1566, Amsterdam, 1949, tweede druk 1964, p. 264 e.v.

factoren weinig invloed te hebben uitgeoefend op de feiten, terwijl Onno Van Gelder, I. Schoeffler en de Hongaar T. Wittman het roerend eens zijn over het feit dat de sociaal-economische factoren een zeer voorname rol gespeeld hebben. (7)

Een tweede plint dat we in deze studie zullen behandelen is het probleem van de Bosgeuzen, die van eind 1567 tot midden 1568 in het Westkwartier opereerden. Ook over hen werd reeds veel geschreven, maar bij gebrek aan bronnen zijn de studies of opmerkingen over deze » verzetstrijders » steeds onvolledig of verkeerd geweest. Over hen schrijft R. Van Roosbroeck: » Maar bij de bevolking bleef de weerstand niet uit; waren het aanvankelijk slechts relletjes, meer op afkeer tegen de Spanjaards dan op politieke overwegingen gesteund, dan krijgt die weerstand van het volk weldra grotere uitbreiding, o.a. in West-Vlaanderen. Hier is het dat de „Wilde Geuzen" optreden, de „Boschgeuzen", eerst in Frans-Vlaanderen, waar ze voor een deel uit Engeland zijn overgekomen, daarna in Vlaanderen zelf. Maar die Boschgeuzen konden de algemene omwenteling niet oproepen: de angst was sterker dan de ontevredenheid.» P. Geyl 8 en Enno Van Gelder (9) schreven in dezelfde zin.

Ten slotte nog enkele bedenkingen van T. Wiltman: » Presque invisible, une guerre populaire de grande envergure poursuivait contre les oppresseurs étrangers; les masses paysannes épaulaient les combattants... Les villages au sud l'Ypres furent le théâtre de leurs activités... Il est caractéristique de la situation que les commissaires du duc n'osèrent pas entrer à Hondschoote; ils se contentèrent d'y faire publier les jugements. Cette forteresse de la sayetterie devint l'un des centres' de la résistance populaire. » (10)

(7) M. DIERICKX S.I., Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566, overdruk uit « Streven », XIVe jg., dl. 2, nrs. 11-12, Antwerpen, 1956, p. 1040; idem, p. 1048; H. A. ENNO VAN GELDER, De opstand tegen Philips II en de protestantisering der Nederlanden, Bijdr. Gesch. Ned., 's-Graverdrage-Antwerpen, 1955-1956, pp. 63-65; T. WITTMAN, Les Gueux dans les » bonnes villes » de Flandre (1577-1580, Budapest, 1969, pp. 115 en 132.

(8) R. VAN ROOSBROECK, *Geschiedenis van Vlaanderen*, 6 dln., Brussel, 1936-1939, dl. 4, p. 163.

(9) P. GEYL, *Geschiedenis von de Nederlandse Stam*, 3 dln., Amsterdam-Antwerpen, 1948-1959, dl. 2, p. 475; H. A. ENNO VAN GELDER, *Van Beeldenstorm tot Pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw*, Amsterdam-Brussel, 1964, pp. 60-61.

(10) T. WITTMAN, op. Cit., p. 143.

12

B. - Opzet van deze verhandeling.

Hel is duidelijk dat we in de loop van deze studie een hele reeks vragen zullen moeten trachten te beantwoorden: was de Storm georganiseerd of spontaan? Was het een burgerlijke, een feodale, een proletarische of een religieuze revolutie, en hierbij aansluitend: welke was de rol van de burgerij, de adel en de consistories? Welke sociale lagen namen aan de Beeldenstorm deel? In hoever was de actie een mislukking? Hoe waren de Bosgeuzen georganiseerd? Tot welke sociale lagen behoorden zij? In wiens opdracht handelden zij? In hoever werden ze door de plaatselijke bevolking gesteund? Waar en hoe hielden ze zich schuil? Hoe opereerden zij? Welke soort mensen waren het: hadden ze aan de troebelen van 1566 deelgenomen? Vanwaar waren zij afkomstig? Waarom hun acties, welke waren de motieven? enz.

Allereerst willen we de nadruk leggen op het belang van de documenten die voor deze verhandeling werden gebruikt. Het is dan ook dank zij deze documenten dat wij een nieuwe visie op de godsdiensttroebelen der zestiende-eeuwse Nederlanden zullen krijgen in verband met de Beeldenstorm en de verzetstrijd van de Bosgeuzen, vooral omdat wij het gebied behandelen waarin deze gebeurtenissen een aanvang hebben genomen. Het Westkwartier was terzelfdertijd een der bolwerken van de textielindustrie en van het calvinisme.

Hot ligt geenszins in onze bedoeling nogmaals naar de oorzaken van de Beeldenstorm te zoeken. Wij weten nu reeds lang dat het zowel politieke, sociale, economische als religieuze geweest zijn, maar wat wij wel wensen te onderzoeken is in welke mate deze factoren legen elkaar opwegen en of hun rol groot of klein geweest, is. Op alle vragen die we ons hebben gesteld hebben we gepoogd een zo volledig en objectief mogelijk antwoord te geven. We hopen hierin geslaagd te zijn.

LIJST VAN DE GEBRUIKTE AFKORTINGEN

A.C.N.	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
A.R.A., C.d.T.	Algemeen Rijksarchief, Conseil des Troubles
A.R.A., E. & A.:	Algem. Rijksarchief, Papier d'Etat et de l'Audience
B.C.R.H.	Bulletin de la Commission Royale diHistoire
B.T.F.G.	Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
C.R.H.	Commission Royale d'Histoire
G. V. F.	Goethals-Vercruysse
F. E.	Fonds Fonds d'Ennetières
R.A.K.	Rijksarchief te Kortrijk
S.B.K.	Stadsbibliotheek te Kortrijk
T. G.	Tijdschrift voor Geschiedenis

14

BIBLIOGRAFIE

I – ONUITGEGEVEN DIPLOMATISCHE BRONNEN

- A. Algemeen Rijksarchief te Brussel
 - Chambre des Comptes, nrs. 1173, 18803, 18899 en 18917
 - Consceil des troubles nrs 6 en 7.
 - Papiers d'Etat et de l'Andience nr. 1175
- B. Rijksarchief te Kortrijk
 - Fonds d'Ennetieres, reeks 1, nr. 37 Registre contenant affaires pessées devant échevinage de la ville d'Ypres.
 - Fonds d'Ennetieres, reeks I, nr. 40 Rekening van de soevereine baljuw van Vlaanderen, 1568-1569.

II. - ONUITGEGEVEN VERHALENDE BRONNEN

- Stadsbibliotheek Kortrijk
 - Goethals-Vercruysse Fonds, Codex 296, XI, I. Van Hernighem Augustijn (Beschrijving der stad Yper, etc. (1562-1572).
 - Goethals-Vercruysse Fonds, Codex 309, X111, 2, Geschiedenis van Veurne, 1566-1600

III. GEDRUKTE BRONNEN

- A. Verhalende:
 G. BENTIVOGLIO, Histoire des Guerres de Flandre, 4 dln, uit het Italiaans vertaald door M. Loiseau, Parijs, 1770.
 J. BLAES en A. HENNE, Memoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas (1565-1580). 5 dln., Brussel, 1859-1866.
 B. DE JONGHE, Gendische Geschiedenissen ofte Chronijcke vande beroerten en ketterije binnen en omtrent de stad Ghendt sedert het jaer 1566 tot het jaer 1585, 2 dln, Gent, 1752.

- L. GUICCIARDINI, *Descrittione di tutti Peasi Bassi*, Antwerpen, 1567.
- J. HOPPERUS, *Hecueil el mémerial des troubles des Bays-Bas du Roy, 1559-1566*, uitg. A. Wauters, Brussel, 1858.
- P. HEINDERYCKX, *Jaerboeken van Veurne en Veurneambacht*, 4 dln., uitg. E. Ronse, Soc. Emoul. Bruges, Brugge, 1853-1854.
- RENON DE FRANCE, *Histoire des Troubles des Pays-Bas*, 3 dln., uitg. Ch. Piot, in 4-reeks C. R. H. Brussel, 1886.
- G. VAN HAEGHT, *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, 2 dln., uitg. II. Van Roosbroeck, Antwerpen, 1929.
- M. VAN VAERNEWYCK, *Van die beroerlicke tyden in die Nederlanden en voornamelyck in Ghendt, 1566-1568*, 5 dln., uitg. F. Vanderhaeghen, Gent, 1872-1881.
- J. VAN WESEMBEKE, *De Beschrijving van de Geschiedenissen in der religie saecken toe gedragen in de Nederlanden*, Antwerpen, 1569.
- J. VAN WESEMBEKE, *Mémoires (1524-1566)*, uitg. C. Rahlenbeek, Brussel, 1859.
- VIGLIUS, *La source et commencement des Troubles suscitez aux Pays-Bas (1563-1573)*, uitg. A. Wouters, Brussel, 1858.
- VIGLIUS, *De Philippo Secundo rege Oratio*, uitg. A. Wauters, Brussel, 1858.
- Ch. WYNCKIUS, *Geusianismus Flandriae Occidentalis*, uitg. R.D.P. Van de Putte, Soc. Emul. Bruges, 2e reeks, Brugge, 1841.

B. Diplomatische bronnen:

- J. H. BEKOUW, *De emigratie uit Belle, Poperingen en Hondshoeten tijdens de Spaanse overheersing*, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 's-Gravenhage, 1953, pp. 99-138, en 1956, pp. 107-151.
- S. CRAMER en F. PIJPER, *Bibliotheca reformatica Neerlandica*, 10 dln., Den Haag, 1903-1919.
- E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIIe siècle dans la Flandre maritime*, 4 dln., Soc. Emul. Bruges, Brugge, 1876.
- J. C. DE JONGHE, *Briefwisseling van Alva (1566-1569)*, 2 dln., Delft, 1825-1827.
- K. DE LETTENHOVE, *Documents inédits relatifs á l'histoire au XVP siècle*, in *B.C.R.H.*, XI, Brussel, 1883.
- H. E. DE SAGHER, *Recueil de documents relatifs d l'histoire de drapière en Flandre*, 3 dln., uitg. J. H. De Sagher, H. Van Werveke en C. Wyffels, in 4°-reeks C.R.H., Brussel, 1951-1966.
- G. DES MAREZ, *Documents relatifs aux excès donnés d Ypres pat les iconoclastes les 15 et 16 aout en 1566*, *B.C.R.H.*, LXXXIX, Brussel, 1925, pp. 95-127.
- I. DIEGERICK, *Inventaire chronologique et analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres*, 7 dln., Brugge, 1853-11168.
- I. DIEGERICK, *Documents du XVI' siècle*, Brugge, 1874.
- P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haeriticae privatis Neerlandica*, 5 dln., Gent, 1889-1935.
- L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe 11 sur les affaires des Pays-Bas*, 5 dit, Brussel, 1848-1879.
- R. A. M. GEURTS, *De Nederlandse opstand in pamfletten (1506-1584)*, Nijmegen-Utrecht 1956.
- J. NOLF, *La réforme ...* Gent, 1915.
- Ch. PAILLARD, *d'Histoire des Troubles Religieux de Valenciennes (1560-1567)*, 2 dln., Brussel, 1879.
- E. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)*, 12 dln., in 90-

reeks C.R.H., Brussel, 1877-1896.

F. de REIFFENBERG, Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II, Brussel, 1842.

A. SANDERUS, Verheerlijkt Vlaandre. In 't Latijn beschreeven en nu in het Nederduytsch vertaald, 3 dln., Leiden-Amsterdam-'s-Gravenhage, 1735.

P. TIELE, Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten, dl. I, 1500-1648 Amsterdam, 1858.

A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingenkerk te Londen, 1560-1563, Amsterdam, 1921.

16 A. L. E. VERHEYDEN, te Conseil des Troubles, liste des condamnés (1561-1573), in 4°-reeks C.R.H., Brussel, 1961.

A. L. E. VERHEYDF,N, te martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIe siècle, Brussel, 1960.

A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche martyrologium, Brussel, 1944.

C. VERLINDEN, I CRAEYBECKX ea., Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XV- XVII eeuw), Brugge, 1958.

C. VERLINDEN en J. CRAEYBECKX, Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589. Onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnanties, in 8°-reeks K.C.G., Brussel, 1962.

C. VERUNDEN, E. SCHOLLIERS ea., Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIIM-XIX" eeuw), dl. 2: Vlaanderen, Brugge, 1965.

IV. - LITERATUUR

J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en J. LINDEBOOM, Handboek der Kerkgeschiedenis, 2 dln., 's-Gravenhage, 1946.

R. H. BAINTON, The left wing of the reformation, Journal of Religion, XXI, 2, Chicago, 1941, pp. 124-139.

G. BERTHOUD en medewerkers, Aspects de la propagande religieuse, Genève, 1957.

A. BIELER, La pensée économiq ue et sociale de Calvin, Genève, 1959. E M.

BRAECKMAN, l'armée des Gueax, Revue beige d'Histoire utilitaire, t. 19, Brussel, 1971, pp. 5-96.

W. BRULEZ, De handelsbalans der Nederlanden in hel midden van de 16de eeuw, overdruk uit Bijdr. Gesch. Ned., XXI, 1966-1967, nrs. 3-4, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1967, pp. 278-319.

W. BRULEZ, De Opstand in het Industriegebied in 1566, Anciens Pays et Assemblees d'Etats, IV, Leuven, 1952, pp. 78-101.

E. COORNAERT, Draperies rondes, draperies urbaines, B.T.F.G., XXVIII, 1, Brussel, 1950, pp. 59-96.

E. COORNAERT, Un centre Industriel ... d'Hondschoote (XIV XVIII siècles), Parijs, 1930.

E. COORNAERT, Une industrie urbaine du XIV' au XVP siècle. L'industrie de la laine a Bergues-Saint-Winoc, Parijs, 1930.

A. M. COULON, Histoire de Mouscron, 2 dln., Kortrijk, 1890-1891.

J. CRAEYBECKX, De arbeiders vóór de industriële omwenteling, Gesch. Soc. Arbeidersbew. België, afl. I, Antwerpen, 1960.

J. CRAEYBECKX, Instellingen Moderne Tijden. Nota's. Cursus gedoceerd in de licenties geschiedenis aan de V.U.B. tijdens het academisch jaar 1970-71, Brussel, 1970.

J. CRAEYBECKX, Handelaars- en neringdoeners. De 16e eeuw, Flandria Nostra, I,

- Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957, pp. 909-464.
- W. F. DANKBAAR, Hoogtepunten uit het Nederlandsche calvinisme in de zestiende eeuw, Haarlem, 1996.
- D. DALLE, Pogingen tot de heropleving van de wolnijverheid te Veurne (15-17e eeuw), *Handel. Mij. Gesch. en Oudhk. Cent*, XIII, Gent, 1959, pp. 103-112.
- J. DECAVELE, De correlatie tussen de sociale en professionele structuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567).
17
- J. DECAVELE, Jan Hendricks en het Calvinisme in Vlaanderen, 1560-7584, *Handel. Soc. Emul. Bruges*, 1, VI, Brugge, 1969, pp. 17-32.
- A. DESPRETZ, De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek 1577-1579), overdruk uit *Handel. Mij. Gesch. en Oudhk. Gent*, Nieuwe Reeks, XVII, Gent, 1963.
- A. DESPRETZ, De Roeren. 16de, 17de en 18de eeuw, *Flandria Nostra*, I, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957, pp. 123-165.
- S. DE WOLFF, Het proletariaat in de beginjaren van de strijd tegen Spanje, *De Nieuwe Tijd*. 2e jg., Amsterdam, 1906.
- M. DIERICKX S. J., De eerste jaren van Filips II, 1555-1567, *A.G.N.*, IV, hoofdst. XIII, Utrecht, Antwerpen, 1952, pp. 340-345.
- M. DIERICKX S.J., De beeldenstorm en Frans-Vlaanderen, *Ons Erfdeel*. 10e jg., 2, Lauwe, 1966, pp. 13-20.
- M. DIERICKX ST., Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566, overdruk uit *Streven*, XIX' jg., 2, ms. 11-12, Antwerpen, 1966.
- M. DIERICKX B.I., De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten, *B.T.F.G.*, XL, 2, Brussel, 1962, pp. 415-427.
- A. C. DUKE en Drs. A. KOLFF, The time of troubles in the county of Holland, 1566-1567, *E.G.*, Groningen, 1969, pp. 316-337.
- H. A. ENNO VAN GELDER, Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw, Amsterdam-Brussel, 1964.
- H. A. ENNO VAN GELDER, De opstand tegen Philips II en de protestantisering der Nederlanden, *Bijdr. Gesch. Ned.*, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1955-1956, pp. 58-67.
- P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandsche Stam*, 3 dln., Amsterdam-Antwerpen, 1948-1959.
- P. GEYL, *The Revolt of the Netherlands*, Londen, 19582.
- E. J. HOBSBAWM, *Primitive Rebels*, Manchester, 19632.
- E. J. HOBSBAWM, *Bandits*, Londen, 1969.
- H. Q. JANSSEN, *Kerkhervorming in Vlaanderen*, Andier 4, 1868.
- H. Q. JANSSEN en J. H. VAN DALE, De hervormde vluchtelingen van Yperen in Engeland, *Bijdr. Oudhk. en Gesch. Middelburg*, Middelburg, 1857, pp. 211-274.
- E. KUTTNER, *Het Honger-jaar 1566*, Amsterdam, 1949, 2e druk 1964.
- J. LINDEBOOM, *Austin Priors. Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen (1550-1950)*, 's-Gravenhage, 1950.
- F. D. J. MORREES, *Geschiedenis van de Kerkhervorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leiden, 1914.
- J. OPDEURINCK, *Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw*, Brugge, 1898.
- H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 7 dln., Brussel, 1909-10321.
- N. W. POSTHUMUS, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1908-1939.
- F. PRIMIS, *1566-1567. Het Wonderjaar*, Antwerpen, 1941.
- J. ROMEIN, *Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de motieven van onze*

- opstand; In opdracht van de Tijd, Amsterdam, 1946.
- E. SCHOLLIERS, De levensstandaard in de XV en XVIe eeuw te Antwerpen, Antwerpen, 1960.
- E. SCHOLLIERS, Vrije en Onvrije arbeiders, voornamelijk te Antwerpen, in de 16de eeuw, Bijdr. Gesch. Ned., XI, 4, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1956, pp. 285-322.
- E. SCHOLLIERS, De handarbeiders. De 16de eeuw, Flandria Nostra, 1, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957, pp. 261-280.
- M. L. VAN DEVENTER, Het jaar 1566, een historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog, 's-Gravenhage, 1856.
- J. A. VAN HOUTTE, Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen, Antwerpen, 1964.
- J. VANROELEN, Het Nationalisme III: op zoek naar mogelijke betrekkingen tussen protestantisme en nationalisme in de xvi eeuw, Geschiedenis in het Onderwijs, Antwerpen, 1967, kolom 3-166.
- R. VAN ROOSBROECK, Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600), Leuven, 1968.
- R. VAN ROOSBROECK, liet Wonderjaar te Antwerpen, 1566-1567, Antwerpen, 1930.
- R. VAN ROOSBROECK, Geschiedenis van Vlaanderen, 6 dln., Brussel, 1936-39.
- A. A. VAN SCHELVEN, Hel verzoekschrift der drie miljoen goudguldens (October 1566), Bijdr. Ned. Gesch. Oudhk., 's-Gravenhage, 1930, pp. 1-42.
- A. A. VAN SCHELVEN, Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16de eeuwse Nederlanden, Hand. en Meed. Mij. Ned. Lettert, Leiden, 1915, pp. 126-156.
- A. A. VAN SCHELVEN, De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der 16de Eeuw in Engeland en Duitschland en hunne Beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden, Den Haag, 1908.
- A. L. E. VERHEYDEN, De hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, Brussel, 1949.
- A. L. E. VERHEYDEN, Anabaptism in Flanders (1530-1650),. Scottdale, 1961.
- A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, Verh. Kon. VI. Akad. Wet., Lett. en Sch. K. Belg., KL der Lett., nr. 36, Brussel, 1959.
- C. VERLINDEN, Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II? Bijdr. Gesch. Ned., 's-Gravenhage-Antwerpen, 1949, pp. 16-26.
- ETC. etc.

DEEL 1:

DE ARCHIVALIA

Vooraleer te beginnen met de eigenlijke studie van het onderwerp, hebben we het noodzakelijk geacht eerst een gedeelte te wijden aan prospectie en bespreking van het gebruikte bronnenmateriaal, meer bepaald de onuitgegeven documenten. De voornaamste betrachtning van dit deel zal bijgevolg dan ook zijn, langs de weg van de externe en interne kritiek, de historische waarde na te gaan van onze archivalia.

A. — RIJKSARCHIEF TE KORTRIJK

§ 1. *Registre contenant affaires passées devant échevinage de la ville d'Ypres.*

a) Vorm

Het «Registre» omvat aan beide zijden beschreven 153 folio's (1) en is ingebonden. Het omslag bestaat uit perkament. Daarentegen is de eigenlijke tekst op papier geschreven in een zeer regelmatig schrift. Op sommige plaatsen vinden we rectificaties, in margine aan de linkerkant van de tekst aangebracht. Het hele stuk werd geheel onbeschadigd teruggevonden, zodat we de volledige tekst zonder grote moeilijkheden konden omschrijven.

Achterin het «Registre» bevinden zich een aantal losse stukken, die, op een paar na, geen rechtstreekse betrekking hebben op het document waarin wij ze aantreffen, maar die wel enkele interessante gegevens bevatten in verband met het geheel van onze studie. Daarover treden we later in bijzonderheden.

Over de inhoud van de bron zullen we het straks hebben, maar nu al kunnen we verklappen dat het gaat om elf personen die tijdens de godsdiensttroebelen van de XVI eeuw in het Westkwartier actief zijn geweest, gevangen genomen en door de Vierschaar van Ieper verhoord en gevonnist werden. Het document bevat het verslag van het hele proces. Alvorens over

(1) Een dubbele nummering, in pagina en in folio, werd door het R.A.K. zelf aangebracht. Gebruikelijkerwijze geven we de verwijzingen in folio.

21

te gaan tot een meer gedetailleerde analyse van de inhoud, kunnen we eerst de uiterlijke kenmerken van het verslag zelf beschouwen.

Na de tekst met betrekking op het ondervragen van de beklaagden, die het grootste deel van het document in beslag neemt (ff. 127-v°, krijgen we drie blanco pagina's, bedoeld als scheiding met wat volgt nl. de uitspraak van de Vierschaar (ff. 128-147-v°). Daarna komt, na een nieuwe blanco pagina, de onkostenrekening van het hele proces (ff. 148-153-vg. Boven elke zitting van de Vierschaar staan de datum en de namen der rechters, met hun functie, die op de bedoelde dag zetelden. Na een korte tussenruimte volgt de naam van de beklaagde — in één geval van de getuige — naam van de vader, leeftijd, geboorteplaats en eventueel woonplaats, burgerlijke stand en beroep. Dan komt het eigenlijke verslag van de zitting, met vraag van de rechters en antwoord van de beklaagden in de « indirecte rede ». Elke nieuwe vraag wordt gescheiden door een tussenruimte. De hele tekst werd opgesteld en ondertekend door Gillis de Corte, griffier van Ieper.

Iedere veroordeling begint met de formule ic omme dieswille dat ghy... ». Daarna komt de naam van de persoon, de opsomming van zijn misdaden, zijn vonnis, gevolgd door de namen van de aanwezige rechters en de datum. Gillis de Corte ondertekende eveneens elke veroordeling.

b) Inhoud en waarde van de bron

— Wie zijn de beklaagden?

Na de nederlaag van het geuzenleger bij Wattrelos en Lannoy in december 1566 werd de toestand in het Westkwartier relatief rustig. Niet voor lang echter. In september 1567 bevonden zich een aantal geuzen in de Sint-Sixtusbossen met het doel de stad Poperinge aan te vallen en in te nemen. Twee maanden later heerste in het Westkwartier reeds een werkelijke terreur, veroorzaakt door uit Engeland overgekomen ballingen in samenwerking met een aantal inwoners van het Westkwartier zelf. Het waren de zogenaamde *Wilde Geuzen of Bosgeuzen*. Tot in februari 1568 opereerden zij vooral in de omgeving van Hondshoote en maakten zij het Westkwartier zó onveilig, dat zelfs Alva's geduchte dienaars zoveel mogelijk vermeden het gebied te betreden. Daarna, na enkele maanden rust, doken ze terug op in de zomer en de herfst van hetzelfde jaar.

Een tijdlang werd het weer rustig, maar op 18 september

22

1568 kwamen opnieuw Bosgeuzen uit Engeland over als voorhoede van een aldaar opgericht leger, dat klaar stond om het Westkwartier binnen te vallen. De opdracht van deze groep was eerst de streek van alle « vijandige » elementen te zuiveren en gevangenissen open te breken. De operatie mislukte echter. Vijf dagen na hun aankomst werd één van hen, Jacques Ebrecht, in de omgeving van Loker gevangen genomen en overgebracht naar Ieper, waar hij onmiddellijk verhoord werd. Aanvankelijk loste Ebrecht niets. Op 26 en 27 september werd hij opnieuw ondervraagd, maar bezweek onder de foltering en verschaftte het gerecht de nodige inlichtingen: in de nacht van 27 op 28 september zouden de geuzen samenkomen in de omgeving van Caestre en het plan ten uitvoer brengen. Dadelijk stuurden de gerechtelijke autoriteiten van Ieper enkele gerechtsdienaars erop uit en waarschuwden zij de baljuw van Belle-ambacht. Op 28 september slaagde men erin dertien reeds aanwezigen te arresteren na een verwoed gevecht. Tien onder hen overleefden de strijd en werden overgebracht naar Ieper, waar ze opgesloten werden en waar twee dagen later hun proces begon.

Ons dokoment bevat het verslag van het proces tegen deze tien mannen en tegen Jacques Ebrecht. Hun namen: Pieter de Busere, Clais van Heems, Jan de Cols, Joos Winnebroodt, Pieter Damman, Jan van Peene, Martin Ghiseleyn, Hercules of Hendryck Nosette, Richard Devere en uiteindelijk Jan van de Camere of Jan Camerlynck, de reeds zó lang gezochte leider der Westvlaamse Bosgeuzen.

Op twee na waren allen afkomstig uit het Westkwartier: Steenwerck, Hondshoote, Morbecque, Quaedypre, Caestre, Rubrouck, Steenvoorde en Buyscheure. Ook hun beroep kennen we. Onder hen: vijf kleermakers, één saaiwerker, één timmerman. Eén is én saaikammer én beenhouwer. Van drie van hen vernemen we hierover niets. De meesten waren vóór hun inlijving bij de bende reeds Calvinist en ze waren allen actief geweest tijdens de gebeurtenissen van 1566: onder hen bevonden zich oud-predikantenlijfwachten, oud-beeldenstormers, en, indien men deze term mag gebruiken, oud-gedienden van Wattrelos of Lannoy. Richard Doveere, van Engelse

nationaliteit, en Hercules Nosette, een Antwerpenaar, waren slechts bij de overtocht van september 1568 bij de feiten betrokken.

Een woordje nog over de twaalfde persoon die tijdens het proces werd ondervraagd, genaamd Servaes du Courtijl, Artesiër, wonende in de omgeving van Gravelines. Hij treedt op als getuige ten laste van Jacques Ebrecht en Pieter de Busere: beiden zag hij in gezelschap van diegenen die de moord op de

23

pastoor van Rubrouck beraamden te Bohlogne-sur-Mar in Frankrijk.

Du Courtijl kan zeker geen deel uitgemaakt hebben van de Bosgeuzen, aangezien men in de tekst duidelijk spreekt van « anbryngh ende denunciatie » (2). Daarbij zijn er geen aanwijzingen betreffende een eventuele veroordeling van deze persoon. Waarom nu een Servaes du Geurtijl, Artesiër, op het Ieperse proces? Ongetwijfeld bevond de getuige zich in het gezelschap van de moordenaars. Naar hij zelf verklaart, logeerde hij te Boulogne, waar de moord beraamd werd, in dezelfde herberg als predikant Jan Michiels, medeplichtige. Elke handeling van het groepje beschrijft hij nauwkeurig en hij volgt het op de tocht van Boillogne naar Guines (3), terwijl daarna de anderen de weg naar Rubrouck insloegen. Waar Du Courtijl dan naartoe ging, weten we niet, maar het meest logische zou zijn, gezien de nabijheid van Gravelines, dat hij naar deze stad terugkeerde. Waarschijnlijk moet de getuige lid geweest zijn van de uitgebreide spionagedienst van het gerecht, en ging hij bij de autoriteiten van Gravelines de nodige informatie doorgeven; de overheid verwittigde dan op haar beurt Ieper. Als Franstalige en niet-inwoner van het Westkwartier was het hem inderdaad niet moeilijk zich bij de groep te voegen, want niemand kende hem. Voorwaarde was alleen Vlaams te verstaan, wat blijkbaar het geval was. Als Frans-sprekende kon zijn aanwezigheid in Boulogne geenszins verdacht voorkomen.

Dit alles is echter slechts een hypothese, die wij weliswaar voor waarschijnlijk houden. Du Courtijl getuigt Immers enkel en alleen over de voorbereidselen tot de moord van Rubrouck, en heeft het enkel over de personen die daarbij betrokken waren. Wanneer hij onderweg naar Rubrouck verneemt wat de geuzen van plan zijn, verlaat hij onmiddellijk het gezelschap. De getuige wordt daarbij slechts ondervraagd de dag waarop Ebrecht werd gevangen genomen. Zijn aanwezigheid te Ieper juist op die dag kunnen wij daarentegen niet verklaren. Verbleef hij toevallig in de stad of werd hij naar Ieper ontboden?

- Wie ondervraagt?

Zoals reeds gezegd verschenen de beklaagden voor de Vierschaar. Wat ons geenszins verwondert, daar ze niet alleen als « kettters » werden beschouwd, maar in de eerste plaats als

(2) f° 1.

(3) f° I-v°: «Ende up den Witten Donderdagh vertrocken zy van daer, schendende hy, deposant, van hemlieden... ».

24

criminelen en moordenaars. Het hele geding greep plaats onder leiding van Ferdinand de la Barre, soevereine baljuw van Vlaanderen, die echter slechts tweemaal op het proces aanwezig was: uiteraard tijdens het verhoor van Camerlynck en ook tijdens dat van Pieter de Busere. De la Barre werd in zijn taak bijgestaan door de hoogbaljuw van Ieper, Cornelis van den Coomhuuse, ridder, heer van de Coornhuuse; verder nog de burgemeester (vooght) Jan van Lichtervelde, heer van Beurewaert, de voorschepen

Jan van Halewyn, heer van Voxvrye, de « luitenants » van de souvereine baljuw Jooris van Halle, Ghileyn Bulteel, Marcus de Wilde, Pieter Herckelen en Frans Remet. Het grote aantal zittingen van de Vierschaar (28 in totaal) had natuurlijk tot gevolg dat niet iedereen steeds kon aanwezig zijn.

- Duur van het proces en methode van ondervragen.

Het hele proces, inclusief de vonnissen, duurde 4 maanden en 7 dagen. Het verhoor der beklaagden begon op 25 september 1568 en eindigde op 20 november 1568. Het eerste vonnis werd uitgesproken op 6 oktober 1568, het laatste op 1 februari 1569. Het geding duurde dus zeer lang, wat erop wijst dat de ondervraagde personen belangrijk waren. Nog belangrijker was natuurlijk de informatie die ze konden verstrekken. Dit bevestigden de Bosgeuzen zelf door een poging te ondernemen om Camerlynck en zijn medegevangenen uit de gevangenis te verlossen. Zonder resultaat echter.

Zodra de beklaagden de gewenste gegevens verstrekt hadden, werden ze dadelijk terechtgesteld. Hoogstwaarschijnlijk moesten tussenin ook nog getuigen voor het gerecht verschijnen, wat natuurlijk de duur van het proces heeft verlengd. Immers, men was niet altijd voor honderd procent zeker dat de gevangenen de waarheid spraken; daarom was het noodzakelijk vóór of na de andere versies van ooggetuigen te horen. Jammer genoeg zijn dergelijke getuigenissen niet bewaard.

Daar dus de los te krijgen inlichtingen over de gebeurtenissen vóór en vooral na de inhechtenisneming der elf mannen een grote waarde hadden (ook voor de regering in Brussel) (4),

(4) In dat verband verwijzen we naar een brief van kassenghien aan de magistraat van Ieper, gedateerd op 11 oktober 1568, waarin de auteur aandringt zo spoedig mogelijk alle inlichtingen betreffende de Engelse vluchtelingenkerken van Camerlynck los te krijgen, gezien het gevaar van een eventuele inval vanuit Engeland in het Westkwartier- (E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime*, 4 dln., Soc. Emul. Bruges, Brugge, 1876, dl. 4, pp. 341-342). Rassenghien hield Alva voortdurend op de hoogte van het gebeuren in het Westkwartier.

25

moest noodzakelijkerwijs een doeltreffende methode van ondervragen worden toegepast om tot een optimum aan resultaat te komen.

Ebrecht werd na zijn arrestatie onmiddellijk verhoord, maar hij was op zijn hoede en leidde de rechters om de tuin (5). Op 26 en 27 september werd hij weer ondervraagd, maar dan werd de klassieke methode aangewend: de foltering. Toen hij op 1 oktober om dezelfde feiten weer aan een verhoor werd onderworpen, bekende hij «vrijwillig». Toen hij nogmaals op 18 oktober, 12 november en 18 november werd ondervraagd, werd geen tortuur meer op hem toegepast. Ook Jan Camerlynck, Clais van Hoems, Joos Winnebroodt en Jan de Cots werden aan de foltering onderworpen. Waarom Camerlynck of de anderen niet onmiddellijk na hun arrestatie werden verhoord wordt verklaard door het feit dat zij van Belle moesten overgebracht worden naar Ieper, en zij daarbij gekwetst waren als gevolg van het hevig gevecht dat de inhechtenisneming voorafging.

De vragen werden volledig door elkaar gesteld en soms zonder enig verband, zodat het lastig was de feiten te reconstrueren. Ontegensprekelijk was het de bedoeling door onmiddellijk na elkaar over de meest uiteenlopende tijdstippen en feiten vragen te stellen, de beklaagden op contradicties te betrappen en ze door de mand te doen vallen. Wat dan ook gebeurde. Om dezelfde redenen komt het vaak voor dat de rechters tijdens eenzelfde verhoor tweemaal dezelfde vragen stelden, nadat zij over tal

van andere zaken informatie hadden gevraagd. Op die manier kwamen ook tegenspraken aan het licht. Soms stelden zij hij een tweede verhoor van een persoon dezelfde vraag als bij het eerste, daar zij bij ondervragingen van andere beklagden intussen bepaalde inlichtingen hadden verkregen, die ze wilden bevestigd of ontkend zien, of waarover ze gewoon meer details wensten. Dergelijke methodes zetten de ondervraagden op hete kolen, daar zij soms tijdens een vorig verhoor een totaal andere versie gegeven hadden. Soms ook - en dit geldt vooral voor de belangrijkste beschuldigen — werd een beklagde een tijdlang niet meer

(5) « Ontkendt eenighe kenesse thebben met t Hooghe van Zette ende andre. Zeght dat hy zyn wyf ende zyne kinderen ghelaten heeft te Zandwyts ende dat hy haerwaerts is ghecomen, ghehoort hebbende dat by publicatie alle de absenten ingheroupen waren omme hier te moghen wonen. Heeft van te vooren gheseyt dat hy maer en was vertrocken om wercke te vynden ende dat niet uut oenighe vreesse.» (fo 3-v°).

26

ondervraagd en daarna opnieuw verhoord (6). Aan elkeen werden ongeveer dezelfde vragen gesteld, vooral omdat praktisch iedereen bij dezelfde feiten betrokken geweest was. Rijst nu de vraag: kreeg men op die manier de volle waarheid los?

— *Herkomst van de vragen
en betrouwbaarheid van de antwoorden.*

Vooraleer hierop in te gaan, rijst evenwel een vraag in verband met de bron zelf, nl. hoe werden de vragen en antwoorden opgetekend, hebben we hier te doen niet een minuut of een origineel? Heeft de griffier alles in zijn geheel weergegeven, of werd van de verklaringen van de beklagden een soort synthese gemaakt?

Om verschillende redenen lijkt het document ons eerder een origineel te zijn dan een minuut. In de eerste plaats is er het handschrift. Voor iemand die het document voor het eerst in handen krijgt en die al dan niet vertrouwd is met het XVIe-eeuws schrift valt dadelijk de regelmaat op van het handschrift en vooral de netheid ervan. Geen doorhalingen, geen veranderingen, geen verbeteringen. Ongetwijfeld kan zo'n stuk niet van een zitting zijn, waar tal van verbeteringen en wijzigingen aan te pas zouden komen, en zeker tijdens een geding als dat van Camerlynck en zijn bendeleden. Het is dus uitgesloten dat de tekst tijdens de zittingen zelf geredigeerd werd.

Een tweede reden is de volgende. We hebben reeds gezegd dat het document ingebonden is. Maar, alhoewel de respectievelijke beklagden op verschillende data en door elkaar werden ondervraagd, is het opmerkelijk dat alle verhoren van dezelfde persoon op elkaar volgen. Dit wil dus zeggen dat we alle verhoren van Ebrecht na elkaar krijgen, dan dia van Camerlynck, enz...

Hel is zeker dat het document niet enkele eeuwen later door één of andere instelling werd ingebonden. De binnenzijde van het perkamenten kaft draagt XVIe-eeuws schrift.

Men zou weliswaar hiertegen kunnen inbrengen dat de minuten ook ingebonden konden zijn. Wij betwijfelen echter sterk of men zich de moeite zou getroost hebben teksten vol

(6) Tussen 1 oktober en 18 oktober en tussen 18 oktober en 12 november werd Jacques Ebrecht niet meer voorgeleid. Dit was eveneens het geval voor Joos Winnebroodt tussen 10 oktober en 18 oktober, voor Camerlynck tussen 2 oktober en 17 oktober en tussen 20 oktober en 10 november.

doorhalingen, praktisch onleesbaar, in een perkamenten katt in te binden. Bovendien komen de teksten van de verklaringen volledig na elkaar, zonder enige blanco ruimte na een verhoor.

Een derde argument zijn de aantekeningen in margine, uiteraard kleiner geschreven, maar in hetzelfde regelmatig en net schrift als de tekst zelf. Niet met pijlen of strepen, zich richtend naar de plaats waarop de opmerkingen betrekking hebben, maar mooi en netjes aangebracht. Sommige marginale noten staan niet naast het gedeelte waar ze zouden moeten staan, maar een paragraaf hoger of lager.

Een vierde argument is dat boven het antwoord niet altijd de vraag vermeld staat, en dat we soms drie, vier of meer alinea's krijgen die onmiddellijk met het antwoord beginnen, wat er aldus op wijst dat een gedeelte van de tekst werd weggelaten.

Het is dus duidelijk dat we hier met een net te doen hebben, net, dal na afloop van het hele proces tot stand is gekomen. Naar alle waarschijnlijkheid heeft men na afloop van het proces alle verhoren samengebracht en afgeschreven om aldus over een volledig dossier te beschikken in één document.

Synthese of integrale tekst, dat is het volgende probleem dat zich stelt. Dat we niet met de integrale tekst te doen hebben, hebben we reeds voldoende duidelijk gemaakt. Maar of het hier zou gaan om een soort synthese van het proces-verbaal betwijfelen we sterk. Daarvoor zijn de feiten en gebeurtenissen té gedetailleerd weergegeven, en daarbij vinden we, alhoewel sporadisch, woordelijk, in « directe rede », gesprekken die zich tussen bepaalde personen hebben voorgedaan. Bij het overschrijven heeft men waarschijnlijk overbodige zaken, zoals bv. een vraag van de rechter, weggelaten om de duur van het overschrijven van een toch uitgebreid dossier in te korten.

Dat de rechters zomaar niet willekeurig hun vragen stelden is vanzelfsprekend. Daarom: welk soort vragen stelden zij en waar haalden ze de stof vandaan om juist die bepaalde vragen te stellen?

Dank zij het onvolprezen werk van E. De Coussemaeker hebben we dit kunnen achterhalen.

Als gevolg van een goed ontwikkeld spionagenet en de samenwerking tussen de verschillende gerechtelijke autoriteiten der kasselrijen werd Ieper, zetel van de gerechtelijke diensten in het Westkwartier, onmiddellijk op de hoogte gebracht van een actie der Bosgeuzen.

28

Tal van getuigen die desbetreffende werden ondervraagd, herkenden die en die persoon, zodat de namen al gauw bekend waren. Enkele bendeleden werden trouwens voor de inrekening van Camerlynck gearresteerd, en verschaften het gerecht belangrijke informatie. De rechters wisten bijgevolg heel goed welke de activiteiten en de rol aan Camerlyncks bende waren, en bijgevolg ook welke vragen zij moesten stellen. Zij kenden zelfs in sommige gevallen reeds de toedracht nog vóór de beklagden hun antwoord gaven. Uiteraard werden, naargelang van het antwoord, tal van vragen geïmproviseerd. Wij hebben daarentegen geen sporen gevonden van het feit dat men de beschuldigen tot bepaalde bekentenissen heeft gedwongen, d.w.z. dat de vragen van de rechters reeds de waarheid vervalsten om toch maar een bekentenis los te krijgen. Ook dit hebben we aan de hand van E. De Coussemaeker kunnen vaststellen.

In hoever spraken de beschuldigten nu de waarheid? In welke mate zijn de ondervragingsmethoden doeltreffend geweest?

Het eerste dat we ons in dat verband afvragen is of de gevangenen afzonderlijk in een cel zaten of in groepjes. Wat wij zeker welen is dat Ebrecht, Camerlynck en Richard Devere samen in dezelfde « hut » zaten toen hun soortgenoten hen uit de gevangenis trachtten te verlossen; over de anderen weten wij dit niet. We stellen ons derhalve de vraag of het gerecht wel zo onvoorzichtig zou geweest zijn om deze zeer belangrijke gevangenen samen op te sluiten. Camerlynck zat met Ebrecht in één cel, maar dat kon immers geen kwaad meer: Ebrecht had reeds bekend. Richard Devere was alleen in het gezelschap van Camerlynck geweest vanaf 18 september tot de dag waarop ze samen werden aangehouden. En, sprak Camerlynck Engels Devere sprak zeker geen Nederlands, aangezien tijdens zijn verhoor de hulp van een tolk werd ingeroepen.

Wat we echter wel kunnen vaststellen is dat, na vergelijking met de rapporten van het gerecht (dadelijk na een of ander feit opgemaakt), de beschuldigten over het algemeen de waarheid spreken. Uiteraard moeten we alles met een korreltje zout nemen, want soms komen wel flagrante tegenspraken min het licht. Voor de gebeurtenissen waarover we documenten vinden bij E. De Coussemaker, valt het niet moeilijk na te gaan wie de waarheid spreekt en wie niet; voor de verklaringen die we niet kunnen controleren door gebrek aan gegevens wordt het natuurlijk moeilijker. Maar, wat hadden de gevangenen te winnen of te verliezen?

Voor hen was alles uit, ze voelden zich bedrogen. Daarbij wisten de rechters op sommige momenten beter waarover het ging dan ze lieten doorschemeren. Gevaarlijk wordt het echter wanneer de beklaagden iets verhalen k van horen zeggen ».

29

Dat we hier niet de volledige waarheid terugvinden, lijkt ons logisch, maar we mogen toch aannemen dat het gerecht erin geslaagd is een optimum aan resultaat te bekomen.

c) Algemene waarde van het document

Hadden de verklaringen van Camerlynck en zijn medegevangenen reeds voor de tijdgenoten een groot belang, dan zijn ze voor de hedendaagse modernisten van een nog grotere waarde. Tal van vragen in verband met de terreuracties in het Westkwartier tijdens de jaren 1567-1568 krijgen een antwoord, alsook een reeks problemen betreffende de Beeldenstorm, waarbij vragen naar de rol van de kleine adel, de rol van de consistories, rol der Engelse vluchtelingengemeenten, naar de organisatie en het doel der akties, enz., beantwoord worden. De identificatie en de rol van bepaalde personen, waarvan men zekere activiteiten geenszins vermoedde, wordt nu mogelijk. Wij maakten een lijst op van 270 namen die in het document voorkomen. 51 daarvan zijn arbeiders; het beroep van de activisten speelt inderdaad een grote rol bij de interpretatie der gebeurtenissen. Welke waarde dit document heeft, zal in de loop van deze verhandeling voldoende blijken. Een kritische uitgave van dit proces lijkt ons dringend nodig (7).

§ 2. De losse documenten achterin het « Registre ».

Zoals reeds gezegd bevinden zich achterin ons hoofddocument een aantal losse stukken, voornamelijk ondervragingen van « kettters ». Ze houden echter geen rechtstreeks verband met het proces van Camerlynck. Wij zullen hier niet overgaan tot een prospectie en een kritische bespreking ervan, daar alle elementen, die we voor het

« Registre » naar voor gebracht hebben, ook hier geldig zijn. Het betreft vooral ondervragingen en veroordelingen van inwoners van het Westkwartier en een aantal brieven van de « lieutenant » van Ferdinand de la Barre, Jan de Visch, die weliswaar niets sensationeels aan het licht brengen. Alle documenten zijn kopieën.

Het volgende willen we echter nog opmerken. Het Rijksarchief van Kortrijk heeft ook deze documenten genummerd, maar alleen het aantal folio's per document. Gemakkelijkshalve hebben we ook de documenten zelf een nummering gegeven: volgens de volgorde waarin ze werden gevonden. In de verwijzing zullen we bijgevolg spreken van « document I, document II », enz. Dit om verwarring tegen te gaan.

(7) Ondertussen zijn we daar reeds mee begonnen.

30

§ 3. Rekening van de soevereine baljuw van Vlaanderen, 1568-1569.

Wegens het voor ons geringe belang van dit document zullen we er ook niet lang blijven bij stilstaan. Wel kunnen we zeggen dat het een prachtstuk is, volledig in perkament, in een al even prachtig handschrift. Het bevat de inkomsten en uitgaven (o.m. van « ketter »-processen) van Ferdinand de la Barre voor de jaren 1568 en 1569. We hebben er toch enkele malen gebruik van gemaakt voor de identificatie van een aantal personen die in het geuzenproces voorkomen.

B. - ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

Met alle eerbied voor het kostbare werk dat Dr. A. L. E. Verheyden geleverd heeft in verband met de godsdiensttroebelen van de XVIe eeuw, menen wij toch enige kritiek te moeten leveren op zijn « Liste des Condamnés » van de Raad van Beroerte. Het is namelijk zo dat hij de naam van de veroordeelde geeft, de plaats waar hij veroordeeld of geëxecuteerd werd, eventueel het beroep, en voor de rest niets meer. Meer bijzonderheden over de desbetreffende personen verkrijgen we niet. En zeker niet twee zeer voorname elementen: de reden van veroordeling en de som die een eventuele confiscatie van goederen opbracht. Het zou heel zeker niet zo moeilijk geweest zijn dit te vermelden aangezien Dr. Verheyden zijn informatie haalde uit een groot aantal confiscatierekeningen. Gelukkig verwijst de auteur naar het archieffonds, het document en de plaats waar bedoelde persoon werd aangetroffen. Wil men gegevens over een bepaalde persoon in de lijst te weten komen, dan moet men het bewuste document opnieuw raadplegen. In de bibliografie vindt men die, welke wij voor deze studie hebben moeten ter hand nemen.

C. — MANUSCRIPTEN VAN DE STADSBIBLIOTHEEK TE KORTRIJK

§ 1. Goethals-Vercruysse Fonds, Codex 296, XI, I, papier, 200 x 145 mm, 86 ff.

Dit manuscript bevat een kroniek van Ieper van de hand van Augustijn van Hernighem, katholiek, schepen van de stad tijdens de door ons behandelde periode. Het werd reeds uitgegeven onder de ten onrechte gekozen titel A. Van Hermelghem, Nederlandse Historiën, 1562-1585 en 1587-1595, 2 dln., Gent, 1869-1867. Maar in deze uitgave ontbreekt het eerste deel

31

van het handschrift (de periode 1562-1572). Toen deze uitgave werd bezorgd was het eerste deel zoek geraakt; de datum 1562 in de titel wordt verklaard door het feit dat aten het bestaan ervan kende, maar er de hand niet kon op leggen. Daarom ook kon het eerste deel niet gepubliceerd worden, en is elkeen die inzage van het document wil nemen ertoe verplicht het origineel te raadplegen.

Over de auteur en zijn werk verneemt men meer in de studie van V. Fris, *La chronique d'Ypres d'Augustin van Hernighem*, LXXXV, Brussel, 1921.

§ 2. Goethals-Vercruysse Fonds, Codex 309, XIII, 2, papier, 350 x 230 min, 91 ff.

Deze anonieme Geschiedenis van Veure, die de periode behandelt van 1566 tot 1600, hebben we geraadpleegd in de hoop een aantal belangrijke gegevens te verkrijgen. We werden echter diep in onze verwachtingen teleurgesteld, aangezien dit in de XIXe eeuw opgesteld manuscript eerder een soort lofzang schijnt te zijn op Veurne en Veurne-ambacht, waarschijnlijk geschreven ter gelegenheid van de verjaring van een of ander historisch gebeuren. Bijgevolg zijn de zaken sterk overdreven. De auteur was ongetwijfeld een katholiek.

32

Copie van 'Verhoor van een « ketter » uit Eecke'.

R A. K, N. F., E, 37, losse Dokumenten, dok. X, f° 1.

33

**DEEL II:
DE BEELDENSTORM IN HET WESTKWARTIER**

HOOFDSTUK I

**DE SOCIAAL-ECONOMISCHE EN POLITIEKE VERHOUDINGEN IN HET
WESTKWARTIER OP DE VOORAVOND VAN DE BEELDENSTORM**

A. GEOGRAFISCHE, ADMINISTRATIEVE EN JURIDISCHE OMSCHRIJVING

§ 1. Geografisch

Het Westkwartier behelsde het westen en het zuid-westen van het huidige West-Vlaanderen en het uiterste noorden van het Franse Departement du Nord. De Noordzee vormde de noordelijke grens, met als twee uiterste punten de steden Gravelines en Nieuwpoort. In het zuiden werd het Westkwartier begrensd door de loop van de Midden-Leie, gaande van Aire tot Komen. In het westen vloeide de Aa, in het oosten de IJzer en de Mandel.

Ongetwijfeld boden deze natuurlijke grenzen veel voordelen, vooral in verband niet de economische bedrijvigheid van de streek. Deze was in de XVIe eeuw zeer intens en uitgebreid en ze maakte van het Westkwartier een der dichtst bevolkte streken van de Nederlanden. Tal van kleine waterlopen en zijtakken van bovengenoemde rivieren doorkruisten het gebied. De ontwikkeling van een soort binnenscheepvaart die daardoor mogelijk werd, was dan ook een zeer voornamelijk factor die bijdroeg tot de ontwikkeling van de economische activiteit (8).

§ 2. Administratief en juridisch

Het Westkwartier was gelegen in het graafschap Vlaanderen en bevond zich in het gedeelte dat vóór 1526 Kroon-Vlaanderen werd genoemd, en dat tot op die datum afhankelijk was van het Parlement van Parijs. Met de Vrede van Madrid

(8) In 1563 wordt melding gemaakt van een regelmatige scheepsverbinding tussen Ieper en Diksmuide. Tweemaal per week werden waren met schuiten van de ene stad naar de andere gebracht om ze ter markt te brengen. (I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres*, 7 dln., Brugge, 1853-1868, dl. 6, pp. 162-163).

34

moest Frans I definitief van zijn rechten over Artesië, Vlaanderen en het Doornikse afzien. Deze gebieden kwamen nu onder het gezag van Karel V. Het Westkwartier bleef onder de bevoegdheid van de Raad van Vlaanderen en onder die van de provinciegouverneur (in onze periode Lamoraal van Egmont), rechtstreeks vertegenwoordiger van de vorst in de provincie.

Administratief was het Westkwartier ingedeeld in zeven omschrijvingen: de kasselrijen van Ieper en Waasten (Warneton), Cassel-ambacht, Bergen-ambacht, Belle-ambacht en Bourbourg-ambacht. Zij werden beheerd door de generaliteit en het hoofdcollege. De generaliteit bestond uit de landheren die op zijn minst een heerlijkheid bezaten, en die niet-adellijke grond- en grootgrondbezitters; bij hen

voegden zich nog de dorpsmagistraten (de « mindere wetten »). Het hoofdcollege was belast met het dagelijks bestuur. Het omvatte de hoofdbaljuw, de hoogschepenen en de hoogpointers, met een griffier of een pensionaris, of beide samen. Het beschikte over een relatief uitgebreide rechterlijke, bestuurlijke, fiscale en politieke bevoegdheid (9).

In de hoofdplaats van de verschillende kasselrijen en ambachten plaatste de vorst een vertegenwoordiger die rechtstreeks van hem afhing, nl. de boog- of grootbaljuw. Naast politieke, economische en fiscale bevoegdheden beschikte deze eveneens over een grote juridische macht (10). In dit opzicht was de hoogbaljuw slechts verantwoordelijk. tegenover de soevereine baljuw van Vlaanderen, de opperste gerechtelijke officier in de provincie. Deze werd ook door de vorst aangesteld (11). De soevereine baljuw van Vlaanderen had zijn vertegenwoordigers in de onderscheiden omschrijvingen: de « stedehouders » of « leutenants»

B. - DE BEVOLKING

Wij zijn vooral ingelicht over de bevolkingstoestand van het Westkwartier in de XVe eeuw, terwijl de bronnen en literatuur

(9) .1. CRAEYBECKX, *Instellingen Moderne Tijden. Nota's*). Kursus gedoceerd aan de V.U.B. in de licenties geschiedenis tijdens het academisch jaar 1970-71, pp 47-49.

(10) Meer in het bijzonder zijn we ingelicht over de bevoegdheid van de Ieperse hoogbaljuw, te boek gesteld op 10 januari 1562. (Cfr. I. DIEGERICK, op, cit., dl. 6, pp. 319-320).

(11) De soevereine baljuw van Vlaanderen was in de door ons behandelde periode Ferdinand de la Barre, heer van Mouscron, afkomstig uit een zeer rijke adellijke familie. Hij oefende deze functie uit van 15 januari 1543 tot 14 mei 1571. (A. M. COULON, *d'Histoire de Mouscron*, 2 dln., Kortrijk, 1890-91, dl. 2, pp. 527 en 789).

35

hierover weinig aan het licht brengen voor de XVIe eeuw. Hoewel we bijgevolg wegens gebrek aan concreet cijfermateriaal slechts een vaag beeld kunnen opwellen, is het ons toch mogelijk aan de hand van de industriële ontwikkeling van de streek een idee te vormen over de demografische situatie in de XVIe eeuw aldaar. Een grondige sanctie van een eens zó belangrijke streek als het Westkwartier voor de *Moderne Tijden* zou niet van belang ontbloot zijn.

De concurrentie die de Engelse lakenhandel de Vlaamse stedelijke industrie had aangedaan, had voor deze laatste een ongelukkige afloop. De ambachtelijke nijverheid was er niet meer toe in staat haar stoffen tegen een goedkope prijs op de markt te brengen en werd tot de overgave gedwongen. Ieper, dat in het Westkwartier het zwaarst getroffen werd, bevond zich in 1485 in volle crisisperiode (12). Steden zoals Poperinge, Lo, Veurne en St.-Winoksbergen ondergingen hetzelfde lot.

Tegelijk daalde de plattelandsbevolking; maar de gunstige ontwikkeling van de gunstige industrie op het einde van de XVe eeuw stelde spoedig een einde aan deze malaise. Hondskoote, waar zich in de XVIe eeuw alle industriële en commerciële activiteit zou concentreren, telde in 1469 ca. 2.500 inwoners 13.

Het succes dat de landelijke industrie van het Westkwartier vanaf het begin van de XVIe eeuw kende bracht een relatieve bevolkingsstijging met zich mee. Tal van stedelingen verlieten Ieper, Poperinge, St.-Winoksbergen en andere steden om zich naar het platteland te begeven; daar was meer werkgelegenheid dan in de steden, waar de nijverheid maar niet uit het slop geraakte. Vooral Hondskoote, waar de « vrije arbeid » veruit het meest ontwikkeld was, en dat rond het midden van de XVIe eeuw van een agrarisch dorp tot een echte industriële agglomeratie was uitgegroeid, trok de

arbeiders aan. Van overal stroomden de werkzoekenden toe: uit de kasselrijen van Bergen, Cassel, Veurne, Ieper, uit Vlaanderen en Artesië, en zelfs uit de noordelijke provincies. We mogen van een werkelijke « rush » naar Hondshoote spreken. E. Coornaer schatte het aantal inwoners van de agglomeratie

(12) «... et la ou il y soulait avoir IIIxxx a cent mille personnes, il n'en y a point de présent de cing a six mil.» (f. DIEGERICK op. cit., dl. 4, p. 302). Uiteraard zijn deze cijfers sterk overdreven, maar ze wijzen toch duidelijk op een ontvolking van de stad.

(13) E. COORNAERT, Un centre industriel d'aulrefois. La draperie sayellerie d'Hondshoote (XIV-XVIII siècles), Parijs, 1939, p. 15; cfr. ibidem, voetnoot 6.

36

tijdens de jaren zestig van de XVIe eeuw op 12 á 15.000, wat voor die tijd natuurlijk enorm was (14).

De gunstige conjunctuur deed in de XVIe eeuw de stedelijke bevolking opnieuw stijgen, terwijl ze in de rurale industrie centra een massale aangroei veroorzaakte, hetzij door immigratie, hetzij op natuurlijke wijze. In het overbevolkte Hondshoote vonden de Hervormden dan ook een plaats waar ze veilig voor de Inquisitie konden onderduiken. Het Westkwartier zou niet alleen een centrum van economische bedrijvigheid worden maar ook van sociale en godsdienstige agitatie.

C. - ECONOMISCHE SITUATIE IN HET WESTKWARTIER

§ 1. De crisis der stedelijke ambachtsnijverheid en de ontwikkeling van de plattelandsindustrie

De triomf der Engelse textielnijverheid had tijdens de tweede helft van de XVe eeuw aan de Vlaamse steden zware slagen toegebracht. Ook in het Westkwartier liet de depressie zich voelen. Ieper, de grootste en belangrijkste stad van van de streek, was in 1485 (15) toegenakeld dat het zijn aandeel in het transport van Vlaanderen niet kon betalen (16). Omstreeks dezelfde tijd, in 1433, klaagde St-Winoksbergen steen en been omdat de textielproductie er duidelijk begon te verminderen. De werkloze arbeiders verlieten de stad. (16). Liep de productie er in 1507 nog op tot ongeveer 100 lakens per week (d.i. ca. 5.000 per jaar), dan bereikte St.-Winoksbergen in 1519-1520 het armzalige cijfer 695 (18).

Ook te Veurne, Nieuwpoort, Lo, Poperinge en Cassel was de textielindustrie in het sukkelstraalje verzeild geraakt. Pogingen om in Veurne de saainijverheid in te voeren (o.a. in 1497 en 1507) mislukten volledig. In de stad waren geen kooplui

(14) Idem, pp. 30-31 413-415.

(15) I. DIEGERICK, op. cit, dl. 4, p. 302. in 1511 was in deze situatie nog geen verandering gekomen, zodat keizer Maximiliaan zich genoodzaakt zag twee derden van de beden, die Ieper tijdens De minderjarigheidperiode van de latere Karel V moest betalen, terug te schenken (Idem, dl. 7, p. 204)-

(16) E. COORNAERT, Une industrie urbaine du XIVE au XVIIe siècle. L'industrie de la laine á Bergues-Saint-Winoc, Parijs, 1930, p. 55.

(17) H. PIRENNE, Histoire de Belgique, 7 dln., Brussel, 1909-1932,3.

(18) E. COORNAERT, Bergues-Saint-Winoc, p. 95.

37

aanwezig, zodat de magistraat de saaien zelf afkocht om ze te gaan verkopen in Doornik, Kamerijk, Valenciennes en elders om » alsoo hunne saeyen ende loot bekend te maecken »¹⁹.

Tot overmaat van ramp brak in februari 1511 in de stad een brand uit: de arbeiderswijk, samen met de twee ververijen, op stadskosten gebouwd, werden volledig in de as gelegd (20).

St.-Winoksbergen, dat gedurende de XIVe en de XVe eeuw welvarend was geweest, slaagde er in de XVIe eeuw niet in met de opkomende plattelandsindustrie te wedijveren en werd helemaal in de schaduw gesteld door het nabijgelegen Hond-schoote. In 1596 was de textielindustrie er trouwens haar decadentie nabij (21), ofschoon de magistraat getracht had de stad in de internationale handel in te schakelen. Naast de traditionele ambachtelijke nijverheid had ook St. Winoksbergen de saainijverheid ingevoerd. De stad begreep echter niet dat industrieel conservatisme nu juist niet de politiek was die zij moest voeren om in de internationale handel opgenomen te worden. De hele XVIe eeuw door kenmerkte de textielnijverheid te St.-Winoksbergen zich door een zeer sterk protectionisme. Deze stad die economisch eens het regionale kader had overschreden, werd van bij het begin van de XVIe eeuw tot een lokale markt herleid (22).

In tegenstelling met wat er in de steden gebeurde ontwikkelde er zich op het Westvlaamse platteland een textielindustrie, waarvan het sekses niet lang zou uitblijven. De soepele economische politiek, die vooral tot uiting kwam in de organisatie van de nijverheid en die er onder impuls van Antwerpen werd gevoerd (23), bracht met zich mee dat nu zeer goedkope stoffen konden geproduceerd worden. Die

(19) P. HEINDERYCKX, jaerboeken van Veurne en Veurne-ambacht, 4 dln., uitg. E. RONSE, Soc. Emul. Bruges, Veurne, 1853-1854, dl. 2, pp. 249-250.

(20) Idem, dl. 2, pp. 251-252.

(21) H. E. DE SAGHER, Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drupière en Flandre, IIe partie: te Sud-Quest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne, 3 dln., uitg. J. H. DE SAGHER, H. VAN WERVEKE en C. WYFFELS in 4°-reeks van C.R.H., Brussel, 1951-1966, dl. 3, pp. 90-92.

(22) Over de pogingen die Sint-Winoksbergen ondernam om uit het slop te geraken, cfr. E. COORNAERT, Berques-Saint-Winoc, PP. 24, 43, 56.

(23) In 1447 en 1462 waren te Antwerpen reeds Hondshotenaars aanwezig die de weg openden voor de handel met Keulen en Frankfurt, COORNAERT, Hond-schoote, p. 238).

werden algauw in de handel gebracht. Beter dan in de steden had men op het platteland begrepen dat de fabricatie van luxelakens geen zin meer had, daar het Engels monopolie daarin onmogelijk te doorbreken was. Men ging over tot het vervaardigen van lichte stoffen en linnen doeken, de zogenaamde saaien en « nieuwe draperie, ». Van overal trokken door het verval der stedelijke nijverheid getroffen werklozen naar het platteland, waar ze zonder moeilijkheden werkgelegenheid konden vinden. Nienwkerke, Dranouter, Meteren, Eerke, Kemmel, Loker, Mesen en Godewaersvelde werden reeds heel vroeg in het economisch proces opgenomen en groeiden uit tot voorname centra van rurale industrie. Hond-schoote produceerde in 1425 reeds ca. 4.500 saaien (24).

Hoe voornaam het Westkwartier op een minimum van tijd geworden was, bewijst ons het feit dat reeds bij het begin van de XVIe eeuw de saaien en lichte lakens van

Hondschoote en Armentières onder de belangrijkste exportartikelen van de Nederlanden figureerden (25, zodat concurrentie niet Engeland weer mogelijk werd. Tussen 1502 en 1508 nam de productie te Hondschoote met 15 % toe, terwijl de Engelse lakenexport met 5 % verminderde (26).

Dit alles was een doorn in het oog van de jaloerse steden die hun «onderwerpingspolitiek » steeds maar verscherpten. Zij konden moeilijk aanvaarden dat het platteland, dat vroeger van hen afhankelijk was, hen nu boven het hoofd groeide. En de steden zelf hadden alle moeite om overeind te blijven 27. Maar de rurale centra werden voor hun doorzettings- en volhardingsvermogen beloond. In het begin van de XVIe eeuw werden lakens en saaien uit Hondschoote, Armentières, Nieuwkerke, Dranouter en Eecke naar het buitenland geëxporteerd. Mesen beschikte in 1523 over een bloeiende jaarmarkt (29). Het volstaat de productiecijfers van de kleinere centra te bekijken om te weten welke aanloop de Westvlaamse plattelandsindustrie had genomen. Meteren produceerde in 1494-95

(24) Idem, p.

(25) H. PIRENNE, op. cit, dl. 3, p. 243.

(26) H. VAN DER WEE, Typologie des crises et changements des structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe s.), Annales: économies, sociétés, civilisations, 18.2, Parijs, 1963, pp. 209-225, grafiek nr. 3.

(27) Vooral de stad Ieper verzette zich het hevigst tegen de snel stijgende welvaart der plattelandsnijverheid, en kon moeilijk aannemen dat de middeleeuwse verhoudingen tussen stad en platteland zich fundamenteel gewijzigd hadden. (cfr. I. DIEGERICK, op. cit., dl. 5, pp. 6, 8-13, 30-31, '36-37).

(28) Idem, dl. 7, pp. 228-229.

39

60 lakens; in 1519-20 was het aantal opgelopen tot 568 (21). In Dranouter was de toestand nog sprekender: in 1480-81 bedroeg de jaarlijkse lakenproductie er 55 stuks; in 1525-26 werd het getal 2.238 bereikt; 30. Hetzelfde geldt voor Eecke, dat in 1480-81 636 lakens produceerde, in 1522-23 1.674 (31).

Het belang van het Westkwartier in het kader van de economie der Nederlanden in het begin van de XVIe eeuw is dus zeker niet miniem. In een geest van « kapitalisme » en de vrije arbeid », vooral door liet toedoen van Antwerpen, had het platteland de vrije loop gegeven aan de economische factoren. Tegen de wil van de steden in had het zich op zeer korte tijd volledig ingeschakeld in de opkomende internationale handel: de industriële producten van het Westkwartier bezorgden de Nederlanden belangrijke exportartikelen. Aan de top stonden de zeer lichte en goedkope stoffen van Hondschoote. Met uitzondering van de luxeproducten was het Engels monopolie doorbroken.

* * *

Met de jaren twintig en dertig van de XVIe eeuw trad in het Westkwartier een periode in van stagnatie op het gebied van de industriële productie als gevolg van een crisis in de internationale handel, die voornamelijk Antwerpen trof. Tussen 1522 en 1523 wierp geen enkel Portugees, Spaans of Italiaans schip het anker in de Brabantse haven 32 terwijl ook de Engels lakenexport aanzienlijk verminderde (33). Deze situatie bracht met zich mee dat de rurale industrie van het Westkwartier nu praktisch volledig werd afgestemd op het gebruik van plaatselijke wol. Vooral de hongersnood van 1521-22, als gevolg o.m. van de oorlog tegen Denemarken (sluiting van de Sont), had een hevige weerslag op de textielproductie. Want hadden Nieuwkerke en Dranouter in

1519-20 respectievelijk 8.544 en 1.479 saaien geproduceerd, in 1521-22 werden deze cijfers herleid tot 5.103 en 930 (34). De Hondschotse export stagneerde gedurende enkele jaren. Cijfers

(29) H.E. DE SAGHER, op. cit, dl. 3, pp. 90-92.

(30) idem, dl. 2, pp. 263-265.

(31) Idem, dl. 2, pp. 270-272.

(32) H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dln., Parijs-Leuven-Den Haag, 1963, dl. 2, p. 144.

(33) H. VAN DER WEE, *Typologie des crises*, grafiek nr. 3.

(34) H. E. DE SAGHER, op. cit., dl. 2, pp. 263-265; cfr. H. VAN DER WEE, *Growth Antwerp Market*, dl. 1, P. 530.

40

als 28.603 uitgevoerde saaien in 1527-28, 41.970 in 1533-39, 47.065 in 1537-38 wijzen weliswaar op bloei 35. We mogen ons echter door deze cijfers niet laten verblinden, want van 1519-20 tot 1531-32 daalde de textielproductie te Hondschote met 23 % (36).

De weerslag van de crisis op de textielindustrie in het Westkwartier blijkt echter niet zo groot geweest te zijn als in de noordelijke textielcentra. De lakenproductie te Leiden bv., die vóór 1530 gemiddeld 25.000 stuks per jaar bedroeg, viel in 1532 en 1533 terug tot respectievelijk 15.730 en 16.433 stuks (37). De depressie zou in de noordelijke provincies vanaf 1533 een nog grotere omvang aannemen, want daar men er hoofdzakelijk steunde op Engelse wol, was de volledige sluiting van de Engelse wolstapel te Calais catastrofaal (38). De sociale ellende die uit deze toestand voortvloeide kende haar hoogtepunt met de opstand der Doopsgezinden in 1535. In datzelfde jaar begonnen daarentegen de landelijke textielcentra van het Westkwartier uit hun stagnatie los te geraken door de opnieuw toenemende handelsactiviteit van Antwerpen. In 1535 werden in de Nederlanden 30.000 balen Spaanse wol ingevoerd (39), zonder rekening te houden met de minderwaardige wolsoorten die nu weer langs de Antwerpse haven werden aangevoerd, en waarop de industrie van het Westkwartier hoofdzakelijk steunde. En terwijl de steden opnieuw poogden de « nieuwe draperie » binnen hun muren op te richten (40), kregen de plattelandscentra hun plaats terug in de internationale handel. Nieuwkerke produceerde vanaf 1535-36 regelmatig meer dan 10.000 lakens per jaar (11). En terwijl de crisis in de Nederlanden overal een massale werkloosheid tot gevolg had, klaagde Armentières in 1526 over het tekort aan werk-

(35) E. COORNAERT, *Hondschote*, p. 493,

(36) H. VAN DER WEE, *Typologie des crises*, grafiek nr. 3.

(37) E. KUTTNER, *het hongerjaar 1566*, Amsterdam, 1949, 2' druk 1964, p. 124.

(38) *Ibidem*.

(39) H. PIRENNE, op. cit, dl, 3, p. 242.

(40) Een overzicht van de saaiproductie van Sint-Winoksbergen toont duidelijk aan dat deze pogingen meer dan mislukt waren:

1520-21 1.119 stuks

1525-26: 125 stuks

1531-32: 99 stuks

1534-35: 33 stuks

1536-37: 19 stuks

(E COORNAERT, *Bergues-Saint-Winoc*, p. 95).

(41) H. E. DE SAGHER, op. cit., dl. 3, p. 236.

41

krachten in de stad 42. Nergens wordt melding gemaakt van ernstige sociale agitatie in de rurale textielcentra.

Daarentegen moest Hondschote wachten tot het einde van de jaren veertig eer het een nieuwe start zou nemen. Het vervaardigde immers zijn stoffen noch met Engelse noch met Spaanse wol, maar wel met een wol van zeer minderwaardige kwaliteit, die geïmporteerd werd uit de Noordelijke Nederlanden, Duitsland, Schotland en de Provence (43). De noordelijke provincies maak ten eveneens een crisis door, Duitsland en Frankrijk werden door oorlogen en opstanden geteisterd, de Schotten bleven weg.

§ 2. Vanaf het midden van de XVIe eeuw: achteruitgang van de kleine landelijke centra, apotheose van Hondschote.

De « come back » van de handelsactiviteiten te Antwerpen (44) werkte de plattelandscentra van het Westkwartier vrij vlug uit hun stagnatie los. Dank zij een relatief stijgende productie nam hun participatie aan de handel weer toe. Tussen 1539-40 en 1555-56 produceerde Nieuwkerke slechts zesmaal onder de 10.000 lakens (45). Lang zou het succes van de kleinere rurale centra echter niet duren. Met 17.151 stuks bereikte Nieuwkerke in 1548 zijn hoogtepunt, en zou, ondanks tal van aanpassingen in de techniek, dit cijfer nooit meer halen. Gebrek aan kapitaal was hiervan de voornaamste oorzaak (46). De overige centra ondergingen hetzelfde lot. Zelfs Armentières, dat in de jaren zestig nog 25.000 stuks kon produceren, moest eraan geloven. De uittocht van zeer vele arbeiders naar Brugge, die tussen 1540 en 1550 algemeen werd, speelde hierbij een zeer voorname rol. Dientengevolge verminderde het aantal aanwezige kooplui er aanzienlijk, en dus ook het nodige kapitaal. Van de 6 á 700 getouwen bleven er in 1571 nog 300 over (47).

(42) H. E. PIRENNE, op. cd., dl.3, pp. 210-211.

(43) H. E. DE SAGHER, op. cit., dl. 2, p. 343.

(44) In het midden van de jaren dertig voeren weer schepen de haven binnen vanuit Gunea, Napels, Sicilië, Milaan, Rome, Genua, Venetië, Portugal, Frankrijk en het Oostland. (W. BRULEZ, De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de XVIe eeuw, overdruk uit Bijdr. Gesch. Ned, dl. XXI, nr. 3-4, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1966-67, p. 301).

(45) H. E. DE SACHER, op. cit., dl. 3, pp. 210-211.

(46) Ibidem.

(47) E. COORNAERT, Draperies rurales, draperies urbaines, B.T.F.C., dl. XXVIII, 1, Brussel, 1950, p. 80.

De stedelijke nijverheid geraakte, niettegenstaande de toenemende ambachtelijke specialisatie (o.a. het verven), evenmin in het vaarwater. Ondanks de talrijke pogingen om toch maar de saainijverheid binnen haar muren te brengen, tam, door een beroep te doen op vreemde arbeiders (48), hier Ieper in 1595 het reeds klassieke klaaglied aan: 'négociation de la draperie est tellement déclinée et diminuée depuis le dernier 'transport' de Manche, que ou il soloit lors avoir six cents hostils besoignans et ouvrans, il n'y en a plus que cent ou environ' 49. In 1552 Blond het draperieambacht er in het krijt voor 192 pond groten, zodat men zich verplicht zag een belasting te heffen op de in de stad bewerkte wol (50).

Ook de andere sleden, zoals St-Winoksbergen en Veurne, wilden te allen prijze hun industrie nat die van het platteland laten wedijveren. De klassieke manier was, naar

het voorbeeld van Ieper, de rurale centra het leven zuur te maken. In 1548 trachtten Diksmuide, Ieper en Veurne tevergeefs een actie te ondernemen tegen de wekelijkse markt van Roesbrugge (51). In 1551 klaagden de arbeiders van St.-Winoksbergen over hun ellende bij de magistraat. Deze werd gedwongen tot het offensief over te gaan: in 1556 beschuldigde hij Hondshoote ervan de 'lui avoir volé sa spécialité de sayes qu'il avait essayé avant lui » Ook dit haalde niets uit.

Toen de steden eindelijk begrepen hadden dat er niet eigen middelen niets tegen het platteland te ondernemen viel, deden zij een beroep op de kapitalistische elementen: financiers en vreemde kooplui. St.-Winoksbergen sloot een akkoord met een Brugse handelaar, die regelmatig in contact stond met Antwerpen en een klant was van Hondshoote, om de Bergse saaienverkoop op zich te nemen 53. Opnieuw ondernam de

(48) Dit was n.m. het geval rond 1551, toen 7 saaiwerkers niet de schepenen van de stad een contract ondertekenden, en in ruil voor 20 pond groten elk, zich met hun familie te Ieper kwamen vestigen om er « exercer le métier de la sayetterie » voor een periode van 7 jaar. We weten niet van waar deze 7 personen afkomstig zijn. (I. DIEGERICK, op. cit., dl. 6, pp. 23-29). Een gelijkaardig geval deed zich eveneens te Ieper — voor in 1560. (Ibidem, p. 129).

(49) Idem, dl. 5, p. 30R.

(50) 27 schellingen par. per baal Engelse wol, 4 sch. 6 d. par. per baal Spaanse wol, 5 sela par. per baal gewassen wol en 2 d. par. per 100 vachten voor de niet ontvette Vlaamse wol. (Idem, dl. 6, p. 41).

(51) E. COORNAERT, Bergues-Saint-Winoc, p. 24.

(52) H. E. DE SAGHER, op. cit, dl. 1, p. 512.

(53) E. COORNAERT, Bergues-Saint-Winoc, p. 57.

43

magistraat pogingen om de textielindustrie aan de noden van de tijd aan te passen (54). Maar niettegenstaande deze inspanningen slaagde St.-Winoksbergen, wiens saaien nu weliswaar in de export werden opgenomen, er tussen 1590-41 en 1555-56 slechts tweemaal in iets meer dan 1.000 saaien te produceren (55).

In Hondshoote, dat reeds sedert lang het monopolie over de plattelandsindustrie van het Westkwartier in handen had, evolueerde de toestand daarentegen helemaal anders. Dit dorp zou zijn rol als uitvoercentrum duidelijk bevestigen. Het was nu tot een industriële agglomeratie uitgegroeid. Het aantal werkkrachten vermeerderde er met de dag (vooral na de doorbraak van de Hervorming) en kooplui en makelaars waren er permanent aanwezig. In alle opzichten triomfeerde er het handelskapitalisme. Nadat in 1538 de magistraat een belasting op de uitvoer had gelegd, spijt de aanwezigheid van handelaars, liet hij vanaf 1540 elke beperking op het aantal werktuigen van de ondernemers varen. De personen die verschillende beroepen cumuleerden waren aanzienlijk 45).

De resultaten bleven niet uit. Tussen 1551 en 1570 werden er in het totaal zomaar 1.534.444 saaien uitgevoerd (57). Schat W. Brulez de totale saai-export der Nederlanden op 200.000 stuks voor het jaar 1552-1553 (58), dan betekent dit dat het aandeel van Hondshoote alleen, dat in dat jaar 58.448 saaien exporteerde, 29,2 % bedroeg.

De saaien werden over geheel Europa uitgevoerd: Frankrijk, Loreinen, het Rijnland en Zuid-Europa. De export gebeurde niet alleen vanuit Antwerpen, maar ook vanuit Brugge, Dunkerque, Calais, St.-Omer en Rouen 59. Noch de crises van 1556-57, van 1559, van 1563, van 1564-65 en van 1565-66 konden de Hondshoote industriële van haar voetstuk brengen. Laten we hierbij opmerken dat het tijdens de beroerten was van

1566-1568 dat Hondshoote zijn hoogste exportcijfers behaalde. Terwijl dus de kleine rurale centra hoofdzakelijk dooi gebrek aan kapitaal en door de godsdienststroeubelen stilaan in verval begonnen te geraken en de steden moeizaam hun « nieuwe draperie » in stand konden houden, niettegenstaande

(54) Ibidem.

(55) Idem, p. 95.

(56) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 443.

(57) Idem, p. 493.

(58) W. BRULEZ, op. cit., p. 300.

(59) Idem, p. 239.

44

de vergaande specialisatie, werd vanaf het midden van de XVIe eeuw alle textiel- en handelsactiviteit van het Westkwartier geconcentreerd in Hondshoote. De steeds maar mommelende arbeidersmassa aldaar zorgde ervoor dat de Hondshoote productie in een minimum van tijd een ongelooflijke uitbreiding kende, en zijn saaien in alle richtingen werden geëxporteerd (60), De Hondshoote textielindustrie bleef welvarend tot op het einde van de XVIe eeuw en verviel in de XVIIe eeuw in een bureaucratisch corporatief systeem.

D. — ADEL, GEESTELIJKHEID EN BURGERIJ

§ 1. De adel

Alhoewel economische factoren aan de basis lagen van de slinkende rol van de hoge adel in het bestuur der Nederlanden (61), dan waren de politieke toonaangevender. De oppositie van deze adel tegen de toenemende centralisatiepolitiek van de vorst beschouwt H. C. Koenigsberger dan ook terecht als « the logical counterpart of the increased power of the state » (62. Inderdaad, in een fundamenteel structureel gewijzigde maatschappij was het de feodale adel niet meer mogelijk zijn heersersrol te spelen. De tijd waarin elke edele als een kleine vorst binnen zijn domein kon leven was voorbij. Het handelskapitalisme, samen met de versteviging van de vorstelijke macht, had een nieuw ambtenarensysteem in het leven geroepen, waaruit de edelen systematisch werden geweerd. De vorst was hun activiteiten tijdens de Middeleeuwen niet vergeten, en zijzelf hadden hun opvattingen over feodale autonomie en een nog niet opgegeven. De kans op een eventuele « putsch » was dus niet gering.

De ambtenaren werden gekozen onder de kapitaalkrachtige burgerij. Dergelijke beroepsambtenaren konden het zeer ver brengen (dr. Armenteros, lid van de Raad van State, die de edelen spottend « Argenteros » memden) en hun aantal nam met de dag toe. Dit alles had tot gevolg dat de invloed

(60) Geldgebrek deed de kleine centra hun betekenis verliezen en deed de inwoners emigreren. Dit kwam vooral tot uiting tijdens de godsdienststroeubelen: tal van personen weken uit ofwel naar Duitsland, naar de noordelijke provincies, ofwel naar Engeland; maar ook een groot gedeelte emigreerde naar Hondshoote.

(61) Cfr. E. KUTTNER, op. cil., pp. 65-66, 71.

(62) H. C. KOENIGSBERGER, The organization of the revolutionary parties in France and the Netherlands during the sixteenth century, *Journal of Modern History*, XXVII, Chicago, 1955, p. 335.

45

van de adel aan het hof en in de centrale regeringsorganen aanzienlijk daalde, en hij aldus ondergeschikt werd aan de nieuw gecreëerde functionarissen. De heren maakten echter van hun bevoorrechte positie gebruik om de strijd tegen de « lange rokken » aan te binden.

In het Westkwartier treffen we voornamelijk kleine plattelandsedelen aan. Deze vormden een gering gevaar voor het centraal gezag en kwamen dikwijls in aanmerking voor goede baantjes zoals baljuw, voorzitter van een hof, lid van een schepensbank, gouverneur van een stad, rentmeester van een district, enz... 63

Over welke autonomie op hun juridische enclave beschikten edelen zoals bv. Robert van Belle, vazal uit Veurne-ambacht?

In deze omschrijving leefde, samen met vele boeren, een talrijke industriële bevolking. Deze had zich losgemaakt van de onderdanigheid aan de heer door zich in dienst te stellen van de kapitalistische ondernemers. De jurisdictie van de heer strekte zich echter uit over een heel klein gebied, slechts door enkele mensen bewoond; »verreweg het grootste deel van die streek heeft zijn eigen rechtspraak, die van Veurne-Ambacht en der Acht Parochies, rechtsinstanties waarin de stad Veurne een overwegende rol speelt, ...waarin de edelen hun best kunnen doen een schepensplaats naast anderen te verwerven. Voor alles bestaat hoger beroep op de Raad van Vlaanderen» (64).

Bij deze politieke machteloosheid voegde zich evenwel een economische. Immers, de prijzenstijging, zo kenmerkend voor de XVIe eeuw, deed de pacht en het geld voortdurend in waarde verminderen, putte de inkomsten van de edelen uit, en veroorzaakte schuld en bezitsverlies, dus machtsverlies (65). Nochtans blijkt uit de confiscatie van goederen van sommige plattelandsedelen, die tijdens de godsdienststroevelen actief waren, dat hun grondbezit niet steeds zo gering was als men

(63) H. A. ENNO VAN GELDER, Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw, Amsterdam-Brussel, 1964, p. 52.

(64) Idem, pp. 49-50.

(65) «La dépression survenue aux Pays-Bas, en 1557, mit en lumière cette situation. » WITTMAN, Les Gueux dans les » bonnes villes » de Flandre (1577-1584), Budapest, 1969, p. 121).

46

wel zou kunnen denken (66), maar als algemene regel gold dit niet. Vele berooide edelen bevonden zich onder de opstandelingen.

Aldus beroofd van hun politieke, juridische en economische macht, zagen deze kleine plattelandsedelen nog slechts één uitweg (zoals ze later zelf verklaarden voor de rechter): zich meester maken van de uitgestrekte kerkelijke goederen vooral van de rijke kloosters. Door het calvinisme hoopten Hannecamps, Longastre, Charles Vasgue, Jacques van Heule, Esquerdes, Belle, edelen uit het Westkwartier en Artois, in hun opzet te slagen.

§ 2. De geestelijkheid

Daar in tal van studies reeds voldoende de nadruk gelegd werd op het geestelijk en moreel verval van de clerus in de XVe en de XVIe eeuw, vinden we het niet noodzakelijk hier nogmaals dit probleem te behandelen. We zullen het laten bij enkele algemene beschouwingen over de toestand van de clerus in het Westkwartier.

Met uitzondering van de bisschop van Ieper en zijn « hofhouding » bestond de geestelijkheid in het Westkwartier overwegend uit kleine dorpspastoors, die wegens hun gebrekkige opleiding zeer oppervlakkig gevormd waren en zelfs in grove onwetendheid verkeerden (66). Materieel hadden de meeste dorpspastoors het niet breed. Als beheerders van de parochies kregen ze van hun oversten slechts een povere vergoeding, terwijl dezen zich rijk maakten met talloze kerkelijke belas-

(66) Charles Vasque, heer van Bellequin en schepen van Sint-Winoksbergen, bezat « le fief de Carnegat etc. ...» (E. DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 3, pp. 130-331). Dezelfde bezat nog « le lief de Ilaghedoorne ». (A.P.A., Conseil des Troubles, nr. 17, f° 29-v°). Een der leiders van de Bosgeuzen, Henri de Widonchel, heer van Hannecamps, »a délaissé la terre et seigneurie dudict Hannecamp ...» (E. DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 2, p. 38),

(67) Pas na het Concilie van Trente (1545-63) werden de eerste seminaries opgericht.

47

tingen en tienden. Uiteraard verschilde de materiële situatie van pastoor tot pastoor. Toen op Goede Vrijdag 1568 de Westvlaamse Bosgeuzen de pastoor van Rubrouck vermoordden, vonden zij bij hem « ontrent vyf of zes gouden croonen in cleenen gheld » (68), en wanneer ze op 28 november 1567 de priester van Oost-Cappel overvielen, moesten ze met lege handen afdruipe « mids datter niet en was te roven » (69). Toch lieten deze pastoors niet na het immoralisme van hun oversten na te volgen (70). Zij werden dan ook meermaals in die zin door hun parochianen op de korrel genomen (71).

Naast deze kleine dorpspastoors waren in het Westkwartier veel monniken die in de talrijke kloosters van de streek verbleven. Beter geletterd en onderricht dan de priesters, begrepen zij vlug dat de bestaande kerkelijke wantoestanden niet goed te praten waren. Met de doorbraak van het calvinisme gingen dan ook velen tot de nieuwe leer over en werden zelfs predikant.

De meeste dorpspastoors daarentegen bleven katholiek en namen vaak dienst in het zeer uitgebreid spionagenet van de Inquisitie en de gerechtelijke diensten om, wegens de talrijke beloningen die daaraan verbonden waren, hun lot enigszins te verbeteren. Bij het uitbreken van de Beeldenstorm en vooral erna, tijdens de jaren 1567-1568, zal de lagere plattelandscle rus het moeten ontgelden, en met hen de vele schatten die zich in kloosters, kerken en abdijen bevonden.

§ 3. Burgerij en handelskapitalisme.

« Heralded by an economie revolution not less profound than that of three cencuries later, the new world of the sixteenth century took its character front the ouburst of economie energy in which it had been born. Like the nineteenth century, it saw a swift increase in wealth and an impressive expansion of trade, a concentration of financial power on a scale unknown before, the rise, amid fierce social convulsions of new classes and the depression of the old, the triumph of a new culture and system of ideas amid struggles not less bitter », aldus kenmerkt R.H. Tawney de XVIe eeuw (72). Deze eeuw was inderdaad die waarin het handelskapitalisme

(68) R.A.K., E.E., 1, 37, f° 6-v°.

(69) Idem, f° 92.

(70) « The country vicars were hardly less rode than the vallagers, and almost without exception were living openly in concubinage.» (P. GEYL, The Revolt of the Netherlands, Londen, 19582, p. 50).

(71) Cfr. e.a. E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 51-54.

(72) R. H. TAWNEY, *Religion and the Rise of Capitalism*, Londen, 1962, p. 79.

48

elke economische activiteit domineerde. De kooplui en handelaars die te Antwerpen verschenen waren « self-made men », parvenu's. Ze creëerden een nieuwe maatschappelijke klasse van fortuinjagers, « individualisten », producten van het nieuw economisch systeem. Deze nieuwe burgerij verwerkte spoedig de sympathie van de oorlogszuchtige Karel V; door de toenemende macht van haar geld zou zij hem misschien financieel uit het slop kunnen halen. Door zijn toedoen maakte zij zich weldra meester van het stedelijk en het gemeentelijk gezag, en dus ook van de nijverheidsorganisatie (73), en verschaftte zij de Slaat het grootste deel van zijn functionarissen en ambtenaren.

Het kapitalistisch karakter dat de handel te Antwerpen had verkregen, had een bijzondere weerslag op de binnenlandse industrie. Terwijl zij de dure en ouderwetse stedelijke textielproducten opzij schoven, richtten de handelaars zich op de lichte stoffen der rurale industrie, en hoofdzakelijk op die van het Westkwartier, waar de arbeiders tegen een karig loon goedkope stoffen vervaardigden. De toenemende handelsactiviteiten in dit gebied hadden spoedig een toenemende industriële activiteit tot gevolg, zodat de koopman-ondernemer, die vroeger fabrikant én handelaar was, zich genoodzaakt voelde zich ofwel op het ene ofwel op het andere toe te leggen. De snelle ontwikkeling van handel en industrie zorgde er aldus voor dat naast de handelaars, nu ook drapiers tot de nieuwe klasse der burgerij konden opklimmen,

De drapier-ondernemer, in wie E. Kuttner, na anderen, een oervorm ziet van de kapitalistische fabrikant (74), werkte aanvankelijk op eigen krachten in een familiaal atelier als zelfstandige handwerker-meester. Hij verschilde echter van de stedelijke ambachtelijke meester in die mate dat hij niet de leiding had van één technische bewerking, maar dat hij met eigen kapitaal het hele fabricatieproces leidde, van de ruwe wol tot de afwerking. Hij beschikte vrij over de grondstoffen die hij zelf aankocht.

De toenemende industriële activiteit en de zich steeds maar uitbreidende handelsbetrekkingen schiepen, vooral in Hondshoote, een nieuwe exploitatievorm, nl. de atelier domestique (75). In een dergelijk atelier waren, onder leiding van de drapier, verschillende technische bewerkingen geconcentreerd,

(73) ... H. PIRENNE, op. cit., dl. 3, p. 285).

(74) E. KUTTNER, op. cit., p. 84.

(75) E. COORNAERT, Hondshoote p. 271,

49

zoals spinnen, kammen, weven, enz. Het gebeurde ook dat de ondernemer werk uitbesteedde aan loontrekkende thuiswerkers, bij wie hij zijn getouwen plaatste. Aldus krijgen wij een derde exploitatievorm, nl. de tabrique dispersé (76), voorloper van de latere manufacturen. Deze vorm was echter zeldzaam, maar toch moet op het bestaan ervan gewezen worden.

De familiale bedrijven bleven natuurlijk voortbestaan, maar ze werden in de loop van de XVIe eeuw door de kapitalistische concurrentiestrijd geleidelijk uitgeschakeld. De toenemende concentratie van het arbeidsproces in handen van een kleine minderheid was fataal voor de kleine handwerkslieden, die moesten leven van de opbrengst van hun eigen arbeidskracht. Hun levensstandaard reikte dan ook niet veel hoger dan die van een loonarbeider als zodanig. De grote ondernemers daarentegen klommen op tot

de kapitaalkrachtige bourgeoisie. Zij veroverden belangrijke plaatsen in het gemeentelijk bestuur en brachten het tot schepen of baljuw.

De industrie stond volledig in dienst van de handel. Zij was niet ingeschakeld in een kapitalistisch systeem zoals wij dat nu kennen, maar wel in een handelskapitalistisch systeem. Hoewel sommige drapiers door hun bezit tot de burgerij behoorden, en aan de kapitalist eigen kenmerken vertoonden, de eigenlijke kapitalisten waren de kooplui, de handelaars, die van de drapiers de afgewerkte producten kochten en hen dus economisch en sociaal van hen afhankelijk maakten. Deze financiële minderheids- en » belangen » groep haalde elke economische en politieke macht naar zich toe. De baljuw die tussen 1550 en 1560 zijn ambt te Hondshoote uitoefende was een handelaar en een zeer belangrijke geldschieter, wiens familie in 1469 nog als « zeer arm » werd bestempeld (77).

Vaak gebeurde het dat een handelaar ook fabrikant was, met het gevolg dat hij zijn sociaal-economische en politieke machtspositie nog verstevigde. Het was echter geen algemeen verschijnsel, hoewel de handelaars niet zelden een deel van de fabricatie op zich namen (het opmaken van de saaien) (78). De exportcijfers van deze groep waren aanzienlijk. Aan de hand van cijfergegevens van de saaienexport van twee handelaar-ondernemers te Hondshoote, nl. Jan Sorbreucq en Michiel Godeschalck, hebben wij hun aandeel in de totale Hondshoote uitvoer percentsgewijze kunnen becijferen voor de periode 1552-1569 (79).

(76) Ibidem.

(77) Idem, p. 423.

(78) Idem, p. 280.

(79) Idem, p. 361.

50

Jaar	Procentueel aandeel van G. en S. in de totale export van saaien in Hondshoote in %	Totale export van saaien te Hoschoote in %
alle jaren 100 %		
1552	18	
1553	20	
1554	21	
1555	28	
1556	37	
1557	54	
1558	41	
1559	31	
1560	44	
1561	40	
1562	38	
1563	36	
1564	39	
1565	31	
1566	35	
1567	37	
1568	43	
1569	42	

Uit deze tabel blijkt duidelijk het monopolie van Sorbreucq en Godeschalck; in een crisisjaar als 1557 exporteerden zij zelfs meer dan de helft der producten. Dit stelt de situatie nog scherper. In elk crisisjaar, zelfs tijdens de beroerten, constateren we een stijging van hun aandeel in de totale uitvoer. Als we daarbij nog bedenken dat een derde handelaar, Jan Wils, op een bepaald ogenblik 33.324 stuks exporteerde 80, d.i. ca. 30 % van de totale uitvoer, dan betekent dit dat meer dan 60 % van de totale uitvoer van Hondshoote in handen was van slechts drie personen.

E. Kuttner overdrijft geenszins de praktijken die deze kapitalisten aanwendden om hun machtspositie in stand te houden en te vermeerderen (81). Ook E. Coornaert geeft er ons een

(80) Idem, p. 362.

(81) « Onze bewondering voor dergelijke prestaties wordt de domper opgezet zodra wij daarachter de kapitalistische paardepoet ontwaren. Tot die prestaties komt men door brutale vernietiging van de concurrentie. De 'Rockefellers' van de 16e eeuw kennen al even weinig scrupules als die van de 19e eeuw. Sinds 1560 werken zij de Hondshoote aan een verversmonopolie door de grootste ververijen op te kopen. Zodra zij die bezitten, kan de concurrent lang op het verven van zijn waren wachten: die zijn pas aan de beurt, nadat de grote heren eerst zich zelf bediend hebben. Maar deze boog wordt te strak gespannen, ten slotte antwoordt de stad door een eigen stadsververij te stichten. Overheidsbedrijf tegen particulier monopolie, - hoe ver ligt de 16e eeuw eigenlijk van de onze af?» op, cit., p. 94).

51

staaltje van: «Il y a une trentaine de familles dont les noms reviennent sans cesse dans tous les dommines de la sayetterie ... »

Hun soms misdadig opzet liep tot in het oneindige. Want, alsof ze met al het vorige geen genoegen namen, maakten ze zich daarbij nog schuldig aan valsmunterij en corruptie. Samen met een zekere Jehan Suerbraut had de grote saaiuitvoerder, Michiel Godeschalck, zich meermaals aan dergelijke praktijken overgeleverd 83. Diezelfde Godeschalck werd er verder nog van beschuldigd verfstoffen vervalst te hebben en door de wardeins afgekeurde saaien uitgevoerd te hebben 84. Niets wijst op een veroordeling van deze vergrijpen.

Verwondert het ons nog dat deze financiële «machtswellustelingen », die de kleine burgerij, de kleine zelfstandige handwerkslieden, kleine handelaars en herbergiers, tot verpaupering hadden gebracht en door monopolie en corruptie alle mogelijke concurrentie uitschakelden, door de a schamele ghesellen » werden uitgescholden voor dieven, misdadigers, bloedzuigers en veelvraten?

E. — INVLOED VAN HET HANDELSKAPITALISME OP DE ONDERSTE BEVOLKINGSLAGEN

Hadden de economische transformaties in de XVIe eeuw aan de maatschappelijke top een nieuwe bezitsklasse geschapen, dan waren hun invloeden op het sociaal-economisch patroon der laagste bevolkingsklassen even veelbetekenend. Bourgeoisie schept klassen: zij gaf het ontstaan aan een pre-industrieel proletariaat en deed de voor die tijd zó kenmerkende bedelarij massaal toenemen.

(82) E. COORNAERT, Hondschoote, pp. 442-443.

(83) E. DE COUSSEMAKER, op. di., dl. 4, pp. 64-65; cfr. I. DIEGERICK, op. cit., dl. 6 p. 192.

(84) E. KUTTNER, op. cd., p. 95.

52

§ 1. Armen en bedelaars

Onder de regeringen van Filips de Schone en Karel V had de bedelarij zul kdanige afmetingen genomen, dat ze een werkelijke kwaal geworden was. liet centraal gezag voelde zich nu verplicht zelf in te grijpen. Tal van bepalingen en ordonnanties werden uitgevaardigd om de bedelarij te bestrijden. De plaag hield echte niet op en algauw zag men de verkeerde aanpak in: » *il falait attaquer le mal dans la racine* », meent terecht H. Pirenne (85). Rijsel in 1506, Brugge in 1523, Antwerpen in 1521, allen gingen tot de herstructurering over van de armenzorg, waarbij deze niet enkel aan de zorg der geestelijken werd onttrokken, maar ook een heel nieuwe organisatie en geestesgesteldheid kreeg (86). Niet meer de Kerk maar de stedelijke besturen zouden de hervorming van de armenzorg op zich nemen.

De meest bekende liefdadigheidshervorming die in het begin van de XVIe eeuw plaatsvond, was die welke de Ieperse magistraat afkondigde op 3 december 1525. Ze hield in dat de inkomsten van alle liefdadigheidsinstellingen in één gemeenschappelijke beurs geconcentreerd werden. Vier administrateurs vormden één comité dat de armen aan huis gingen bezoeken, de aalmoezen moest ophalen en tweemaal per week overleg pleegde. Het bedelen in het openbaar werd verboden en de kinderen van de behoeftigen werden ofwel naar school gestuurd, ofwel te werk gesteld bij de meesters der ambachten (87).

Waarom de magistraat dit nieuwe stelsel in het leven riep, verklaarde hij zelf in een lang betoog voor de theologische faculteit van Parijs in 1530. Het was werkelijk een wanhoopskreet. Horden bedelaars, die langs de wegen liepen, soms rovend en plunderend om hun honger te stillen, het lukraak uitdelen van de aalmoezen door de bevoegden (geestelijken), kinderen, van wie de ouders « beroepsbedelaars » hadden

(85) H. PIRENNE, op. cit, dl. 3, p. 283.

(86) *Idem*, op. en., dl. 3, p. 289).

(87) J. NOLF, *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres au XVIe siècle*, Gent, 1915.

53

gemaakt, deze toestanden had de Katholieke Kerk geschapen. Dit zette de leken ertoe aan zelf over te gaan tot een reorganisatie van de liefdadigheid, waarin nu elke inmenging van de clerus werd geweerd (88).

Het verwondert ons dan ook niet, dat de hervorming van de armenzorg op protest en verzet van de Kerk stuitte, ondanks de goedkeuring van de theologische faculteit van

Parijs in 1531. Het hevigst toonden zich de vier bedelorden (Augustijnen, Dominikanen, Karmelieten en Minderbroeders) van Ieper zelf, die anti-propaganda preekten en poogden de bevolking legen de magistraat in het harnas te jagen 89. Strijd tussen feodaal paternalisme en kapitalistisch paternalisme? Maar het lukte de geestelijken niet, zelf aan de macht van de kuizen onderworpen, in hun opzet te slagen. Door een ordonnantie van Karel V werd op 7 oktober 1531 de hervorming van de armenzorg naar Pepers model in praktisch alle steden van de Nederlanden ingevoerd (90). Door de nieuwe bourgeoisie opgemaakt ging het Iepers systeem volledig de richting uit van het nieuwe economisch regime, waar Karel V allerminst afwijzend tegenover stond.

Het aantal personen dat zijn heil in het Westkwartier kwam zoeken was enorm. Steeds maar stroomden nieuwe werkrachten toe, die zich voornamelijk in de richting van Hondshoote begaven. Door het nieuwe systeem kwamen nu slechts de ongezonderen, bejaarden, gehandicapten enz. in aanmerking voor armenbijstand. De anderen dienden te werken. De ex-bedelaars kwamen zich hij de rangen van de saaiwerkers voegen en kwamen de winsten van de kapitalist nog vergroten. De nieuwe (ongeschoolde) arbeiders vormden immers reeds een reserveleger in de marxiaanse betekenis: de onvrije arbeiders (91, waar men een beroep op deed wanneer de vraag het aanbod overschreed. Dit reserveleger vormde de grote meerderheid van het pre-industrieel proletariaat, van wie de lonen slechts langzaam aan de voortdurend stijgende prijzen werden aangepast. Conjuncturele crises hadden voor hen catastrofale gevolgen. Bij hongersnood en werkloosheid viel het reserveleger als eerste slachtoffer en werden wie het vormden weer tot de bedelstaf veroordeeld, samen met veel zelfstandige arbeiders,

(88) Idem, PP, 78-80,

(89) Idem, pp. 35-37.

(90) Idem, p. LXI.

(91) Zie daarover E. SCHOLLIERS, Vrije en onvrije Arbeiders, voornamelijk te Antwerpen, in de 16e eeuw, Bijdr. Gesn. Ned., XI. 4, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1956, pp. 285-322.

54

ambachtshui en talloze geschoolde arbeiders, die de kapitalistische concurrentie klein had gekregen. De bedelarij was niet overwonnen.

§ 2. Kleine burgerij, pre-proletariaat en loonarbeid

Twee soorten van burgers konden onderscheiden worden: de grote burgerij, bestaande uit huis- en grondeigenaars, rijke kooplui, grote nijverheidsondernemers en geldschietters; de kleine burgerij met in de eerste plaats de kleine handwerkslieden en naast hen de herbergiers, kleine handelaars en ondernemers e.a. Alleen de grote burgerij behoorde tot de bezittende klasse, terwijl daarentegen de kleine burgerij hoofdzakelijk leefde van de opbrengst van haar eigen arbeidskracht.

De zelfstandige textielarbeiders, die zelf hun waren aan de man brachten, bezaten meestal hun eigen werktuigen. Het waren diegenen die men gewoonlijk als »saeywerckers » bestempelde. Ze werkten thuis voor wie en wanneer ze wilden, hadden één of meer werktuigen in bezit of huurden er bij een drapier. Ze konden verschillende gezellen in dienst nemen (92).

Een ander soort thuiswerkers, minder zelfstandig, waren diegenen die eveneens ofwel over de productiemiddelen beschikten ofwel de werktuigen van een drapier huurden, maar, in tegenstelling met de eerste soort, voor een drapier in loondienst werkten. Ze

werden per stuk betaald, uit reden dat ze meestal over hun eigen werk beschikten en in vele gevallen ook over hun eigen werktuigen.

Veel afhankelijker waren de arbeiders dagelicx werckende in dachwercken houten zynen huuse », dagloners dus, die een eigen woning hadden en zich dagelijks naar het atelier begaven 93). We merken dat naast het stukloon ook het tijdloon werd ingevoerd. Een normaal verschijnsel, daar de uitbetaling van stuklonen de productie op de internationale markt niet ten goede zou komen en de concurrentie kon bemoeilijken. In de loop van de XVIe eeuw verdween geleidelijk het bestaan van het stukloon in de grote industriële centra zoals Hondshoote en bleef slechts bestaan voor de ambachten die

(87) E. COORNAERT, Hondshoote, pp. 400-401.

(88) Diegenen die een eigen woning hadden waren niet alleen gehuwde mensen, maar vele mannen en jonge vrouwen woonden op gehuurde kamers. Dat dit verschijnsel veelvuldig voorkwam bewijst de klacht van de Hondshoote magistraat in 1556 que trop de jeunes gens... (Idem, p. 400).

55

nog enkel voor de plaatselijke markt werkten, nl. vele stedelijke ambachten (cfr. Poperinge, Lo, Veurne) en de kleine rurale centra.

Een vierde categorie van arbeiders waren zij die hij hun patroon, eigenaar van een atelier domestique of soms een *fabrique dispersée*, inwoonden, van hem hun loon ontvingen, geen produktiemiddelen bezaten en aldus totaal van de drapier-ondernemer of van de handelaar-ondernemer afhankelijk waren (94).

Tol het midden van de XVIe eeuw moeten, hoewel lonen in concrete cijfers ontbreken, deze gekwalificeerde textielarbeiders een relatief hoge welstand gekend hebben. Nergens wordt melding gemaakt van ernstige sociale agitatie in de plattelandscentra van het Westkwartier. Zelfs de ongeschoolde arbeiders hebben zich niet geroerd. Op deze laatste begon men in het Westkwartier meer en meer een beroep te doen, toen op een bepaald ogenblik te Hondshoote het aanbod slechts één vierde bedroeg van de vraag, ondanks de aanwezigheid van talrijke geschoolde arbeiders (95) die er kwamen werken 96.

Vanaf het midden van de XVIe eeuw begon zich echter een duidelijke verandering in deze situatie af te tekenen. Het toenemende handelskapitalisme in het Westkwartier, voornamelijk te Hondshoote (dat juist een nieuwe start had genomen), liet de vrije concurrentie de scepter zwaaien met alle gevolgen van dien (97).

Om deze het hoofd te kunnen bieden was de enige oplossing zoveel mogelijk de productiekosten beperken, wat natuurlijk zijn weerslag had op de lonen: deze vormden immers het voornaamste element in de productie-onkosten. Voor de ongeschoolde arbeiders stelde dit geen problemen, aangezien hun lonen niet bepaald waren. De lonen waren in geen geval aangepast aan de voortdurende prijsstijging die zich vanaf 1545 duidelijk liet voelen als gevolg

(94) Idem, p. 405.

(95) Idem, p. 337.

(96) Tijdens de godsdienststroevelen was 54 % van de gezellen afkomstig uit de kasselrijen van Bergen, Veurne en Cassel, 78 % van het Westkwartier, 83 % uit Vlaanderen, 14 % uit Artois. Alleen uit Poperinge, Ieper Annentières, Brugge en Leiden kwamen 864 arbeiders, di. 72 % (Idem, p. 204).

(97) «De grote drapenier bedreigde de kleine, het dorp de stad, de ene provincie de andere, de Engelse textielindustrie de Nederlandse ». (E. KUTTNER, op. cit., p. 95).

o.a. van de devaluatie van de zilvermunt (98). Bij de minste graanduurten (die zich eveneens vanaf ca. 1545 meer en meer begonnen voor te doen (99), vervielen zij in de diepste armoede.

Voor de gekwalificeerde arbeiders, wier lonen wel gereguleerd waren, was loonsverlaging het middel bij uitstek om niet door de concurrentie in het nauw gedreven te worden. Deze loonpolitiek werd daarbij nog door het centraal gezag in de hand gewerkt (100). Vanaf 1536 ging men te Hondshoote zelfs een andere politiek voeren, nl. het ertoe aansporen van de arbeiders om zoveel mogelijk bij hun patroons in te wonen om hen aldus geheel van deze laatste afhankelijk te maken (101). Vele arbeiders die niet bij hun patroon inwoonden konden in de crisisjaren hun huur niet meer betalen. Diegenen die nog hun eigen werktuigen bezaten moesten die verkopen om aan geld te geraken. Bij de minste stilstand van handel en industrie ondergingen de geschoolde arbeiders (die nu niet meer « tisserands » of « corroyeurs » e.d. werden genoemd, maar zonder onderscheid « ouvriers ») hetzelfde lot als de ongeschoolde en convergeerden deze twee arbeiderscategorieën naar elkaar toe, tot ze ten slotte versmolten tot één klasse nl. het pre-industrieel proletariaat (102).

Wat er ook van zij, op de vooravond van de Beldenstorm was de verhouding van drapier tot scheerder, wever enz. niet zelden geëvolueerd tot de verhouding kapitalist-loonarbeider.

§ 3. De boeren

Ondanks de bloei van handel en industrie in het Westkwartier tijdens de XVIe eeuw mogen wij toch niet uit het oog verliezen dat deze zich ontwikkelden in een overwegend ruraal gebied. Oorspronkelijk waren de eerste fabrikanten en textiel-

(98) R. VAN UYTVEN, De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven, E.T.F.C., XXXVI, 2, Brussel, 1958, pp. 366-367. E. Scholliers heeft berekend dat reeds vanaf 1521 de loonaanpassing te Antwerpen slechts trapsgewijze gebeurde. (C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX, E. SCHOLUERS, Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle, Annales: économies, sociétés, civilisations, X, Parijs, 1955, p. 192).

(99) C. VERLINDEN, op. cit., p. 192.

(100) Cfr. C. VERLINDEN en J. CRAEYBECKX, Prijzen- en lonen- politiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-89. Onuitgegeven adviezen, ontwerpen en ordonnanties, in 8e-reeks van K.C.C., Brussel, 1962.

(101) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 337.

(102) Van proletariaat in de moderne zin van het woord kunnen we moeilijk spreken omdat de economische voorwaarden nog niet aanwezig waren. (Cfr. Idem, pp. 429-430 en 421-422),

arbeiders dus landbouwers, voor wie de nijverheid slechts een tweederangs bezigheid was. Pas tijdens de XVe eeuw is de textielindustrie in het Westkwartier op de eerste plaats gekomen. Dit alles betekent niet dat de landbouw in de XVIe eeuw verwaarloosd werd. De stad Veurne geraakte in het begin van de XVIe eeuw in handen van grootgrondbezitters (103) ten koste van de nijverheid. Zij richtten talrijke graanschuren op binnen de stad. Zelfs Hondshoote kon in de XVe en de XVIe eeuw nog voor een groot deel in zijn consumptieproducten voorzien (104).

De boerenbevolking van het Westkwartier omvatte twee sociale groepen. Vooreerst waren er de grote rijke boeren die soms bedrijven uitbaatten van een oppervlakte van meer dan 50 ha. (105). Zij slaagden erin voortdurend hun positie te verbeteren: bij een

stijging van de vraag naar producten stegen hun inkomsten. Hongersnoodcrises waren uiterst renderende zaakjes. Op een paar uitzonderingen na zijn weinig grote boeren tot het calvinisme toegetreden.

Praktisch het grootslee deel van de landbouwbevolking vormde de tweede sociale groep. « Al deze mensen leefden vooral van seizoenarbeid. Tijdens de lente en de zomer verhuurden ze zich aan de grote pachters als zaaiers, dorsers... Gedurende de winterperiode dienden ze naar een andere bedrijfsbezigheid uit te zien, die hen in staat moest stellen de winter door te komen » (106). Deze andere bezigheid was uiteraard de textielindustrie. Op die manier krijgen we op het platteland tijdens de XVIe eeuw een categorie textielarbeiders die ook deels als hoeren of dagloners in de landbouw een bron van inkomsten zoeken 107.

We zien dus onmiddellijk waarom wij in de XVIe eeuw, ondanks de stijgende industriële en commerciële activiteiten, nog geen proletariaat als zodanig hebben. Vele textielarbeiders waren aan de grond gebonden, waar ze voor een stuk van dienden te leven. Nochtans had de XVIe-eeuwse conjunctuur tot gevolg dat velen, die nog een lapje grond bezaten, dit dienden te verkopen. Hoewel kleine landbouwers zelf

(103) E. COORNAERT, Bergues-Saint-Winoc, p. 16.

(104) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 337.

(105) P. DESPREZ, De Boeren. 16de, 17de en 18de eeuw, Flandria Nostra, I, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, 1957, p. 126.

(106) Ibidem, p. 157.

(107) E. SCHOLLIERS, De Handarbeiders. De 16de eeuw, Flandria Nostra, I, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, 1957, p. 267.

58

een bedrijf konden uitbaten reikte hun materiële toestand nooit ver boven (lie der dagloners. Bij de minste crisis waren zij ook op de openbare liefdadigheid aangewezen.

Het feit dat er zich in het Westkwartier nog een talrijke boerenbevolking bevond, zal zijn weerslag hebben op de troebelen en is waarschijnlijk een van de oorzaken waarom de Beeldenstorm niet op een sociale opstand is uitgelopen.

P. - DE POLITIEKE VERHOUDINGEN IN DE WESTVLAAMSE INDUSTRIËLE LANDELIJKE CENTRA

Reeds heel vroeg hadden de schepenen, waaronder « moull riches gons » gebruik gemaakt van de verzwakte positie van de heer om zich alle rechten, die het volk toekwamen, toe te eigenen (108). Door de zich steeds maar gunstig ontwikkelende textielindustrie breidde hun macht zich meer en meer uit. In het midden van de XVIe eeuw waren ze heer en meester in hun jurisdictie en ze hadden zich niet alleen onafhankelijk gemaakt van de wil van het volk, maar ook van de heer. Hij was het die hen benoemde, maar de schepenen legden hem een lijst voor met de namen van de personen die volgens hen voor het ambt van schepen in aanmerking konden komen. De heer had ze maar uit te kiezen. Het kwam er dus op neer dat de schepenen zichzelf aanduidden. Zij vertegenwoordigden allen dezelfde belangengroep: handelaars, ondernemers, geldschieters.

De machtspositie van deze oligarchieën zou zich evenwel nog verstevigen. Spoedig slaagden zij erin de baljuw, vertegenwoordiger van de vorstelijke macht, geheel aan

zich te onderwerpen. Aldus deden zij de oorspronkelijke bedoeling van het ambt (het centraal gezag te vertegenwoordigen) teniet. De beslissingen van de baljuw moesten vooraf aan de schepenen worden voorgelegd. Hij stond volledig onder hun controle. Moeilijkheden tussen baljuw en schepenen deden zich dan praktisch ook nooit voor. Hoewel in theorie « l'entière partie des habitants » oorspronkelijk een tamelijk uitgebreide medezeggenschap had in de plaatselijke aangelegenheden, vooral in de organisatie van de industrie, vinden we weinig of geen sporen daarvan terug in de XVIIe eeuw. Niettegenstaande de vermeldingen « avec la majeure et entière partie des habitants y avant consenti » of « avec la convocation convenable de la communauté »

108 E. COORNAERT, Hondschoote, pp. 93-95.
59

mogen deze termen niet al te zeer naar de letter genomen worden, daar ze nog slechts uit gewoonte in de documenten werden geplaatst (109). De macht van het « commun » was overgegaan naar een minderheid van geselecteerde personen. De algemene vergaderingen waarin de gemeenschap een volwaardige plaats bekleedde, werden afgeschaft en vervangen door een raad. In die raad zetelden ook « afgevaardigden » van de gemeenschap, door de magistraat aangeduid en gekozen onder de « edele ende notabele inwoonders ». Deze notabelen hadden geen enkel contact niet (negenen die ze vertegenwoordigden en hoewel ze soms zeer welgestelde personen waren, hadden ze geen enkelrecht: de magistraat hield hun bevoegdheden binnen de perken. Het waren slechts raadgevers. Zeer democratisch ging het er dus in het Westkwartier niet aan toe.

Hoe reageerde nu de bevolking tegen de heersende politieke ongelijkheid?

Uit de vele bronnen die o.m. door E. Coornaert en E. De Coussemaker werden onderzocht of uitgegeven blijkt dat het politieke bewustzijn der arbeidersmassa en boeren in de rurale industrie centra zeer miniem was er was geen sociale agitatie, maar ook geen politieke.

Onder invloed van het calvinisme zou tijdens de tweede helft van de XVIIe eeuw de toestand echter een andere wending nemen. De bevolking zal zich keren tegen de leden van de onpopulaire dorps- en stadsbesturen (110) (die met het centraal gezag duchtig samenhokten), niet tegen de plaatselijke autocratieën, waarvan velen zelf door de nieuwe leer waren aangetast. Te Hondschoote tekende zich vanaf 1556 een duidelijke oppositie af tegen de baljuw. De bevolking wenste een eigen leider, aangeduid door de schepenen en door haarzelf om de gemeenschap te vertegenwoordigen (111). Calvinistische strooibiljetten spoorden de massa aan tot verzet tegen de « overheyt » (112).

Of in het Westkwartier de politieke en sociale bewustwording van de massa tijdens de Beeldenstorm en door de guerrilla-activiteiten der Bosgeuzen in 1567-68 een realiteit is geworden, zullen de gebeurtenissen van die jaren aan het licht brengen.

(109) Idem, p. 90.

(110) Tussen 1561 en 1564 werden tal van arbeiders te Armentières veroordeeld (E. DE SACHER, op. cit., dl. 1, pp. 337-360).

(111) E. COORNAERT, Hondschoote, pp. 33-34.

(112) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 59-60.

HOOFDSTUK II

DE HERVORMING IN HET WESTKWARTIER

A. —DE REFORMATORISCHE STREKKINGEN IN HET WESTKWARTIER VOOR HET OPDUIKEN VAN CALVIJNS LEER

1. Het Lutheranisme

Wanneer bereikte het lutheranisme het Westkwartier en welk was het succes ervan in dit gebied? Dit zijn twee vragen waarop tot lieden nog geen duidelijk antwoord werd gegeven en waarop ook wij slechts vaag en hypothetisch kunnen antwoorden.

Plaatst H. Pirenne de bakermat van de Hervorming in Antwerpen (112), dan moeten we rekening houden met het feit dat Hondshoote reeds in 1977 handelsbetrekkingen onderhield met Frankfurt en Keulen en dat er zich vele Hondshotenaars te Antwerpen bevonden (113). Zij waren vanaf het einde van de XVe eeuw ook le Rijsel. Deze stad was een belangrijke handelsmarkt geworden, onafhankelijk van Antwerpen (nl. Rijsel zelf stond in contact met twee andere belangrijke steden, nl. Valenciennes en Doornik. In Doornik zat, op het ogenblik dat Luther te Wittenberg zijn stellingen verdedigde, een zekere Jean Fournier in de gevangenis omdat hij gespot had met de relikwieën van St.-Eleutherus en omdat hij er de gelovigen toe had aangespoord te weigeren kaarsen te offeren aan het H. Sacrament en aan de H. Maagd (116).

Alles schijnt er dus op te wijzen dat het Westkwartier heel vroeg de invloed van de hervormde gedachte moet hebben ondergaan, en dit vanuit twee centra: Antwerpen en de driehoek Rijsel-Valenciennes-Doornik. Het is echter maar een hypothese die niet kan worden bevestigd wegens gebrek aan concreet bewijsmateriaal. Een onderzoek naar het binnendringen van de Hervorming in het Westkwartier zou ons zeer interessant toeschijnen.

(113) H. PIPENNE., op. cit., dl. 3, p. 342.

(114) E. COORNAERT, Hondshoote, pp. 238-239.

(115) Idem, p. 240.

(116) G. MOREAU, Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à veille de la Révolution des Pays-Bas, Bibl. fac. Phil. et Lett. Univ. Liège, fase. CLXVII, Parijs, 1962, p. 58.

De eerste veroordeling voor godsdienstfeiten die we in het Westkwartier ontmoeten dateert van 1527: op 21 maart van dat jaar werd {kiene Kits, « boekbinder ende vercooper », door de Vierschaar van St.-Winoksbergen veroordeeld tot confiscatie van 1/3 van zijn bezittingen en eeuwige verbanning wegens het drukken en verkopen van Lutherse boeken (9. Op 20 april 1545 werd een lutheraan uit Nieuwerkerke te Brugge onthoofd (117). Op 13 november 1547 veroordeelde de Vierschaar van Hondshoote Guillaume Vanden Damme tot confiscatie van zijn goederen en executie met het zwaard (118).

Alles bijeen een eerder schaarse inlichting over de lutherse beweging in het Westkwartier. In dit opzicht is het ons onmogelijk degelijke besluiten te trekken. Is het lutheranisme er toch later binnengedrongen dan we veronderstelden, aangezien de eerste veroordeling slechts in 1527 viel? Of is het een bewijs van minieme aanhang? Waar was de aanhang het grootst, op het platteland of in de steden? Bij welke bevol-

kingslaag drong de Lutherse leer het diepst binnen? Dit zijn vragen die onbeantwoord blijven. Nochtans kunnen we veronderstellen dat de lutherse leer de arbeidersmassa weinig aangesproken moet hebben. Luthers conservatieve, abstracte, soms mystiek-middeleeuws aandoende theorieën konden onmogelijk bij het volk ingang gevonden hebben.

De eerste protestanten waren dan ook geen revolutionairen zoals later de Doopsgezinden of de calvinisten; zij reageerden enkel tegen de decadentie van Rome. Terecht meent H. Van der Wee dat het lutheranisme « had been the first place anticlerical and religious (120).

§ 2. De Doopsgezindheid

Reeds van bij het begin kende deze reformatische strekking, die in 1529 langs de Maasvallei vanuit Duitsland de Nederlanden bereikte, een grote bijval in het Westkwartier. Ieper, Poperinge, Vieux-Berquin, Cassel, Hondshoote en Waasten stonden bekend als belangrijke centra van Doperse

(117) F. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 63-66.

(118) A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, Brussel, 1994, p. 35. Sedert 1503 bevonden zich reeds tal van arbeiders uit Nieuwkerke te Brugge om er de nijverheid weer op dreef te helpen. Waarschijnlijk gaat het hier om één van hen.

(119) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 51-54.

(120) H. VAN DER WEE, *Growth Antwerp Market*, dl. 2, p. 153.

62

activiteit (121). De slachting die volgde op het plakkaat van 1 juni 1535 kon ook hier de Doopsgezinden niet uitroeien (122).

De crises van 1556-57 en 1559 dompelden de laagste bevolkingsklassen in de diepste armoede en waren er de oorzaak van dat vanaf 1560 (gelijktijdig met het calvinisme) de Doopsgezindheid diep in de Zuidelijke Nederlanden doordrong (123). In het Westkwartier behoorden Ieper, Poperinge, Menen, Armentières, Hondshoote, Wervik en Halluin (samen met Antwerpen en Doornik) tot de plaatsen waar de Doperse gemeenschappen in Vlaanderen en Brabant het talrijkst waren (124). Inquisiteur Titelman schept ons een levendig beeld van de toestand in het Westkwartier, wanneer hij op 14 november 1561 aan de Landvoogdes liet weten dat « Leglise d'Armentières est en si grand nombre que, pour faire... leur fraction de pain, il leur est bosoing de faire trois assamblees, en divers temps et lieux, pour le faire secrettement dont lune a este de IIIxx a cent personnes... Quant á Hondscote, il ne a que dire du nombre, car eest un abysme. Entre Ypres et Menin, au bols, ont este tenues plusieurs conventieles de 1111 á cent personnes, et mesmes dedans la vilde, entre aultres une de XXXVIII a 40 persons » (125. Eind 1561 werden inwoners van Nieuwkerke, Steenwerck, St.-Winoksbergen en Cassel te Brugge terechtgesteld (126).

Zelfs niet de Beeldenstorm remde de Doopsgezinde aanhang in het Westkwartier. Tussen 1566 en 1571 werden Doopsge-

(121) A. L. E. VERHEYDEN, *Anabaptism in Flanders, 1530-1650*, Scottdale, 1961, voetnoot 22, pp. 20-211 dr. idem, pp. 26-27.

(122) Tussen 1554 en 1556 weiden te Ieper 13 bejaardendopen toegekend (A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Verh. Kon. VI. Acad. Wet., Lett. en Sch. K. België, KI. der Lett., nr. 36, Brussel, 1959, p. 43).

(123) Vooral in de Noordprovincies had de Doopsgezindheid tot op dat ogenblik de

grootste aanhang gekend. Leiden, Delft, Haarlem ea. puilden uit van Dopers (H. PIRENNE, op. cit, dl, 3, p. 116). De sociaal economische situatie was er rond de jaren dertig, en ook later, erbarmelijk (E. KUTTNER, op. cie., pp. 115-134).

(124) “ Niet alleen steeg het ledenaantal zienderogen, doch, wat van nog groter belang scheen, ook de organisatie werd voortreffelijk verzorgd. Dit laatste blijkt uit de grote regelmaat waarmede de bijeenkomsten worden gehouden in en buiten de steden. » (A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis Doopsgezinden, p. 95).

(125) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., pp. 86-87.

(126) A, L. E. VERHEYDEN, Brugsche Martyrologium, pp. 41-42, 49-51.

63

zinden verbrand te St.-Winoksbergen (127, Ieper (128) en Hondshoote 129), terwijl te Brugge (130 en te Kortrijk (131) inwoners van Belle en Nederwaasten aan de beul werden overgeleverd.

Het belang van de Doperse beweging in het Westkwartier is geenszins gering geweest en daar bevonden zich de kernen die in de Zuidelijke Nederlanden het talrijkst waren. Te Hondshoote konden de Dopers veilig en onopgemerkt in de massa onderduiken om aan de Inquisitie te ontsnappen en tezelfdertijd hun idealen aan het naamloze textielproletariaat te verkondigen. Nochtans kon de godsdienst « van, door en voor het volk », die na 1535 haar revolutionair karakter verloren had, de massa niet meer tot agitatie brengen. Het “anarchistisch-communistisch” ideaal moest de plaats ruimen voor het veel radicaler burgerlijk calvinisme.

B. - DE OPKOMST

EN ONTWIKKELING VAN HET CALVINISME (TOT HET SMEEKSCHRIFT DER EDELEN OP 5 APRIL 1566).

§ I. De beginperiode: een kleine ondergrondse sekte

Het was in het begin van de jaren veertig dat Calvijns leer vanuit Genève langs de Franse grens de Nederlanden bereikte. De steden Doornik, Rijsel en Valenciennes, steunpunten van de « nieuwe draperie » en voorposten van het Industriegebied, waren als eerste door de leer van Genève aangetast. Van bij het begin kende de nieuwe doctrine de grootste aanhang te Doornik (132), van waaruit de predikanten Pierre Brully en Guy de Bray hun tochten naar het Westkwartier ondernamen (133).

De zich snel verspreidende Doopsgezindheid hinderde echter de calvinistische opgang in sterke mate. De aanhang van de nieuwe leer bleef aanvankelijk zeer beperkt en het

(127) A. L. E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIe siècle*, Brussel, 1960, pp. 109-111.

(128) Idem, pp. 129-126.

(129) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 9, p. 211.

(130) A. L. E. VERHEYDEN, *Brugsche Martyrologium*, p. 54.

(131) A. L. E. VERHEYDEN, *Le Consell des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, in 4e -reeks C.R.H., Brussel, 1961, pp. 510-517.

(132) C. MOREAU, op. cit., p. 83 ex.

(133) De eerste calvinisten verschenen te Hondschoote kort na 1540. (E. COORNAERT, *Hondschoote*, p. 419).

64

duurde tot ca. 1560 eer het calvinisme een massabeweging werd. Niet de nabijheid van de Franse grens lag aan de basis van dit laatste, maar wel de vluchtelingenkerken in Engeland. De strenge plakkatens die Kerel V vanaf de jaren veertig tegen de « ketters » uitvaardigde, werden bijna uitsluitend op de calvinisten toegepast en dwongen dezen, hoe weinig talrijk ze op dat ogenblik ook waren, tot emigratie. In 1547 greep de eerste calvinistische uittocht uit Vlaanderen plaats onder leiding van Jan van Utenhove. De emigranten begaven zich naar Londen, dat sedert Hendrik VIII de Franse en Nederlandse protestanten met open armen ontving. In 1547 werd dan te Londen de eerste vluchtelingenkerk gesticht (134) en toen de vluchtelingen in 1550 van Edward IV de toelating kregen zich in de kustplaatsen Norwich en Sandwich te vestigen, werden deze lokaliteiten actieve operatiebasissen voor het calvinisme in het Westkwartier.

In 1553 stelde de katholieke Mary Tudor, de latere vrouw van Filips II, een einde aan de bloei van deze gemeenten: de niet-katholieken werden verplicht Engeland te verlaten. De meesten weken uit naar landen en andere Duitse steden, waar inwoners van het Westkwartier bijdroegen tot de bloei van een aantal centra (135). Velen echter maakten gebruik van een korte 'winterslaap' van de Inquisitie om zich langs Calais, Gravelines en Nieuwpoort naar het Westkwartier te begeven waar ze zich zonder moeilijkheden in het productieproces inschakelden en zich dan de kapitalist verhuurden. In het crisisjaar 1556-57 werden te Hondschoote tal van personen veroordeeld als aanhangers van « die van de nieuwe religie »

Toen in 1559 Elizabeth I koningin van Engeland werd, kwam weer een verandering in de situatie: ze liet de calvinisten toe hun oude plaatsen te komen bewonen. Talrijk waren zij die wederom het Westkwartier verlieten en zich naar Engeland begaven en aldus aan de arm van de Inquisitie ontsnapten.

De gevolgen van de propaganda van steeds heen en weer reizende calvinisten begonnen in 1559 in het Westkwartier duidelijk voelbaar te worden. Bij een onderzoek van de

(134) R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven, 1968, p. 18.

(135) De Vlaamse taal bracht noch in het Noorden noch in Duitsland moeilijkheden met zich mee. In 1552 was een zekere Johan van der Meulen uit Nieuwkerke als opvoeder werkzaam in Bremen (Idem, p. 17).

(136) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 130-134.

65

schepenen van Belle betreffende een bijeenkomst gehouden in het « Belhout » blijkt dat le Belle het gerucht de ronde deed dat reeds 1.000 personen afgescheurd leefden van de Roomse Kerk (137).

§ 2. Vanaf 1560: een massabeweging Oppositie tegen de repressie

Omstreeks 1560-61 uitte het calvinisme zich als een werkelijke massabeweging. De creatie van twee nieuwe maatschappelijke groepen, de handeldrijvende burgerij en het pre- proletariaat, had de propaganda van de calvinistische predikanten, die voortdurend van en naar Engeland reisden (138), ten eerste in de hand gewerkt. De burgerij telde van bij het begin reeds aanhangers onder de calvinisten. Diende Calvijns leer immers haar belangen niet? En beloofde zij niet, hoe contradictarisch ook, een beter lot voor de tot op het merg uitgezogen proletariërs? (139)

Wat er ook van zij, de depressies van 1556-57 en 1559 kwamen de « consistorianten » zeker ten goede. De oprichting van de nieuwe bisdommen door Granvelle in 1559 wekte grote misnoegdheid. De uitgaven die de bestuurshervorming met zich mee bracht, kwamen op rekening van de rijke abdijen en kloosters, waarvan men vreesde dat deze de te betalen sommen uit de armenkist zouden halen, zodat aldus het aantal aalmoezen beperkt zou worden (140).

Vanuit Engeland en Frankrijk begaven zich eind 1559 - begin 1560 predikanten naar het Westkwartier, waar zij een groot gedeelte der bevolking voor de nieuwe leer wonnen. De agitatie bleef niet uit en de toestand geraakte zó gespannen, dat de Landvoogdes reeds in mei 1560 rellen verwachtte (141). Meer en meer won het calvinisme terrein in het Westkwartier.

(137) Idem, dl. 1, p. 66 e.v.

(138) Ibidem, pp. 346-353.

(139) Cfr. A. BIELER, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève, 1959.

(140) E. KUTTNER, op. cit., p. 74.

(141) H. PIRENNE, op. cit., dl. 3, p. 435. In het Westkwartier zelf deden zich tekenen voor van gewelddaden: « maer van desen lijdt al begonden sy bedectelick by nachte de beelden af te werpen die langst de wegen opgeregt waren of in capellekens aen boomen hingen.» (P. HEINDERYCKX, op. cit., dl. 3, f° 6-7).

66

In september 1561 was de Inquisitie de toestand niet meer meester. De Raad van Vlaanderen moest met diepe teleurstelling aan Margaretha van Parma schrijven: dat « mes- ment en regard a la grande multitude et nombre infini de ceulx qui sont estez etc. (142)

Terwijl zienderogen de calvinistische sympathieën in het Industriegebied toenamen, groeide ook de oppositie tegen de wereldlijke en geestelijke repressie. Vanaf 1561-62 werden in de streek pamfletten rondgestrooid. De Inquisitie, die nu op volle toeren draaide, werd het mikpunt van de agitatie. Een anoniem pamflet, gericht aan de keurheren van Hondshoote, trok van leer tegen den procureur-général, den deken van Rondte, Jan de Visch met al zijnen hoop, ende inzonderheit den verrader ende bloetsuyper Jooris Verhalle », wier autoriteit niet meer werd erkend. Wat echter het meest bij de massa insloeg was de vermelding dat de repressie, die zovele mensen op het schavot of in de kerker bracht en tegelijkertijd tot emigratie dwong, de voorspoed uit Hondshoote zou wegnemen (143).

Het bleef echter niet bij woorden en de pamfletpropaganda bereikte haar doel: de massa ging tot de actieve oppositie over. Toen in 1561 een « secetaris » uit de gevangenis van Belle naar Ieper werd overgebracht, greep het volk in Belle naar de wapens, eiste het Titelmans dood, slak een dienaar met een mes en gooide een slok lussen de poten van het paard van promotor Nicolaas de Hondt (144). In november 1561 staken zeven personen afkomstig uit Nieuwkerke en

(142) E. DE COUSSEMAKER. op. cit., dl. 1, pp. 82-83. In mei 1561 bracht de pastoor van Nieuwkerke Titelman op de hoogte dat « in de berghen » een bijeenkomst van calvinisten werd gehouden, die 4 a 500 personen lokte (Idem, dl. 1, pp. 77-78).

(143) Idem, dl. 4, pp. 59-61.

(144) P. DECAVELE, De correlatie lussen de sociale en professionele structuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567). Actes du Colloque de Bruxelles. 30 nov.-2 dec. 1967; Leuven, 1963, pp. 280-285; dr. A. L. E. VERHEYDEN, Anabaptism in Flanders, pp. 41 en 45.

67

Armentières het Kanaal over om in Mēsen en Armentières een aantal calvinisten uit hun kerker te verlossen (""). Op 12 mei 1562 werd Willem Damman, predikant (145) en gevangene van de bisschop van Ieper, door uit Engeland overgekomen geloofsgenoten « fortselingen..., met pistoletten ende andere wapen » uit zijn cel gehaald (146). Titelman was de wanhoop nabij, vooral toen hij wist « que plusieurs sectaires ont l'oeil sur luy, et le menachent charger et emmener... que l'on n'aura nouvelles de luy ...» en wilde uit zijn ambt ontslagen worden. De eens geduchte en schrikwekkende inquisiteur had nu voor zijn eigen leven te vrezen.

Stilaan begint het belang van de Engelse vluchtelingenkerken als operatiebasissen duidelijk te worden. In het begin der jaren zestig gingen de meeste acties die in het Westkwartier werden ondernomen van daar uit. Maar een vraag die we ons moeten stellen is in hoever de consistories in Engeland met het weerstandsrecht tegen de overheid akkoord gingen.

De leden van de consistories waren aanvankelijk onderling verdeeld over het gebruik van geweld. Talrijk waren de discussies waarbij de radicale vleugel, waaronder de predikanten Jan Hendrickx, Pieter Hazaert en Jacob de Buzere, menigmaal in het ongelijk werden gesteld (149). Zelfs kwam er verzet van het Franse consistorie van Sandwich, 150. De radicale vleugel was voorstander van het feit dat Inquisitiemannen, zelfs al waren het overheidspersonen, gewelddadig mochten aangepakt worden. De gematigde vleugel wilde aan de overheid niet raken (151).

(145) J. DECAVELE op. Cit. p 282. dr. E DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 4, pp. 55-57.

(146) Willem Dammen werd op 22 Februari 1562 door de procureur-generaal te Hondshoote aangehouden en op 12 maart van hetzelfde jaar aan de bisschop van Ieper overgeleverd (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 323-326). Willem Damman was een geestelijke uit het diocees van Ieper, die na het afleggen van zijn pij onmiddellijk naar Frankfurt vertrok. Daarna kwam hij terug naar het Westkwartier waar hij te Hondshoote als predikant optrad. De nacht van zijn aanhouding had hij er juist een preek gehouden. Toen hij uit de gevangenis werd bevrijd, werd hij naar Engeland overgebracht. (-Idem, dl. 4, p. 37).

(147) Idem, dl. 1, p. 348; cfr. idem, dl. 3, pp. 74-75.

(148) Idem, dl. 4, p. 55.

(149) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 347.

(150) J. DE CAVELE, Jan Hendrickx en het calvinisme in Vlaanderen (1560-1664), Handel. Soc. Emil. Bruges, 1969, pp. 17-20.

(151) Zie daarover A. A. VAN SCHELVEN, Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e eeuwse Nederlanden, Hand. en Meed. Ned. Letterk., Leiden, 1915, pp. 126-156.

68

Weldra zou echter het tij keren en zouden de radicalen de bovenhand krijgen. De politiek die nu door de consistories zou worden gevoerd nam een totaal andere wending! En wij menen dat in dit perspectief de preek te Boeschepe, gehouden op 12 juni 1562, moet gezien worden. Deze preek was de eerste openbare calvinistische Hagepreek van de Nederlanden (152)). Het voorspel tot de gebeurtenissen van 1566 had een aanvang genomen.

§ 3. Sociale ellende en calvinistische agitatie

Omstreeks het midden van de XVIe eeuw begonnen de rurale centra van het Westkwartier onder de stijgende duurte te lijden. Huishuur en levensduurte waren er even hoog als in »rentenierssleden » zoals Ieper, waar burgerij en adel hun toevlucht hadden gezocht. Daarentegen waren de lonen relatief laag als gevolg van de concurrentiestrijd. Vanaf de crisis van 1556-57 begon zich duidelijk een « deklassering » van de middenstand en de kleine burgerij voor te doen en velen daarvan vulden de rangen van proletariërs en bedelaars (153). De sociale ontevredenheid die hieruit voortvloeide liet niet op zich wachten. In 1556 overvielen benden saakammers Hondshotenaars die zich naar de regionale markten begaven, Twee jaar later oefenden textielarbeiders een werkelijke terreur uit op het platteland. Zij plunderden hoeven en hadden het gemunt op het voedsel der Hondshoote markt (154).

Na de Vrede van Cateau-Cambrésis in april 1559 kwam

(152) Over deze preek werd reeds voldoende geschreven, zodat wij het niet meer nodig achten dit een zoveelste maal over te doen. (Cfr. O.m. Ch. Wynckius: Geusianisum Flandriae Occidentalis, uitg. R. D. P. VAN DE PUTTE, Soc. Emul. Bruges, 2° série, Brugge, 1841, p. 2; J. OPDEDRINCK, Poperinghe en omstreken tydens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw, Brugge, 1898, p. 25 e.v.; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 61-62, 71-72, 82-83).

(153) «En 1562, la Table des pauvres doit payer les funérailles d'un compagnon forain décédé chez son maitre; à l'époque ou il est pourtant suspect pour sa tolérance religieuse, le magistrat fait expulser un grand nombre des immigrants, parce qu'ils sont dénués de ressources combien d'autres, aussi dépourvus, se sont établis avant cette rigueur R.. D'autre part, parmi les Hondshooteois de vieille date, beaucoup sont victimes d'un déclassement : les « pauvres innocents » qui se plaignent en 1557 de l'extension des entreprises redoutent manifestement d'être réduits d'une condition inférieure. Ainsi tend à se fermer une classe pauvre, composée encore d'éléments très disparates.» (E. COORNAERT, Hondshoote, p. 426).

(154) Idem, p. 428.

69

echter een ontspanning in de toestand. De internationale handel kende een enorme expansie en in het binnenland maakten de lonen een sprong in de hoogte. »Het lijdt geen twijfel«, aldus H Van der Wee, «dat de spanning die eruit voortvloeide, een plotse en zeer spectaculaire nieuwe welvaartseuforie over de Nederlanden brachten, gebaseerd op een duidelijke versterking van de bargaining power der middenklasse» (155).

Er kwam echter spoedig een einde aan deze welvaartseuforie. In 1563-69 deed zich het Engels-Nederlands handelsconflict voor, dat een onderwaardering van de Duitse daalders met zich meebracht. Dit had ook zijn weerslag in het Westkwartier 156. Vooral in de kleine industrie centra nam de werkloosheid toe, terwijl ook de inkomsten van de middenstand werden bedreigd (157). Na de strenge winter van 1569-65 gingen daarbij in de lente van 1565 De graanprijzen geweldig de hoogte in 158. Alsof de toestand nog niet erg genoeg was liep met de sluiting van de Soul en een mislukte graanoogst in 1565 de maat vol. Te Diksmuide betaalde men achtereenvolgens van augustus 1565 tot juli 1566: 260, 300, 410, 910, 990, 390, 390, 360, 285, 280, 280, 250 en 265 groten Vlaams per hoet tarwe (159). Het hoogtepunt van de crisis lag dus in december 1565, terwijl vanaf januari 1566 de graanprijzen geleidelijk begonnen te dalen. In juli 1566 stegen ze weer (160). Te Ieper evolueerde de toestand eveneens in negatieve richting: «Op sinte Matheus avent (161) zoo was een ghebot ghedaen dat men ghene brulof te en zoude houden ghelyc men ghedaen

(155) H. VAN DER WEE, De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden, overdruk uit Bijdr. en Med. Gesch. Ned., dl. 3, Antwerpen, 1969, p. 26.

(156) «Op den 17en doch van hoymaent was tYpre het ghelt af gheroupen als ducagents ende alle vrende munten, an de welcke zeer groote quellinghe was ande het ghemeened volck, want die coopmanschap stont gheel stille.» (S.B.K., G.-V.E., Cad. 296, f° 1vo).

(157) H. VAN DER WEE, De economie als factor, pp. 26-27.

(158) Te Diksmuide bv. liep de tarweprijs, die in maart 1565 150 groten Vlaams per hoef werd betaald, op tot 230 groten Vlaams per hoef in mei van hetzelfde jaar. (C. VERLINDEN, J. CRAEY-BECKX, e.a., Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe XVIII eeuw), Brugge, 1959, p. 60).

(159) Ibidem.

(160) Half vasten 1566: «... dat men goet coorne... om 26 stuuvers goede tarwe. Ende den tyt beghonste als zoetgens te bekeren.» (S.B.K., G.-V.F., Cod. 296, fo. 5-5-v°).

(161) 21 september 1565.

70

Hadde maer men mochte maer nemen 24 paer van beede de zyden, op de boete van 10s. van elk poer. Ende men verboot oock te houden groote vergaderinghe van maelyden ofte van alle ander groote bancketten. Ende dat om de groote felle dierste. Want op den saterdaqh van sinte Andriesdagh (192) zoo cocht men het cooren 20 pont gr. de raziere... Ende op desen tydt beghonde grooten noot te zyne... » (162).

De sociale ontreddering als gevolg van deze fluctuaties volgde nagenoeg onmiddellijk. De duurte, nog in de hand gewerkt door woeker en geforceerde uitvoer, bracht massale werkloosheid en een korte maar hevige hongersnood met zich mee (163).

De ongeschoolde arbeiders kwamen voor zware beproevingen te staan en vulden de reeds talrijke bedelaarsmassa in groten getale aan, terwijl ook de geschoolden zwaar

werden getroffen (164). De nominale lonen, zowel in de steden als op het platteland, gingen vanaf 1564-65 geweldig naar beneden 165.

Niet alleen de gewone arbeiders werden door de crises van de jaren zestig getroffen, maar ook de kleine middenstand moest het ontgelden. Al wie niet tot de handelshourgeoisie behoorde of tot de « industriële » bourgeoisie, en aan de concurrentie kon weerstaan, had met verpaupering af te rekenen. Wat betekent dat hij tot lagere sociale condities werd

(162) Omstreeks 30 november 1565.

(163) S.B.K., G.-V.E., Cod. 296, P 3-m. 28 december 1565: «... les échevins d-Ypres autorisent... a acheter, pour le compte de la ville, des provisions de ble jusqu a concurrence d'une somme de quatre mille florins de quarante gros la pièce. Ils font faire ses provisions cause de la penurie de ble et du grand nombre de pauvres qu'ils sont obligés d'entretenir pendant de tempo de disette. » (I. DIECERICK, op. cit., dl. 6, p. 201).

(164) E. KUTTNER, op. cit., pp- 55 56.

(165) «De niet-gekwalificeerde arbeiders en de lakenarbeiders kregen niet de geringste loonaanpassing die hen in staat zou hebben gesteld aan de vreselijke levensduurte het hoofd te bieden. Dit jaar (1565, aut.) valt ook samen met de laagste sociale positie van de loonarbeiders in de 16e eeuw. Waar de onvrijen » en « dienders » doorgaans 60 % van het loon van de gekwalificeerde ambachtslui genieten, was hun vergoeding in 1565 op 44 % teruggevallen. De jaren 1563-65 waren trouwens gekenmerkt door periodes van lange werkloosheid in het textielbedrijf, zodat ook elders de arbeidsmarkt ruimschoots verzadigd was. De onvrijen bleven werkloos en de ambachtslui werkten beneden de prijs. » (E. SCHOLLIERS, Vrije en Onvrije arbeiders, p. 311).

(166) H. VAN DER WEE, De economie als factor, p. 28.

71

veroordeeld en veelal tot de klasse der pre-proletariërs ging behoren. En zoals II. Van der Wee het zo uitstekend formuleert » armoede leidt niet vanzelfsprekend tot opstand of open revolutie; wanneer daarentegen in de euforie van een seculaire of interdecennale expansie, de welvaart plots wordt bedreigd door een economische malaise of hongersnoodcrisis, dan raakt een dergelijke bedreiging vooral de middenklasse, die als voornaamste zenuw van de welvaartmaatschappij mag worden aangezien » (167).

* * *

De stoutmoedigheid van de calvinisten, tot uiting gekomen in de predicatie te Boeschepe, zette de bevolking van het Westkwartier ertoe aan in de nieuwe religie het middel te zoeken om haar sociale misnoegdheid uit te drukken. Maar de predikanten spraken weinig of helemaal niet over Calvijns sociale en economische theorieën, en manoeuvreerden de oorzaak van de toestand in de richting van de Kerk. De calvinistische bourgeoisie droeg er zoveel mogelijk zorg voor dat de ware oorzaken van de armoede niet aan het licht kwam 168.

Toen in december 1565 de hongersnoodcrisis haar hoogtepunt bereikte, begon de massa onrustig en rumoerig te worden. Te Brussel vreesde men een reactie van de hongerende massa tegen de geestelijkheid (169). Tal van pamfletten en vlugschriften werden tegen de koning en De regering verspreid, terwijl de calvinisten overal publiceerden dat de koning de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden wilde

(167) Idem, P. 25-

(168) » Vanden coninck spraecken sy sachtmoedich om dat men hen niet en soude houden voor oproerige, ende om sich genen haet te berocken. Aen het ghemeente seyden ze,

niemant te willen beschadigen; zelfs dat sy de schade wilden betalen die sy dochten gebeurt te zijn sen de eygeneers van het lant daer op sy gopredyckt hadden. Op die tale riep het volcxken dadelicken „die predycant leert het ware Evangelie; hi en wilt niemants schade; bovendien, hy en predynckt niet om eenich tijdelick gewin gelijk de papen doen... » (P. HEINDERYCKX, op, cit., dl. 3, f° 12).

(169) Op 4 december 1565 schreef Hav^o, secretaris van de Geheime Raad, aan Granville (E. POULLET, *Correspondence du Cordiaal de Granville, 1565- 1586*, 3 dln, in 4°-reeks C.R.H., Brussel, 1877/1881, dl. 1, p. 27).

72

invoeren (170). Begin januari 1566 maande Granville de koning tot voorzichtigheid win (171). De Inquisitie zette desondanks haar uitmoordingswerk verder, en men begon terecht te vrezen voor een ontvolking van het Westkwartier.

Een nieuwe evolutie in de toestand kwam, toen te Bussel op 5 april 1566 het Smeekschrift der Edelen aan de Landvoogdes werd aangeboden.

C. — VAN APRIL TOT AUGUSTUS 1566: HOOGSPANNING

Reeds vóór april hadden tal van predicaties in het Westkwartier plaatsgevonden, maar hoofdzakelijk in het geheim. Maar toen de gebeurtenissen te Brussel een hoopgevende situatie in het vooruitzicht stelden, kwamen massa's vluchtelingen en ballingen uit Engeland over. De terugkeer voltrok zich voornamelijk langs Calais, waar de teruggekomenen veilig op Frans grondgebied landden om vandaar naar de streek van Hondshoote te trekken. Zij die nu reeds gedurende enkele jaren in het openbaar hun godsdienst hadden kunnen belijden, vormden een buitengewone revolutionaire massa (172). Zelfs het plakkaat van 27 april 1566 (173) bracht geen verandering teweeg.

Terstond kwam de predikant Sebastiaan Matte (174), « zijnde ene lerare ende voorstaendre, oudt omtrent XXX jaeren met een clein swart baerdeken, cort ende dick van persoeone (175), niet enkele geloofsgenoten uit Engeland over. Nabij

(170) H. PIRENNE, op, cit., dl. 3, p. 448.

(171) E. POULLET, op. cit., dl. I, p. 86.

(172) E. KUTTNER, op, cit., p. 224.

(173) (A.R.A., *Papiers d'Etat et de l'Audience*, nr. 11751, f° 6).

(174) Sebastiaan Matte was afkomstig uit Ieper en mutsenmaker van beroep. Reeds in 1563 had hij het nieuwe geloof aangenomen en predikte rond die tijd te Armentières. Hij trok naar Engeland om aan de Inquisitie te ontsnappen, waar hij verbleef tot mei 1566 (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 38-39).

(175) *Idem*, dl. 1, p. 349.

73

Roesbrugge, op een plaats genaamd « Ten Vijf Weghen (116), begon hij te preken in de nacht van 26 mei 117).

Begin juni trad nu, naast proletariaat en burgerij, ook de landadel van het Westkwartier (waarvan velen medeondertekenaars. waren van het Compromis) in het strijdperk. Esquerdes, Longastre, Dolhain e.a. onderhielden zich met de predikanten in de omgeving van Armentières (178). Ondertussen werden steeds meer hagepreken gehouden. Tal van predikanten staken het Kanaal over en anderen, die het Westkwartier niet verlaten hadden, startten onmiddellijk. Dit was o.m. het geval met Pieter Dathenus van Cassel, Karmeliet te Ieper; Jacob de Buzere, Augustijnermonnik te Ieper, afkomstig van Hondeghem nabij Hazebrouck; Anthonis de Zwarte alias Anthonis Algoet, afkomstig uit Belle en tot 1566 « apostoet vonden cloostere van de

Predieaeren binnen Ypre » (170); Karel Ryckewaert, die zich Theophilus liet noemen, afkomstig uit Nieuwkerke; Gillis du Mont van Poperinge; Pieter de Haze of Hazaert van Belle, priester; Jan Lannoot, wever van Reningelst; Mathieu Logier uit Steenwerck; Mahieu Platevoet uit Boeschepe; GiSis Hoevenaghel uit Nieuwkerke.; Gillis de Quekerre van Hondtschoote en Jacques Taffin, onlvanger-gerieraal van Cassel en het bos van Nieppe (180).

De preken in het Westkwartier werden eind mei-begin juni algemeen. De predikanten bezochten Rijsel, Waasten, Mesen (181) en de omgeving van Ieper (182).

Tijdens de maand juli steeg de revolutionaire stemming zienderogen. Begin juli werd gestart met een reeks opruiende predicaties. De eerste werd gehouden te Steenwerck op een

(176) De plaatsen waar men preekte waren blijkbaar niet willekeurig uitgekozen. Men zorgde er altijd voor dat men hij een eventueel opduiken van gerechtsdienaars, zich zonder moeilijkheden uit de voeten kon maken. (Ch. WYNCKIUS, op. eis, p. 4). Dit wijst reeds op een zekere vorm van organisatie.

(177) De preek van 26 mei mislukte (Ibidem).

(178) H. PIRENNE, op. cit., dl. 3, p. 459.

(179) J. OPDEDRINCK, op. cit., p. 49.

(181) Jacques Taffin was reeds in 1562 voor de Raad van Vlaanderen verschenen op beschuldiging van ketterij. (E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 2, p. 47).

(181) S.B.K., G.-V.F., Cod. 296, f° 3-v°.

(182) R.A.K., E.E., I, 40, f° 9. Een preek te Kummel lokte zowat 15 á 1600 personen (S.B.K., C.-V.P., Cod. 296, f° 4-v°.

74

plaats die in de volksmond «Ten Groenen Driessche geheten werd (183). Waren vroeger de preken enigszins pacifistisch verlopen, geenszins was dit nu nog het geval. Praktisch elke predicatie eindigde op een rel. Op 7 juli 1566 werden te Armentières twee calvinisten, die reeds twee jaar waren opgesloten, met geweld uit hun cel gehaald en dit terwijl de bisschop van Atrecht in de stad vertoefde (184). Te Poperinge en in de omgeving van Cassel was Jacob de Buzere actief, terwijl Anthonis de Zwarte opereerde te Lange-mark, Kummel, Belle, Steenwerck, Roesbrugge, Menen, Ieper en Poperingo (185). Ondanks de pogingen om de bijeenkomsten te verhinderen (186), werden zo met de dag talrijker alsook het aantal toehoorders, waarvan de uit Engeland overgekomen ballingen en vluchtelingen het voornaamste element vormden (187). Op een zondag in juli preekte Sebastiaan Matte te Beveren in de nabijheid van het klooster van Roesbrugge, begeleid door een groot aantal gewapende mannen. Op 21 juli hield dezelfde Matte een preek te Hondtschoote: hij kondigde aan dat hij op 25 juli zou preken nabij St-Winoksbergen « en plus grand nombre (gu' il n'a encoires faict » (188). Op 21 juli werd een preek gehouden te Meteren door Anthonis de Zwarte «...omtrent de halve achternoene in vergaderinghe van groote menichte van volcke, den meesten hoop voorzien van wapen als bussen, pycken, hallebaerden... » Vier leden van het consistorie woonden eveneens de preek hij (189). Na de preek stapte de predikant naar Belle op, omringd door zijn gewapende lijfwacht 190.

De gewapende predikantenbegeleiders gaven het ontstaan aan een « revolutionair volksleger » dat al spoedig tot de actie overging. Op 25 juli drong een gewapende bende de stad Ieper binnen en begaf zich naar het huis van de voorschepen, alwaar ze overging tot het zingen van psalmen. Tot een

(183) Ch. WYNCKIUS, op. cit, p. 11.

- (184) G. VAN HAEGHT, Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 In Antwerpen en elders, 1 + II, uitg. R. VAN ROOSKROECK, Antwerpen, 1929, 1, pp. 68-69; dr. S.B.K., G.-V.F., Co)). 296, f° 4.
- (185) J. OPDEDRINCK, op. cit., pp. 49-50; dr. R.A.K., P.E, I, 37, ff. 70-70-v°, 118.
- (186) Cfr. o.a. A.R.A., E. et A., nr. 1175, f° 8-v°.
- (187) Idem, ff. 9-9-v°.
- (188) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, p. 74; dr. R.A.K., F.E., 1, 37, ff. 65-66-v°, 88.
- (189) R.A.K., P.E., 1, 37, losse documenten, dok. nr. 1, ff. 1-3.
- (190) Idem, dok. nr. 11, fo-v°.

75

gewapend conflict kwam het echter nog niet (191). Op 1 augustus 1566 verscheen een gewapend leger, 2.000 man sterk, onder leiding van Jan Denys, vroegere baljuw van Roesb rugge, nu Geuzenkapitein in het Westkwartier, en van de predikanten Gillis du Mont en Sebastiaan Malle, voor de stad Veurne. Beoeling was deze stad in te nemen, (192). De magistraat deed onmiddellijk de poorten van de stad sluiten en verzette zich hardnekkig. De belegeraars dropen af en gingen schuilen in de omgeving van Ieper Eveneens op 1 augustus werd te Kummel een preek gehouden, door talrijke personen bijgewoond, waarvan « multis supra modum exitiosa ». Van overal stroomden de mensen toe « a simplicibus hominibus venenum incognitum et incente bibitum est » (193. Enkele dagen later sprak Jacob de Buzere te Poperinge, 194 Duidelijk gebruik makend van de sociale nood, o.m. veroorzaakt door werkloosheid (195, slaagden de predikanten erin de gemoederen van de bevolking van het Westkwartier in sterke mate te verhitten 196.

- (191) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 107; arr. G. DES MAREZ, Documentes relatifs aux exces donnés à Ypre pot les iconoclastes les 15 et 16 aout en 1566, B.C.R.H., LXXXIX, Brussel, 1925, pp. 123-124.
- (192) Ch. WYNCKIUS, op. cit., p. II.
- (193) Ibidem.
- (194) J. OPDEDRINCK, cit. NT p. 49.
- (195) E. POULLET, op. cit. dl. I, p. 389.
- (196) (Brief van de « stedehouder van Veurne aan Margaretha van Parma, 22 juli 1566, E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, p. 74).

76

Kaart van het bisdom Ieper

A. Sanderus, Flandria Illustrata, vol. II, Den Haag 1735, pp. 360-364
Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Kostbare Werken, V.H.
27.463 C. LP

77

HOOFDSTUK III

DE BEELDENSTORM IN HET WESTKWARTIER

A. -- ITINERARIUM

Op 10 augustus 1566 barstte de explosie over de Nederlanden los. Vertrekkend vanuit het Westkwartier bereikte de Beeldenstorm Oudenaarde de 18e augustus, Antwerpen de 20ste, Gent en 's Hertogenbosch de 22e, Doornik de 23e, Edingen de 27e. Daarna richtte de beweging zich naar het Noorden. Zeeland, Holland en Friesland vielen eveneens ten prooi dan De beeldenbrekers. Op 23 augustus deden zich rellen voor te Amsterdam. De kerk van Leeuwarden werd op 6 september vernietigd (197).

Op zaterdag 10 augustus werd in het Westkwartier het feest gevierd van St.-Laurentius in de St.-Laurentiuskapel, niet ver van Steenvoorde. Deze plechtigheid ging gepaard met een grote volkstoeloop, blijkbaar naar aanleiding van De processie die ter ere van de heilige uitging (198). Na enige tijd verscheen echter Sebastiaan Matte, vergezeld van Jacob de Buzere, en omringd door een zwaar gewapende lijfwacht (199). Wat Matte er juist vertelde is niet geweten, maar na zijn preek trok een groep aanhoorders naar de kapel en vernietigde er de beelden onder leiding van Jacob de Buzere.

We zien hier dus de beelden breken onder leiding van een predikant. Dit lijkt wel een enig geval te zijn. Te Antwerpen spoorde de predikant Modet tot het breken aan maar was zelf niet de leider van de breking (200). Te Gent was dit evenmin zo (201), terwijl wij te Deinze en te Oudenaarde hier ook geen sporen van vinden (202). In het Noorden gebeurde de beeldenbreking vooral onder de leiding van de kleine adel (203)

(197) Voor meer details over de Beeldenstorm in het Noorden dr. A. C. DURE M. A. en Drs. H. A. KOLFF, *The time of troubles in the country of Holland, 1566-1567*, T.G., dl. 3, Groningen, 1969, pp. 316-337.

(198) Ch. WYNCKIUS, op. cit., p. 12.

(199) R.A.K., E.E., I, 37, ff. 18-18-v°.

(200) R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen, 1566-1567*, Antwerpen, 1930, pp. 36 en 38.

201 MARCUS VAN VAERNEWYCK, *Van die beroerlicke tyden in die Nederlanden en voornamelyk in Ghendt, 1566-1568*, 5 dln., uitg. F. VANDERHAEGHEN, Gent, 1872-1881, dl. 1, P. 99 e.v.

(202) J. SCHEERDER, *Le mouvement iconoclaste en 1566*, Doornik, 1949, p. 300.

(203) A. C. DOKU M. A. en Drs. H. A. KOLFF, op. cit., p. 322.

78

De 13e predikte Jacob de Buzere zelf; na zijn preek trok hij in gezelschap van een groot aantal toehoorders naar het klooster van St-Anthonis bij Belle. De poort werd met geweld opengebrouwen, en in een minimum van lijd werd het ganse klooster verwoest 204. 's Anderendaags hield Sebastiaan Malle een heftige preek te Poperinge, die werd bijgewoond door een aanzienlijke schare. Omringd door een gewapende lijfwacht 205) toonde hij de omstanders door de koning verzegelde brieven waarin, naar zijn zeggen, stond dat deze het vernielen van kerken, kloosters en abdijen toeliet 206. Vervolgens werd eveneens tot het breken overgegaan. Daarna trok de bende naar Reningelst, Vlamertinge en Elverdinge, waar eveneens de beelden stukgeslagen

werden (207).

De 15e augustus, Hemelvaartdag, was blijkbaar het sein voor de veralgemening van de actie:

§ I. De kasselrij van Ieper

In de nacht van 14 op 15 augustus kwam de groep die daags te voren te Poperinge actief was geweest naar Ieper onder leiding van Sebastiaan Matte. Onderweg werden tal van kerken en kloosters geplunderd en vernietigd. Zo was dit het geval met Brielen, Voormezele, Zonnebeker, Nonnenbos, Mesen, Dikkebus, Zillebeke en de Augustijnenkloosters van St.-Jan en St-Clara. Een aantal inwoners van Ieper ging de groep tegemoet en voegde zich bij de stormers. 208 Tal van Hondshootenaars waren bij de bende 209. Toen de beeldenstormers in de morgen van 15 augustus voor Ieper verschenen, sloot de magistraat in allerijl de poorten, terwijl de groep pogingen ondernam om binnen de muren van de stad te geraken. Matte zag hier echter het nutteloze van in en veinsde ziekte om niet te moeten preken, wat natuurlijk een uitwerking had op de

(204) E. DE COUSSEMAKER, op. Git., dl. 1, p. 227. Vermeldenswaardig is dat we onder de beeldenbrekers van S.-Anthonis Jacques Le Roy vinden, griffier van de stad La Gorgae, (Idem, dl. 2, pp. 347-399).

(205) K.A.K., E.E., I, 37, 18.

(206) Te Gent werd eveneens van dergelijke brieven gebruik gemaakt, maar ze werden zelfs niet getoond (Marcus VAN VAERNE- WYCK, op. cit., dl. I, pp. 100-(207). In het Noorden werd somtijds ook op dergelijke brieven gezinspeeld (A. C. DUKE M. A, en Drs. 15. A. KOLFF, op. ca., p. 322).

(207) DIEGERICK, Documents du XVIe siecle, Brugge, 1874, p. 58.

(208) Idem, p. 60.

(209) E. DE CODSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 160-161, 170, 193-194; R.A.K., E.E., I, 40, f° 6-v^o.

79

gemoederen van de « belegeraars » (210). De ganse dag bleek men voor de stad. Ondertussen groeide hun aantal zienderogen aan met personen uit de ganse streek afkomstig, en dan voornamelijk uit het land van Alleu, waar ook tot de Beeldenstorm was overgegaan.

§ 2. Cassel-ambacht en het land van Alleu.

De aktie in Cassel-ambacht was geconcentreerd op drie punten, nl. Steenvoorde, Strazeele en Estaires. Te Steenvoorde en Terdeghem werden de kerken verwoest; de omgeving van Strazeele, Borre en Eradelles onderging hetzelfde lot. Daarna hield Jacob de Buzere, komende van Bellewaert, een preek te Estaires; vervolgens werden de beelden verwoest te Estaires zelf, in de abdij van Beaupré en te Merville (211). Velen gingen zich dan hij de groep voegen die zich voor de stad Ieper bevond.

§ 3. Belle-ambacht

Achtereenvolgens waren de beeldenstormers te Merris, Muterén, Belle en Nieuwerkerke. Vandaar trokken zij naar Ketumel (212), en waarschijnlijk een gedeelte naar Ieper.

§ 4. Bergen-ambacht

Hier kwamen Houtkergue, Oost-Cappet, Herzeele en Rexpoede aan de beurt (213).

Sommige beeldenbrekers trokken daarna eveneens naar Ieper (214).

§ 5. Veurne-ambacht. De abij van Ter Duinen werd in brand gestoken (215),

(210) «... doende voorts dezelve sediteuse beildestormers alle dehvoir omme binnen der stede te gheraken ende deer toe userende van groote dreeghemeten, als dat zy de stede zouden saccagieren ende al dootstaen datter inne was, zoodat men tot de schoenen int' bloet zoude gaen... » (I. DIEGERICK, Documents, p. 59).

(211) R.A.K., E.E., I, 40, ff. 3-3-v", 10-w-11; Idem, I, 37, ff. 70-)f-71; idem, losse .documenten, dok. II, f" 2; E. DE COUSSEMAKER, op. eit., dl. 2, pp. 103-109, 111-112, 166-167.

(212) R.A.K., F.E., I, 90, f° 8-v".

(213) Idem, 1, 37, ff. 56, 65-65-v0, 70-v0-71; E. DE COUSSEMAKER, op. eit., dl. 4, pp. 208-209.

(214) Een zekere Georges Zeelof bevond zich, na het breken der beelden in Rexpoede, voor de poorten van de stad Ieper (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, p. 170).

(215) F. DE REIFFENBERG, Correspondence de Marguerile d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II, Brussel, 1842, p. 183.

80

terwijl ook de kerk van Houtem door de beeldenstormers « gezuiverd» word (210).

In de nacht van 15 op 16 augustus waren een dertigtal personen, meest afkomstig uit Hondshoote, erin geslaagd binnen de stad Ieper te geraken, en in de vroege morgen gingen ze, bijgestaan door inwoners van de stad, tot de actie over (211). Respectievelijk werden de St.-Pieterskerk, die van de Minderbroeders, de St.-Maartenskerk, de St.-Jacobskerk, de St.-Niklaaskerk, de kloosters van de Dominikanen en de Zwarte Zusters, verwoest en geplunderd (212). De hoogbaljuw en de gerechtsdienaars lieten echter begaan, maar zorgden er daarentegen voor dat de groep van Sebastiaan Matte, die zich nog buiten de stad bevond, niet in de stad kon geraken, uit vrees dat zij helemaal verwoest zou worden (213). Dit was weliswaar een overbodige inspanning, want toen Matte het gebeuren uit de monde van Geuzenkapitein Jan Denys (214) die (« tYpre hy laste van de wet in de kercken van de stede gheleet hadde gheweest omme de kerckebreakers van buuten ghezonden te doen vertrecken ») vernam wat er binnen de stad was gebeurd, gaf hij, na een preek in de kerk van Brielen, het sein tot de aftocht. (220).

Vandaar vertrok men naar Lo, waar men constateerde dat de « kerckebrake » er reeds voltrokken was. Na een preek, die bijgewoond werd door meer dan 800 personen, stuurde Matte een troep naar Diksmuide om er de beelden te breken (221). Hijzelf ging naar Hondshoote en vestigde er zich officieel als predikant (222).

We zien dus een verschuiving van de actie naar het noorden van het Westkwartier plaatsgrijpen. Op 16 augustus werd in Veurne-ambacht de abij van Eversam verwoest. Volgden: Wulveringem, Vinkem, Oeren, Alveringem, Gijverinkhove, Hoogstade, Haringe-Roesbrugge, Leisele, Beveren en het klooster van St.-Niklaas nabij Veurne (221).

(216) Cfr. o.a. E. DE COUSSEMAKER, op. cd., dl. 4, pp. 184-135, 193-195.

(217) S.B.K., G.-V.F., Cod. 296, f° 5 « Ende men lieter noch 25 ofte 30 mannen van Hondshoote hinder stede om te breken, maer die inwonders van der stede deden zelve 't meest grief...»

(218) G. DES MAREZ, op. uit, pp. 95-127.

(219) I. DIEGERICK, Documents, pp. 61-62.

(220) Idem, pp. 64-65.

(221) R.A.K., E.E., I, 31, 1° 18-v°.

(222) J. SCHEERDER, op. cit., p. 299.

(223) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., pp. 153-154, 160-161, 184-186, 193-195, 198-200, 232-233, 265-305.

81

Bergen-ambacht werd nu het operatiecentrum van Sebastiaan Matte, die er op 16 augustus een preek hield hij het Nieuw-Klooster van St.-Winoksbergen. Geholpen door inwoners van deze stad gingen de « sectarissen » aan het werk en verwoestten zij de twee kerken; vandaar trokken ze naar de abdij, die hetzelfde lot onderging. Nog op die dag werd beetdenstormerij gemeld te Hondshoote (224), Ledringhem (225) Killem (226), Wormhoudt, Ghyvelde, Uxem, Teteghem, Leffrinckhouke, Brouckerque (227), De kerk van Houtkergue moest er voor een tweede maal in twee dagen aan geloven (228).

Nu ook werd het westen en het zuid-westen van de streek aangetast, en voornamelijk Cassel-ambacht Eecke (229), West-outer (230), Nood- en Zuyt-Berquin (231), Marquette (232), de abdij van Clairmarais (233) en Cassel zelf (234).

Op zaterdag 17 augustus werd het westelijk gedeelte van Cassel-ambacht geheel verwoest. Wernaers-Cappel (235, Bavinekhove (236), Broxeele (237), de abdij van Ravesberghe (238), Milam (239), Wulverdinghe (240), Buysseheure (241), Volkerinckhove (242) en Peene (243), terwijl in St.-Winoksbergen de verwoesting van de abdij voor de tweede achtereenvolgende dag geschiedde (244). Te Veurne echter deden de sektariërs

(224) CIL. WYNCKIUS, op. dl., p. 14.

(225) Daar werd gebroken door personen die te Cassel en te Steenvoorde actief geweest waren (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, p. 103).

(226) Ibidem, p. 138.

(227) Ibidem, p. 192,

(228) Ibidem.

(229) Th. WYNCKIUS, op. cit, p. 14.

(230) J. OPDEDRINCK, op. cit., p. 65.

(231) E DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 111-112, 114-116.

(232) H. PIRENNE, op. cit., dl. 3, p. 236.

(233) Deze abdij werd in brand gestoken. (F. De REIFFENBERG, op. cit., p. 183).

(234) R.A.K., E.E., I, 37, ff. 70-v°-71.

(235) E DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2 pp. 104-105, 112-114, 174.

(236) Ibidem, pp. 162-163; cfr. R.A.K., P.E., I, 37, ff. 70-v°-71.

(237) Ibidem, pp. 114-116.

(238) R.A.K., E.E., I, 37, EL 70-v°-71.

(239) E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 2, p. 16,

(240) Ibidem.

(241) Ibidem, PP. 169-170.

(242) Ibidem, pp. 94-95.

(243) Ibidem, pp. 104-105; dr. R.A.K., cfr., I, 37, ff. 70-v°-71.

(244) Idem, dl. 3, pp. 18, 139.

82

vergeefse pogingen om tot de beeldenstorm over te gaan (245). Te Watou en Merkem hadden deze pogingen wel sekses (246); de abdij van Watou werd in de as gelegd (247).

Hoewel in een tijdspanne van slechts één week liet Westkwartier bijna volledig door de beeldenstormers was vernield, gaven de predikanten het niet op. Op 24 en 25

augustus trachtte een gewapende bende onder leiding van predikant Gillis de Quekere tevergeefs St. Winoksbergen binnen te dringen (248). Overal begonnen opnieuw de preken, die nu in de stukgeslagen kerken plaatsvonden (249).

Ondanks het plakkaat van 25 augustus, dat het beeldenbreken en gewapende bijeenkomsten verbood (250), werd begin september de actie voortgezet. Dit gebeurde vooral in Bergen-ambacht waar Sebastiaan Matte uiterst actief was. Op donderdag 5 september vertrok hij niet een gewapende bende in de richting van St.-Winoksbergen. Onderweg hield hij halt te Warhem, waar hij een preek hield, die onmiddellijk tot gevolg had dat de kerk van Warhem « gezuiverd » werd. Vandaar trok Matte naar het Nieuw-Klooster nabij St.-Winoksbergen, dat na een preek voor een tweede maal vernield werd. Rond de avond kwam de groep te Bambecque aan, waar een preek van Sebastiaan Malle gevolgd werd door de verwoesting van de kerk (251).

Op 10 september preekte te Houtkerque, Herzeele, Esquelbecq, Wormhoudt, Ledringhem. Elk van deze predikalias hadden rellen tot gevolg. De kerken van Houtkerque en Wormhoudt werden erg toegetakeld (252). Dezelfde dag was Pieter de Haze actief in Veurne-ambacht, waar hij preekte te Wulpen. De kerken van Houtem, Izenberge, Wulverdinge, Vinken en het klooster van Eversam moest het voor een tweede maal ontgelden (253).

's Anderendaags preekte Matte nogmaals te Ledringem, waar in de kerk vier altaren werden stukgeslagen. Daarna

(245) J. SCHEERDER, op. cit., p. 300.

(246) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 98-99.

(247) F. de REIFFENBERG, op. cit., p. 183.

(248) E. DE COUSSEMAKER, op. cd., dl. 4, pp. 168469.

(249) Idem, dl. 3, p. 102; R.A.K., I, 37, losse documenten, dok. V, fo1.

(250) A.R.A., E. en A., nr. 1175, f° 13.

(251) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 93-95.

(252) Idem), pp. 96-97, 102-104.

(253) P. HEINDERYCKX, op. cit., dl. 8 p. 29.

preekte hij te Esquelbecq en te Arneke (254). De dag daarop preekte hij te Banabecque 255 en te Herzeele (256), de 15e te Rexgoede en te Herzeele (257), de 22e te Esquelbecq 258.

Buiten de reeds vermelde dorpen en steden werden alleen in de maand augustus nog volgende kerken, abdijen en kloosters door de iconoclasten aangedaan: Ramskapelle, Ste-Catharinakapelle, Steendam, Stuivekenskerke, Izenberge, Zoutenaai, Roesbrugge, Arneke, Zermemele, Staples, Boeschepe, Codewaersvelde, Ebblinghem, Hardifort, Hondeghem, Hazebrouck, Merkeghem, Oxelare, Oudezeele, Rubrouck, Ste.-Maria-Cappel, Thiennes, Wallon-Cappel, Winnezeele, de abdij van Woestijne, Zeghers-Cappel, Esquelbecq, Ledringhem, St.-Venant, Warhem, Erquinghem, Steenwerck, Nieppe, Berthen, Dranouter, Caestre, Stkdans-Cappel. In totaal werden dus meer dan honderd kerken, kloosters en abdijen verwoest. Vermoedelijk zal dit getal nog hoger gelegen hebben, aangezien in Cassel-ambacht alleen meer dan 50 geestelijke gebouwen door de beeldenstormers werden verwoest.

Indien we nu het ganse itinerarium van de Beeldenstorm in het Westkwartier voor augustus en september aandachtig nagaan, dan kunnen wij duidelijk vier fazen onderscheiden en ontwaren we in het gehele gebeuren een beweging die op een bijna militaire leest geschoeide strategie gaat gelijken (259). Het probleem van de organisatie van de Beeldenstorm zou hiermee wel eens definitief opgelost kunnen zijn.

Dat de Beeldenstorm ontstaat in het zuidelijk gedeelte van het Westkwartier verwondert ons geenszins, daar reeds vanaf het begin der jaren zestig de calvinistische agitatie daar het grootst was. De processie die ter ere van St.-Laurentius op 10 augustus optrok, leek een schitterende aanleiding om met het vernielingswerk te beginnen (260). De actie die volgde na de preek van Sebastiaan Matte kende succes: de St.-Laurentiuskapel werd verwoest. Tussen 11 en 13 augustus gebeurde er niets. De 13e echter ging men tot de tweede breking over. De verwoesting van de St-Anthoniskapel viel in goede aarde en bracht de calvinistische leiders de zekerheid. 's Anderen-

(254) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 103-104.

(255) Ibidem, pp. 97-98, 104.

(256) Ibidem, pp. 95, 96.

(257) Ibidem, pp. 92, 95.

(258) Ibidem, p. 103.

(259) Zie kaart p.

(260) Ook te Antwerpen begon de Beeldenstorm na het uitgaan van een processie. (R. VAN ROOSBROECK, Het Wonderjaar, p. 32). Te Gent kwam de Beeldenstorm echter na een graanrel. (Marcus VAN VAERNEWYCK, op. cit., dl. 1, pp. 91-97).

84

daags trok Matte in N.-O.-richting, naar Roperinge en omstreken. Niet meer werden kapellen vernield, maar wel kerken.

Op de avond van de 15e augustus, waarmee de tweede fase eindigt, zit de situatie helemaal anders, de vooraamste groep brekers bevindt zich voor de poorten van Ieper. In een straal van enkele km zijn abdijen, kerken en kloosters vernield, en zijn diegenen die zich voor de stad bevinden, om in militaire termen te spreken, « in de rug gedekt ». Op hetzelfde ogenblik dat men voor de stad komt, barst in de vier aangrenzende omschrijvingen het onweer los, terwijl in het land van Alleu, helemaal in het zuiden dus, de zaak eveneens « in orde is gekomen ». De plaatsen van de vier ambachten waar tol de Beeldenstorm werd overgegaan, zijn bijna op een halve cirkel te brengen (zie kaart), gaande van Houtem in Veurne-ambacht tot Estaires in Cassel-ambacht, en het land van Allen de actie is dus werkelijk op leger geconcentreerd. Diegenen die beelden braken in de vier ambachten splitsen zich in twee groepen : één blijft ter plaatse als « dekking », terwijl de andere zich naar Ieper begeeft als versterking.

De derde fase begint met de aftocht van de « belegeraars » van Ieper. Weliswaar werden in deze stad beelden gebroken, maar Matte en het voornaamste deel van zijn bende waren er niet in geslaagd binnen de stad te geraken. De beweging neemt nu uitbreiding in het noorden, noord-westen, westen en zuidwesten van het Westkwartier. De nadruk wordt gelegd op steden, o.a. Veurne, Diksmuide en St.-Winoksbergen. Dit opzet lukt echter niet. Eind augustus is het ganse Westkwartier verwoest.

De vierde fase beperkt zich tot de grens van Bergen- en Cassel-ambacht, die naast het vernielen van kerkelijke inboedel, gepaard gaal o.m. met gewelddaden tegen de pastoors.

Deze ganse strategie brengt dus duidelijk opzet naar voren. Eerst had men een aantal kapellen laten stukslaan, daarna had men alles op de steden geconcentreerd, om er in het bezit van te geraken. Dit naar het voorbeeld van de Anabaptisten te Münster. De vernietigde kerken waar men nu kon breken boden nog geen voldoende waarborgen, en de dienst kon nog niet in veiligheid beleden worden. De calvinisten zouden echter nooit in hun opzet slagen; de periode 1566-1568 zal trouwens voortdurend

gekenmerkt worden door aanvalspogingen op steden.

Een zeer belangrijk verschil betreffende de beweging van de Beeldenstorm tussen het Westkwartier en steden zoals Gent en Antwerpen bv. is dat men van het platteland

gaat

85

naar de steden, en niet omgekeerd zoals in Antwerpen (261) en Gent (262). Hoe dit fenomeen te verklaren? Een eerste verklaring hebben we in de vorige alinea gegeven: de beeldenstormers wilden een stad met muren, waarachter veiligheid gewaarborgd was. Maar dit is in feite nog geen antwoord op de vraag: waarom richt de Beeldenstorm in het Westkwartier zich naar de steden, terwijl in Gent en Antwerpen juist het omgekeerde gebeurt? In Gent en Antwerpen was veel handel en nijverheid en het pre-proletariaat dat aldaar door de economische activiteiten geschapen werd, was gemakkelijker tot opstand bereid dan het omliggende platteland (en we denken vooral aan Gent), waar de hoofdactiviteit nog steeds de landbouw was. In « rentenierssteden » zoals Ieper, waar een intense economische activiteit niet te vinden was, of in steden zoals in Veurne waar voornamelijk grondbezitters en graanhandelaars woonden, zou een Beeldenstorm moeilijker kunnen ontstaan zijn. De industriële plattelandscentra boden een vruchtbaardere voedingsbodem, vooral in de streek van Hondshoote, waar het handelskapitalisme hoogtij vierde, en het zuidelijk gedeelte van het Westkwartier, waar de in verval gerakende centra werkloosheid en bedelarij veroorzaakten.

B. -- PLUNDERING EN GEWELDDADEN TEGENOVER DORSPASTOORS

§ 1. Plundering In kerken, kloosters en abdijen

In het Westkwartier sloegen de beeldenstormers aan het plunderen te Poperinge (263), Ieper (264), Strazeele (265), de abdij van St.-Winoksbergen (266), St.-Anthonis-Cappel (267), de abdij van Ter Duinen (268), Rexpoede (269), Bambecque (270), Herzele (271), Wylder (272), Estaires (273), Leffrinckhoucke,

(261) R. VAN ROOSBROECK, *Geschiedenis van Vlaanderen*, dl. 4, Brussel (1939), p. 151.

(262) J. DECAVELE *Correlatie*, pp. 28.3-284.

(263) I. OPDEDRINCK, *op. cit.*, pp. 52-53.

(264) I, DIEGERICK. *Documents*, p. 62; S.B.K., G.-V.E., Cod. 296, f° 5; G. DES MAREZ, *op. cit.*, pp. 102 en 106.

(265) E. DE COUSSEMAKER, *op. cit.*, dl. 2, pp. 108-109.

(266) *Idem*, dl. 3, p. 157; dl 4, pp. 168-169.

(267) *Idem*, dl. 1, p. 228.

(268) *Idem*, dl. 4, pp. 153-154.

(269) *Idem*, dl. 3, p. 93.

(270) *Ibidem*, P. 95.

(271) *Ibidem*, P. 96.

(272) *Ibidem*, p. 98.

(273) R.A.K., E.E., I, 37, f° 71.

86

Houtkerque en Ledringhem (274). Wat namen zij meet Over het algemeen waren dit kostbare kleren, versieringen, gouden en zilveren voorwerpen, lijnwaad en geld. Een verschijnsel dat zich elders heeft voorgedaan, o.a. te Antwerpen, Gent (in mindere mate) en Oudenaarde, (298, en dat ook in het Westkwartier voorkwam, was het beslag leggen op het grote aantal levensmiddelen dat zich ofwel in abdijen en kloosters

bevond, ofwel opgeëist werd in het huis van de pastoors. in alle vermelde geplunderde plaatsen van het Westkwartier kwam dit voor : ter plaatse werd alles opgegeten en uitgedronken. « Onder de beeldenstormers bevonden zich twee categorieën : fanatieke gelovigen, die alleen maar vernielden, en hebzuchtigen, voor wie de vernielingen alleen maar een voorwendsel vormden om te plunderen », aldus E. Kuttneer (276). Misschien kwam bij hen ook het verlangen op zich eens « te goed te doen » aan de voorraden van de papen, maar we kunnen ons ook afvragen of het element honger hierbij geen rol speelde. Wanneer we onze lijst van beeldenstormers nagaan (cfr. infra) is het ons mogelijk een idee te vormen over de personen die bij de plunderingen betrokken waren.

Op 55 plunderaars vinden we 4 saaiwerkers als zodanig, 3 saaiwevers, 1 linnenwever, 1 schoenmaker, 1 volder, 1 schalie-ticheldekker, 1 dra pier, 1 metser, 1 droogscheerder, 1 kramer, 2 saaikammers, 1 bakker, 1 kloosterbewaker, 1 steenhouwer, 1 stadsgriffier, 1 timmerman, 2 parmentiers en 1 landbouwer. In totaal zijn er dus 13 personen die iets met de textielnijverheid te maken hebben, 11 die er buiten staan. Bij twee saaiwerkers werd geen bezit gevonden bij de confiscatie van hun goederen, terwijl dit evenmin het geval was voor 1 saaikammer, 1 timmerman en 1 kleermaker. Het bezit van 1 saaikammer bracht 328 p. 14 s. op, dat van de bakker 144 p. en dat van de stadsgriffier 57 p.

Tal van elementen maken deze gegevens uiterst onvolledig (o.m. wordt er nergens melding gemaakt of we te maken hebben met ponden Vlaams of ponden parisis of andere in de confiscatierekeningen) om een degelijke conclusie te kunnen trekken; maar wat onmiddellijk opvalt is de homogeniteit van de groep die betrekking heeft op de nijverheid. Daarentegen bevat de tweede groep de meest uiteenlopende beroepen. Dit kan dus een aanwijzing zijn. Dat diegenen die aan het plunderen sloegen de slechts betaalde, uitgebuite en hongerlijdende textielarbeiders waren is zeer waarschijnlijk. Laten we daarbij opmerken dat, zoals we verder nog zullen zien, de meerderheid

(274) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 101-104.

(275) E. KUTTNER, op. cit, pp. 272-273.

(276) idem, p. 278.

87

der beeldenstormers gevormd werd door in Hondshoote werkzame arbeiders. Het element ondervoeding speelde bij de vreet- en vraatzucht van velen dus zeker een rol. Wij zien ook leden van de burgerij aan het plunderen slaan.

Eén punt betreffende de plunderingen van kerken en kloosters moeten we nog aanstippen. Zowel te Cent als te Antwerpen en Doornik werd een groot gedeelte van het gestolen goed aan de magistraat teruggeschonken (277). Van Haeght en Morillon beweren dat hetzelfde zou gebeurd zijn in het Westkwartier (278). Wij menen echter dat deze situatie niet tot het Westkwartier veralgemeend mag worden. Te Ieper en St.-Winoksbergen is dit inderdaad het geval geweest (279), maar voor de overige plaatsen is daar geen sprake van geweest, wat wij best kunnen begrijpen, vooral als wij weten wat Matte's volgelingen daar over dachten (280). Of Matte zelf aanstalten maakte om het plunderen zoveel mogelijk te beperken weten wij niet, maar wat wij wel weten is dat predikant Jan Daniël op een zeker ogenblik zelf aan het plunderen sloeg (281).

§ 2. Het binnendringen in particuliere huizen

Dreigde te Gent en te Antwerpen de Beeldenstorm zich op een bepaald moment tegen de rijkdom van de bezittenden te keren (te Gent meer speciaal tegen de

graanhandelaars) en aldus ook een klassenstrijdkarakter te vertonen, dan vragen wij ons af of dit in het Westkwartier eveneens het geval was.

Wanneer we de bekentenis van Jan Camerlynck, leider der Bosgeuzen, aandachtig lezen, dan verklaart hij op zeker ogenblik dat hij te Ieper zijn medewerking verleende aan de Beeldenstorm « sonder in eenigh huns te gaene, ...ende oock te Poperinghe daertevooren...» (282). Dit betekent dus dat men in beide steden bij particulieren aan het plunderen zou zijn

(277) R. VAN ROOSBROECK, *Wonderjaar*, p. 37; E. KUTTNER, op. Cit. p. 280; H. E. DE MOREAU, ST., *l'Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. 5 (1559-1633), Brussel, 1952, p. 127.

(278) G. VAN HAEGHT, op. cit., dl. 1, p. 96; E. POULLET, op. uit., dl. 1, p. 429.

(279) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, p. 138. Wanneer iemand uit het klooster van Ste.-Clara, nabij Ieper, een kast naar buiten wilde dragen, werd hij verplicht zijn buit prijs te geven : «Hier en sal niemant niet uutdraghen, mon salt al bij een bronghen, ende tes voor den armen. » (G. DES MAREZ, op. cit., p. 106).

(280) Zie daarvoor E. COORNAERT, *Hondschoote*, p. 428, en E. DE COUSSEMARER, op. cit., dl. 4, pp. 15-16.

(281) R.A.K., E.E., I, 37, r 71; E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 1, p. 55.

(282) *Idem*, f° 18.

88

geslagen. Wat Poperinge betreft, hierover hebben we nergens in andere documenten een bevestiging gevonden. Voor Ieper is dit wel zo. De vrees voor een aanslag op het bezit en op de persoon der rijken bestond er ongetwijfeld, zoals overal elders, en was één der redenen waarom Matte en zijn troep de toegang tot de stad ontzegd werden (283). Toen de beeldenstormers « aan het werk gingen » werd trouwens afgekondigd "dat een yeghelijk vermoghende wapenen te draeghen zoude van stonden aen commen met zyn gheweere ter halte, zoo hy zyn lyf ende goet wilde beschermen» (284). De vrees was niet ongegrond, want tal van iconoclasten drongen inderdaad privaatwoningen binnen niet de bedoeling te plunderen (285). Merkwaardig is wel de opmerking die een op heterdaad betrapte Steven Chastelain maakte tegen de edelman die hem wegleidde : « ...dat, eer drie daghen, de cnape ende scamele alzooy rycke zouden wezen als den meester of den rycken » (286). Begin september nog werd de omgeving van Ieper en Popering door roversbenden onveilig gemaakt (287). Ook op andere plaatsen brak men private woningen binnen. Zo o.m. in Houtkerque (288), Warhem, Wormhoudt en Esguelbecq (289), Niet alleen voorwerpen in verband met de katholieke eredienst werden naar buiten gesleept, maar ook « andere goedinghen als daer besteel waeren ».

* *

Een volgend probleem dat we moeten behandelen is dat van een reeks gewelddaden die op de dorpspastoors werden gepleegd. Reeds op 10 augustus ontstonden rellen na een preek te Richebourg, waarbij de plaatselijke priester het mikpunt was (290). Bij de breking te St.-Anthonis bij Belle hadden de geestelijken de vlucht moeten nemen om aan de dood te ontsnappen (291). Toen de volgende dag de beeldenstormers te Poperinge actief waren, werden de priesters er zwaar mishandeld (292). Tijdens de vierde fase van de Beeldenstorm kwam de papenhaat nog meer tot uiting. Behalve in plaatsen zoals

(283) I. DIEGERICK, *Documents*, p. 62.

(284) *Ibidem*.

- (285) Idem, p. 212 e.v.
 (286) Idem, p. 215.
 (287) RA.K., I, 37, losse Dokumenten, dok. IV, P I.
 (288) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, p. 209.
 (289) Idem, dl. 3, pp. 94, 97, 103.
 (290) J. OPDEDRINCK, op. cit., pp. 86-87.
 (291) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 228.
 (292) J. OPDEDRINCK, op. cit., p. 53.

89

Brouckerque, waar de pastoor zelf het initiatief nam tot het bestormen van de kerk (!) (293), moesten de priesters van de omliggende dorpen het ontgelden. Op 15 september kwam onder leiding van Sebastiaan Matte een groot aantal lieden, afkomstig uit Roesbrugge, Hondshoote, Herzele, Bambeeque en Houtkerque, allen zwaar gewapend, het huis van de « prochiepape » van Rexpoede binnengevallen. Deze werd gedwongen in de kerk een preek van Matte te komen aanhoren. Ondertussen werd zijn woning totaal vernield en geplunderd (294). De 8ste september belette men de pastoor van Barnbecque een huwelijk in te zegenen. Zes dagen later kwam men zich bij hem te goed doen aan brood, bier, vlees, boter en eieren! 's Anderendaags werd hij met allerlei gewelddaden bedreigd indien hij het maar zou aandurven één mis te lezen (295). De 14e september werd het huis van de pastoor van Herzele totaal verwoest. Hij werd uitgescholden voor « Antecrist, Messemakere, Kerckedief » (296). Op 12 september was het de beurt aan de kapelaan van Esquelberg (297). Op een preek te Hazebrouck schreeuwde een zekere Gillis Bateman, latere lotgenoot van Jan Camerlynck, tegen de toehoorders : « Vous vorrez tantost quelque chose de nouveau, les geulx tueront tams les papistes » (298).

Hoe kunnen we nu deze heftige papenhaat verklaren ?

In de eerste plaats was dit het gevolg van de rol die de dorpspastoors vóór en tijdens de Beeldenstorm hadden gespeeld. Wij hebben er reeds op gewezen dat de priesters het materieel soms niet al te breed hadden. Inlichtingen over de toestand in hun parochie, aangifte aan de wereldlijke en geestelijke Inquisitie van personen die het katholicisme verlaten hadden enz. brachten soms een aardige duit op. Door hun toedoen waren reeds veel calvinisten en andere « ketters » in handen van de beul terecht gekomen. En dan was er de Inquisitie zelf, die zelfs door de minst overtuigden gehaat werd (299), waarmee

- (293) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., (dl. 3, pp. 99, 194.
 (294) Men ging er aan de haal met vier Filipsdaalders. (Ibidem, pp. 92-93).
 (295) zy zouden den pape d'habyten wanden halse trecken ende slepen hem ter kercken uute...» (Ibidem, p. 95).
 (296) Ibidem, p. 96.
 (297) Ibidem, p. 104.
 (298) A.R.A., Conseil des Troubles, nr. 6, ff. 257-C-258.
 (299) De geloofsvervolging werd als wreed, onrechtvaardig en onchristelijk gevoeld; zij werd ook gezien als een nieuw middel om de kerkelijke macht te vergroten, althans te handhaven n, schrijft terecht Enne VAN HELDER. (De opstand tegen Filips II en de protestantisering der Nederlanden, Bijdr. Gesch. Ned., X, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1955-1956, p. 59).

90

de dorpspastoors veelal vereenzelvigd werden. Toen bij het verwoesten der kerken en kloosters de rijkdom van deze concreet aan het licht kwam, zelfs in de kleinste parochiekerkjes, nam de woede en de priesterhaat nog toe. Vele beeldenstormers, die daarom nog geen overtuigde calvinisten waren, zullen dan ook gehandeld hebben uit

haat, vol wrede wraakgevoelens. Deze was vooral aanwezig bij de minderbedeelde uitgebuite arbeidersmassa en bij de « gedeklasseerde » kleine burgerij. Dat zal aan het plunderen waarschijnlijk niet vreemd geweest zijn.

C. — TECHNIEK VAN DE BEELDENSTORM DE BEELDENSTORM: EEN TREKTOCHT !

De beeldenbrekers trokken kerken, abdijen en kloosters binnen. Indien de predikant, meestal Sebastiaan Matte, of soms ook Jacob de Bozere, de groep vergezelde, hield hij somtijds een preek, waarin alleen tot het beeldenbreken werd aangespoord. Daarna sloeg de predikant het gebeuren gade, beschermd door een zwaar bewapende lijfwacht, die zelf niet aan de « brake » meedeed, tenzij hij daartoe uitdrukkelijk opdracht kreeg (300).

Het aantal dat de gebouwen binnendrong varieerde van 10 tot 40 of meer. Eerst werd de « voorkerkce » door een soort voorhoede vernietigd (301), terwijl korte tijd nadien de « hoofdmacht » verscheen om de ganse inboedel aan stukken te slaan (302). Veelal gebeurde het ook dal de ganse groep, gewapend met stokken, bijlen, geweren, rapieren en degens de kerk ineens binnenstapte, zowel mannen, vrouwen als kinderen (303). Een ander verschijnsel is (zoals o.m. te Antwerpen (304) dat, indien er zich in één zelfde dorp of stad verschillende kerken, kloosters of abdijen bevonden, de bende zich in evenveel groepen splitste als er gebouwen te vernietigen waren. Hadden een of meer groepen hun taak voleindigd dan kwamen ze een handje leesteken op de plaatsen waar het breken nog aan de gang was. Soms kwam het voor dat een groep beeldenstormers

(300) R.A.K., FE., I, 37, f° 88. Het gebeurde ook dat een predikant eigenhandig de beelden verwoestte. Dit was o.m. het geval te Merville met Jan Daniel. (Idem, ff. 70-C-71). Deze gevallen waren echter zeldzaam.

(301) G. DES MAREZ, op. dl., pp. 100-101.

(302) Ibidem.

(303) I. DIEGERICK, Documents, p. 60.

(304) R. VAN ROOSBROECK, Wonderjaar, p. 36.

91

die van één plaats naar een andere trok, onderweg in de dorpen halt hield en aldaar het werk van hun voorgangers kwam « controleren ». Werd het « goed » bevonden dan stapte men verder; achtte men het werk niet « af », dan ging men het voleindigen en sloeg men het resterende stuk (305). Aan het hoofd van elke groep beeldenstormers stond een leider, meestal door de predikant aangeduid 306. Rond elke kerk, abdij of klooster werd een gewapende wacht opgesteld met de bedoeling een eventuele interventie van de magistraat of gerechtsdienaars op te vangen en at te slaan, ook soms om het plunderen te beletten. Ten slotte nog gebeurde het dal, terwijl predikant Matte ter plaatse bleef, hij groepen aanduidde die naar andere plaatsen moesten trekken (307). Indien men moeilijk of helemaal niet een stad kon binnen-geraken, zoals te Ieper bv., dan vermomde men zich (308). Te St.-Winoksbergen slaagde men erin met geweld binnen de muren te geraken (309).

Volgen we het hele itinerarium van de Beeldenstorm in het Westkwartier, dan valt onmiddellijk op met welke snelheid sommige groepen zich verplaatsen, zelfs indien het grote afstanden betrof. Onmogelijk kon dit alles te voet afgelegd worden. En inderdaad, de bronnen leren ons dat in vele gevallen karren, wagens en paarden werden aangewend om de verplaatsing te doen (310).

Een ander probleem is hoeveel lokale beeldenstormers er in een bepaald dorp of een bepaalde stad actief waren. We zullen dadelijk het antwoord geven: weinig. Reeds van bij de tweede breking, te St.-Anthonis, zien we de stadsgriffier van La Gorgue, Jacques Le Roy, die zelf lid is van het consistorie van deze stad, actief aan het breken van de beelden deelnemen (311). Te Poperinge waren voornamelijk Hond schootse textielarbeiders « werkzaam », zo ook op het gebied van de Acht Parochies, waar Reningelst, Vlamertinge en Elverdinge door de beeldenstormers werden aangedaan (312). Een aantal inwoners van Poperinge voegde zich eveneens bij de groep en werd 's anderendaags in de omgeving van Ieper

(305) RAK. FE. I 37 f° 71

(306) Idem, f° 17-v°; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 232-233.

(307) Ibidem.

(308) I. DIEGERICK, Documents, p. 60.

(309) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. d p. 163.

(310) Idem, dl. 3, pp. 96, 103; cfr. G. DES MAREZ, op. cit., p. 101.

(311) Idem, dl. 2, pp. 347-349.

(312) RAK, FE, 1, 37, fo 88.

92

opgemerkt (313). Te Ieper zelf werd de Beeldenstorm uitgelokt door een dertigtal Hondshotenaars (314), die erin geslaagd waren binnen de stad te geraken, maar het waren de inwoners van de stad zelf die hier het meest herrie schopten (315). Ook te Veurne en te Diksmuide waren het lionscholenaars die de vernielingen aanrichtten (316). De magistraat van Diksmuide legde er in een « Memoire justificatif » bijzonder de nadruk op dat geen enkele inwoner van de stad aan de troebelen deelnam (317). Het is moeilijk int te maken in hoever de magistraat hier zijn eigen verantwoordelijkheid wil verminderen, maar indien toch inwoners de beeldenstormers zouden geholpen hebben, zullen die niet talrijk geweest zijn. Diksmuide was nog één van die steden in het Westkwartier waar de bevolking uitgesproken katholiek was. Een groot aantal van de beeldenstormers te Estaires, Beaupré, Merville, Peene en Bavinchove waren afkomstig uit Eecke, Caestre en Strazeele (318) Te Herzeele waren er iconoclasten van Oudezele en Morbecque (319). Ook te St.-Winoksbergen waren Hondshotenaars actief, hoewel — in mindere mate althans -- zij door inwoners van de stad zelf in hun actie gesteund werden. Te Chyvelde bevond zich een groot gedeelte uit het land van Alleu (« Walen »), terwijl de rest afkomstig was uit Hondshotte, Roesbrugge, Poperinge en elders (320). Te Uxem kwamen « diverssche vreemdelingen » de beelden breken (321), terwijl op 15 september de groep die de priester van Rexpoede bedreigde samengesteld was uit mensen van Roesbrugge, Hondshotte, Herzeele, Bambecque en Houtkergue (322). Personen van « diverssche quartieren » waren te Warhem op 5 september (323), Diegenen die dezelfde dag Matte aanhoorden nabij St.-Winoksbergen waren afkomstig uit Hondshotte, Roesbrugge, Cassel, Esquelbecq en Steenvoorde (324), terwijl de 14e september vernield en geplunderd werd door lieden uit Wormhoudt, Esguelbecq, Ledringhem, Oudezele, Arneke en Rubrouck (325).

(313) G. DES MAREZ, op. cit., p. 104.

(314) Onder hen bevonden zich beeldenstormers die daags tevoren in Poperinge waren geweest. (R.A.K.,

(315) SB.K., G.-V.F., Cod. 296, f° 5.

(316) J. SCHEERDER, op. cit., p. 300.

- (317) R.A.K., F.E., I, 37, ff. 71-72.
 (318) Idem, ff. 56, 65-v^o.
 (319) E. DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 3, p. 91.
 (320) Ibidem, p. 92.
 (321) Ibidem.
 (322) Ibidem, p. 93.
 (323) Ibidem, p. 94.
 (324) Ibidem, p. 96.
 (325) Ibidem.

93

Uit dit overzicht blijkt duidelijk dat heel weinig inwoners van de lokaliteit waar men tot de actie overging, zelf daaraan hebben deelgenomen en de brekers meestal « vreemdelingen » waren, zoals de bronnen het zelf zeggen « van diverssche quartieren » afkomstig. In Bergen- en Veurne-ambacht is trouwens slechts 7 á 8 % van de bevolking tot het calvinisme

toegetreten (326). Van in den beginne heeft de calvinistische activiteit zich in het zuidelijk gedeelte van het Westkwartier geconcentreerd; de aanhang was daar immers veel groter dan in het noorden. De verklaring daarvoor kennen we reeds. Dat Hondshoote, het industrieel sterkst ontwikkelde centrum van de hele streek, een vooraanstaande rol speelde tijdens de Beeldenstorm, verwondert ons geenszins.

Slechts te Poperinge, Ieper, St.-Winoksbergen en Brouckergue deed de lokale bevolking aan de verwoesting mee (327).

De Beeldenstorm schijnt dus eerder een trektocht geweest te zijn dan een lokale aangelegenheid, waarin het belang van Hondshoote zeer goed naar voren komt. De meeste beeldenstormers waren immers op verschillende plaatsen actief (328), terwijl het grootste deel, zoals blijkt uit ons overzicht, in de industriële agglomeratie van Hondshoote te werk gesteld was. In 1566 had te Hondshoote zelf 90 % van de bevolking haar Pasen niet gehouden! (329) Sloeg Sebastiaan Matte na zijn « belegering » van Ieper niet de richting van Hondshoote in om er zich definitief als predikant te vestigen? Zijn de acties die zich tijdens de maand september 1566 voordeden niet geconcentreerd in de Hondshoote agglomeratie? Dat Hondshoote van bij het begin een belangrijk organisatorisch centrum was, blijkt uit het feit dat op 18 augustus er de trommel werd geroffeld om tot de Beeldenstorm op te roepen en dat velen van daar uit hun beeldenbreking begonnen (330). Wijst dit alles daarbij niet op een degelijke voorbereiding van de Beeldenstorm?

Een andere belangrijke factor die in dat verband een degelijke organisatie van de Beeldenstorm laat vermoeden, is dat tal van iconoclasten van het Westkwartier zich later in andere steden bevonden en aldaar aan de Beeldenstorm

- (326) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 419.
 (327) Dit kan in andere lokaliteiten ook wel het geval geweest zijn daarover hebben we echter geen gegevens.
 (328) Cfr. de tabel over de iconoclasten, pp. 103-107.
 (329) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 419.
 (330) Ibidem.

94

deelnamen. Zo o.m. te Antwerpen (331). Te Brugge was dit eveneens het geval (332). Voor Gent schrijft Van Vaernewyck bij het uitbreken van de breking « Ten vierden liep de mare alghemeene dat den hoop nut den westquatiere, ontrent die stad van Gendt, in partijen, bedectelic ghecommen waren ende ooc een ghoet ghedeel binnen

der sterft, ende de reste zoude up den zelven achternoen ooc in de stadt zijn » (333). De auteur spreekt hier duidelijk van den hoop, niet van een hoop, wat erop wijst dat men in Gent moet afgeweten hebben van het feit dat in het Westkwartier inderdaad de beelden gebroken waren geweest door een welbepaalde groep, zoals we hebben aangetoond. Het bewijs dat te Gent zekere personen uit het Westkwartier aan de Beeldenstorm deelnamen levert ons J. Scheerder 334. Het zou interessant zijn te weten of dit ook voor andere steden liet geval is geweest.

D. -- ROL VAN DE PREDIKANTEN, ADEL EN CONSISTORIES

Van primordiaal belang schijnt de rol van predikant Sebastiaan Matte geweest te zijn, samen met zijn assistent » Jacob de Buzere. Beiden behoorden tot de radicale vleugel der consistories, die reeds in 1562 te Sand w ich het overwicht behaalde (335).

Plaats, moment en persoon waren goed gekozen: de St.- Laurentiuskapel, waar op 10 augustus een processie opstapte. Een uitstekende gelegenheid om de aanwezige massa tegen de heldencultus op te ruïen. Een heftige preek door de retorisch zeer begaafde Matte (al was hij dan slechts een hoedenmaker) bracht de poppen aan het dansen. Overall waar hij het nodig achtte preekte hij. Zijn optreden in het zuidelijk gedeelte van Bergen-ambacht was noodzakelijk, aangezien een groot deel van de bevolking nog niet voor de actie gewonnen was. Matte was dé figuur bij uitstek die de Beeldenstorm op gang bracht. De rol die deze predikant speelde bij het hele gebeuren in het Westkwartier valt niet genoeg te beklemtonen. Wij menen dat nergens waar de Beeldenstorm woedde, een predikant zó sterk op de voorgrond trad als Sebastiaan Matte.

(331) R. VAN ROOSBROECK, Wonderjaar, p. 24.

(332) R.A.K., P.E., I, 37, f° 18-v°. De Beeldenstorm werd te Brugge verhinderd wegens het krachtig optreden van de magistraat.

(333) Marcus VAN VAERNEWYCK, op. en., dl. 1, p. 101.

(334) J. SCHEERDER, op. cit., p. 302.

(335) J. DECAVELE Jan Hendrickx, p. 20. Ze werden immers te Sandw ich tot predikant opgeleid.

95

De middelen die hij aanwendde om de actie te doen lukken, getuigen van de gewiektheid van de predikant. Vooreerst nodigde hij personen uit, die hij zelf goed kende, hem te volgen, personen, die soms door toedoen van de consistories zijn lijfwacht geworden waren (336). Maar een uitgehongerde bevolking kon hij het plunderen, het schransen en drinken niet beletten. Volgens ooggetuigen handelden vele mannen, vrouwen en zelfs kinderen in staat van dronkenschap (337). De brieven die Matte te Poperinge meebracht, waarin de koning zogenaamd zijn instemming met het gebeuren betuigde, namen alle twijfel weg. Immers, deze brieven geschiedenis kende navolging in andere steden waar de Beeldenstorm plaatsvond.

Ongetwijfeld kon Matte niet alleen gehandeld hebben. Wie waren dan de medeaanstichters?

In de eerste plaats zouden we aan de vluchtelingenkerken in Engeland denken, wegens de zeer belangrijke rol die ze speelden tijdens de jaren die aan de Beeldenstorm voorafgingen (338). Eén ding is echter zeker: een deel van de kleine adel en de

consistories verleenden hun medewerking aan de actie. Vooreerst is er de adel. Het feit dat een Hannecamps, lid van het Verbond, aan het hoofd stond van een groep beeldenstormers, levert volgens ons reeds voldoende bewijzen dat de lagere adel iets met de Beeldenstorm te maken had. Ook te Gent was dit het geval: een ander lid van het Verbond, Philippe Triest, bekende zelf aldaar zijn medewerking (339). In het Noorden ging de beweging hoofdzakelijk van de adel uit (340). De participatie van de lagere adel aan de Beeldenstorm verklaart ook waarom we het itinerarium van de beweging op een militaire leest geschoeid bevonden hebben, en verklaart ook de relatieve planmatigheid waarmee het breken gebeurde. Edelen waren immers in de eerste plaats militairen. Burgers en arbeiders niet.

Ook de consistories speelden een actieve rol tijdens de Beeldenstorm. We vermeldden reeds het feit dat predikant Jan Danniël eigenhandig de beelden brak te Merville en zelfs aan het plunderen sloeg. Behoort een predikant niet tot het consistorie? Jacques te Roy, lid van het consistorie van La Gorgue, was bij de beeldenbreking te St.-Anthonis-Cappel aanwezig.

(336) R.A.K., E.E., 1, 37, ff 18, 40-v°.

(337) I. DIEGERICK, Documents, p. 60; cfr. G. DES MAREZ, op. pp. 101-102, 104.

(339) Een onderzoek in de Engelse archieven, waarmee we momenteel begonnen zijn, zal in dat verband belangrijke gegevens aan het licht brengen.

(339) J. SCHEERDER, op. Gil., p. 302.

(340) A. C. DIJKE M. A. en Drs. H. A. KOLFF, op cit., p. 322.

96

De consistories selecteerden zelfs de predikantenlijfwachten (341). Te Meteren gaf Karel Weecxsteen, lid van het consistorie, het sein tot de Beeldenstorm, (342). Tal van consistorieanten woonden de predicaties bij. Weliswaar zou men hiertegen kunnen opwerpen dat deze personen a geïsoleerde gevallen » waren en dat ze op eigen initiatief handelden. Maar of we elk van deze personen als « geïsoleerde gevallen » mogen beschouwen, kan ons niet overtuigen.

E. — ANDERE ELEMENTEN DIE WIJZEN OP DE ORGANISATIE VAN DE BEELDENSTORM

Wij hebben reeds gewezen op een brief van de u Bentenant » van Veurne aan Margaretha van Parma, geschreven op 22 juli 1566, waarin duidelijk naar voren komt dat het plan om tot de Beeldenstorm over te gaan, reeds vóór die datum bestond: « Et il est á craindre, sy Vostre Altèze n'y pourvoit de brief, gu'll ferront quelque schandaleus pillage aux églysse monasteres et abbayes dont aulcuns de leur garde ce sont vantés, duquel suys bien adverty... (343). Schrijft Van Vaernewyck niet over de 23e augustus, de dag waarop te Gent de Beeldenstorm uitbrak: « Want (zoot scheen) dien dach was vande ghues ghenoteert dat zij te Ghendt al de beelden ende autaertafelen ende ende chieraigen der keereken ende cloosters, afbreken ende instieken smijten zouden... » (344). Stelden de rechters aan Jan Camerlynck niet de vraag «...of hy niet en weet by wat middelen de conspiratien eerst gheschiedt zyn omme de beroerten van de nieuwe religie up te stellen, de predicatien in dit landt te doen commen, de consistoren te doen vergaderen ende wie de hoofden van de selve constories zyn gheweest »? (345). Dit zijn allemaal teksten die erop wijzen dat, al konden de tijdgenoten de organisatie van de Beeldenstorm niet blootleggen, zij er zich bewust van waren dat er zeker een organisatie moet bestaan hebben, en zichzelf

geenszins in een spontane uiting van volkswoede geloofden. Trouwens hoe zou men mensen die spontaan lot de opstand overgingen, hebben kunnen betalen? De beeldenstormers in het Westkwartier werden betaald 346. Jammer is dat we het juiste bedrag niet kennen. Te Antwerpen ontvingen de

(341) R.A.K., P.E., L 37, f° 40-v°.

(342) Idem, losse Dokumenten, dok. 1, f° 2-v°.

(343) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl 4, p. 74.

(344) Marcus VAN VAERNEWYCK, op. cit., dl. 1, p. 99.

(345) R.A.K., E.E., 1, 37, f° 40-v°.

(346) A.R.A., CAT., nr. 6, ff. 257-v°-258.

97

brekers 3 á 7 stuivers (347). Wat vertegenwoordigt dit bedrag in vergelijking met het dagloon van een ongeschoolde metselaar, de best betaalde ongeschoolde dagloner? De Beeldenstorm had plaats in de zomer, dus zullen we alleen maar rekening houden met het zomerloon: in 1564 verdiende een ongeschoolde metselaar 18 den. Br. per dag (348) di. 6 stuivers per dag Maar als we weten, zoals gezegd, dat de ongeschoolde metselaar de best betaalde ongeschoolde arbeider was, dan zou dit betekenen dat sommige beeldenstormers meer betaald werden om beelden te breken dan om een dag te werken. Het was dus niet moeilijk candidaat-beeldenbrekers te vinden.

F. — HOUDING VAN DE STORMERS t.o.v. DE DORPS- EN STADSBESTUREN

Voor dit probleem beschikken wij over zeer weinig gegevens maar enkele uitlatingen in dat verband getuigen van de grote onpopulariteit van de meestal katholieke stadsbesturen; vergeten we daarbij niet de grote solidariteit van de magistratskliek met de kooplieden-ondernemers; een lid van de magistraat was soms tevens koopman-ondernemer. In hen werd ook de verpersoonlijking van het centraal gezag gezien, voornamelijk in die plaatsen waar het calvinisme diep was ingeworteld. Bij een oproer op de markt van Hazebrouck, waarbij enkele « papistes » door gewapende geuzen werden afgeranseld, riep men: « ...tue tous les papistes, bailly, advoué et échevins »; « et de la », zo vervolgt het dokument, « se transporté ledict jour avec grand raige vers la femme de Jacques Conal, advoué de ladicté valle, luy donnant ung coup de poing sur sa poitrine, pour ce qu'elle céloit son mary, y usant de plusieurs menasses » (350). De beeldenbrekers, tot razernij gedreven omdat ze tot de stad Ieper geen toegang kregen, dreigden er een bloedbad aan te richten. De woede van één van hen dreef zó ten top dat hij zijn geweer nam en het op de hoofdbaljuw, die bij de stadspoorten stond, afschoot (351).

(397) M. DIERCKX SJ., Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566, overdruk uit Streven, dl. 2, nr. 11-12, Antwerpen, 1966, p. 1044.

(398) E. SCHOLLIERS, De levensstandaard in de XV en XVIe eeuw te Antwerpen, Antwerpen, 1960, p. 81.

(349) 1 den. Br. = 0,333 stuivers, 18 den. Br. = 0,111 X 18 = 5,994 = 6 stuivers.

(350) A.R.A., C.d.T., nr. 6, ff. 257-v°-258.

(351) I. DIEGERICK, Documents, p. 59.

98

Meer is over dit probleem niet tot erts gekomen, maar toch kunnen we aannemen dat

liet niet alleen hun katholiek-zijn was dal de verlegenwoordigers van hel centraal gezag en hun soortgenoten bij de bevolking gebaat maakte, en dat hier wel een sociaal en politiek probleem mee gemoeid was (352).

G. REACTIE VAN DE BEVOLKING HOUDING VAN MAGISTRAAT, ADEL EN BURGERIJ

In een vorige paragraaf hebben we reeds melding gemaakt van het feil dat de groepen beeldenstormers die door het Westkwartier trokken, weinig of in het geheel niet afkomstig waren van de lokaliteit waar de beelden verbrijzeld werden. Interessant zou wel zijn te weten hoe de bevolking van de lokaliteit zelf op de vernieling reageerde (met uitzondering natuurlijk van de plaatsen waar inwoners de beeldenstormers hielpen of zelf het initiatief namen).

Tot gevechten tussen katholieken en iconoclasten is het in het Westkwartier niet gekomen 353, maar in tal van dorpen nam de bevolking de beelden uit de kerken weg, om de vernieling ervan te vrijwaren. Dit was om. het geval in West-Cappel, Quaedypre, Crochte, Steene, Bieren, Spycker, Armbouts-Cappel, Petite-Synthe en te Pitgam (354).

Ook in steden zoals Diksmuide en Veurne kwam er reactie van de bevolking, maar ze handelde er blijkbaar eerder uit vrees dan uit overtuiging; dit is trouwens ook toepasselijk op bovenvermelde dorpjes. Toen op 16 augustus een veertigtal personen onder leiding van Jan Camerlynck de richting naar Diksmuide insloeg, maakte een panische angst zich van de bevolking meester. De magistraat verbood de brekers echter de toegang tot de stad. Dezen dreigden terug te komen in groten getale om de stad met geweld binnen te dringen en er een bloedbad aan te richten. Daardoor vreesde de bevolking

(352) « Magistraat en centraal gezag werkten echter meestal succesvol samen om de poortერი tot toestemmen te bewegen, zodat de ambachten volledig geïsoleerd werden. Op die manier werd de kleine burgerij en onrechtstreeks ook het kleine volk, dat nergens vertegenwoordigd was doch vaak met de dekens van de ambachten sympathiseerde, praktisch uitgeschakeld ten voordele van de grote burgerij en de magistraatsgroep.» (J. CRAEYBECKX, *Handelaars en neringdoenders. De 16e eeuw, Flandria Nostra, I, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, 1957, P. 456*).

(353) Dit was om. te Antwerpen wel zo in de O.-L.-V.-kerk (R. VAN ROOSBROECK, *Wonderjaar, p. 24*).

(354) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 94-102.

99

het ergste en oefende zij druk uit op de magistraat om de iconoclasten hun taak te laten volbrengen, wal dan ook gebeurde. Camerlynck en zijn troep vertrokken onmiddellijk daarna (355). Te Veurne slaagde de bevolking erin, korte tijd nadat de breking aldaar begonnen was, de beeldenstormers buiten de stad te drijven (356).

Te oordelen naar de reacties van de inwoners werd de Beeldenstorm over het

algemeen toegejuicht in de meeste lokaliteiten, terwijl andere blijk gaven van onverschilligheid of te vreesachtig waren om te reageren. In de plaatsen waar wel tegen de verbrijzelaars werd gereageerd kwam het echter nooit openlijk tot gevechten. Slechts de magistraat van Veurne trad daadwerkelijk tegen de actie op.

Hel belang van het optreden van de magistraat tijdens het vermorzelen der beelden is evident. Vele stadsbesturen werden trouwens achteraf door Alva op de korrel genomen: hij verweet hen hun laksheid tijdens de Beeldenstorm (357). Krijgen we in het Westkwartier dezelfde toestanden als te Antwerpen, waar de magistraat te laat reageerde en zelfs niet gewapenderhand optrad (358)? Of deden zich hier gelijkaardige feiten voor als in Gent, waar men op grond van een valse machtiging van Egmont, die Lieven Onghena niet eens kon voorleggen, liet begaan? Of zoals te Brugge, Dordrecht, Geraardsbergen, Gouda, Haarlem, Aalst, Dendermonde en Kortrijk, waar een krachtig optreden van de magistraat het breken der beelden verhinderde? Stuurden ook hier, zoals in Gent bv., de stadsbesturen de beeldenstormers naar het platteland om het breken in de stad te vermijden uit vrees voor een aanslag op het bezit van kooplui, handelaars en graanhandelaars? Welke rol speelden daarbij adel en burgerij?

Reeds verschillende keren hebben we gezien dat de Ieperse magistraat te allen prijze Matte en zijn volgelingen, buiten de stad wilde houden. Toen de groep voor de stad verscheen werden onmiddellijk de poorten gesloten en stuurde men een afvaardiging naar de predikant met het verzoek zich terug te trekken, wat natuurlijk niet gebeurde. Dadelijk werden dan

(355) RAK. FE. I 37 f° 18-v°; cfr. J. SCHEERDER, op. cd., pp. 299-300.

(356) J. SCHEERDER, op. cit., p. 300.

(357) Een vragenlijst in dit verband gestuurd aan de magistraat van Sint-Winoksbergen door Pierre te Cocq en Lieven Snouck, commissarissen bij de Raad van Beroerte, vindt men bij E. DE COUSSEMAKER, op. dl, dl. 3, p. 135.

(358) R. VAN ROOSBROECK, Wonderjaar, p. 3?

100

voorzorgsmaatregelen getroffen (359). Ondertussen werd de wacht opgetrokken « bij die van de ghilden ende neeringhen daertoe vermeent »; dit was een gevaarlijk spelletje, aangezien velen onder hen zelf calvinist waren. Dat verklaart trouwens het binnendringen van de Hondschotenaars in de stad (360). Zoals te Gent, Antwerpen, Doornik en elders, werd ook hier de bevolking gevraagd de getrouwheidseed af te leggen. Maar velen weigerden of wilden « alleene de Conincklycke Majesteyt ende de stede ghetrauwe te zijn in termen generale »

(361). Naar wat we reeds zegden over de Beeldenstorm te Ieper valt onmiddellijk de dubbelzinnige houding van de magistraat op. Aan de ene kant wilde hij op alle mogelijke manieren de « belegeraars » de toegang tot de stad ontzeggen, terwijl hij de beeldenbreking binnen de stad echter niet verhinderde. Hij liet de ambachten de wacht optrekken, terwijl hij zeer goed wist dat velen onder hen aanhangers waren van de nieuwe leer, of althans de beeldenstormers gunstig gezind waren. De poortbaljuw was sympathisant van het calvinisme (362). We zien eveneens te Ieper de baljuw van Ingelmunster (dat zeker niet zo dicht bij Ieper ligt) in gezelschap van Jan Camerlynck een herberg binnengaan terwijl de beelden werden verbrijzeld (363). De magistraat van St.-Winoksbergen werd zelfs ten laste gelegd dat hij zelf de deuren der kerken opende om de brekers binnen te laten (364), terwijl ook de Hondschootse magistraat zich zeer lijdzaam toonde (365). Een oud-schepen van Belle was lid van het consistorie van Meteren (366). Een « lieutenant » van de hoogbaljuw van Belle bevond zich onder

de veroordeelden van de Raad van Beroerte wegens participatie aan de Beeldenstorm (367).

Voor zover we daarover ingelicht zijn kwam enkel te

(359) « Omme welcken quaeden hoop te wederstaene hebben die van der wet gheassisteert met eenighe edelmannen, notabele poorters ende andere goetwillighe, al den gheheelen dagh alle de poorten van der stede toeghesloten gbehouden, zonder yemand out noch in te laeten » (I. DIEGERICK, Documents, pp. 59-60).

(360) Op 19 augustus drukte Egmont daarover zijn verwondering uit. (Idem, p. 67).

(361) Idem, p. 71.

(362) G. DES MAREZ, op. cit, voetnoot I, p. 114.

(363) R.A.K., RE., 1, 37, f° 18.

(364) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 210-211.

(365) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 919.

(366) R.A.K., RE., 1, 37, losse dokumenten, dok. II, f° 2.

(367) H. A. Enno VAN GELDER, Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw, Amsterdam-Brussel, 1964, p. 58.

101

Diksmuide en te Veurne reëel verzet van de magistraat. De zwakheid van de eerste manifesteerde zich door het feit dat hij onder druk van de bevolking de beeldenstormers in de stad toeliet; de Veurnse magistraat was dus in feite de enige in het gehele Westkwartier die daadwerkelijk tegen de iconoclasten optrad, en aldus het vernielen der beelden grotendeels verhinderde (368)

Op een paar uitzonderingen na vertoonde het optreden der magistraten tegen de beeldenbrekers een homogeen karakter. Hun sympathieën voor het calvinisme of hun vrees voor de volkswoede verklaren waarom zij in het Westkwartier weinig of geen tegenstand boden; dit verklaart ook mede waarom de Beeldenstorm aldaar een zeer snel verloop kende. Dat een « lieutenant » van de hoogbaljuw zelf calvinist is, is ook één van de redenen waarom de stormers gemakkelijk aan wapens konden geraken. Wanneer men echter de actie zoveel mogelijk wilde beperken, dan was de enige reden, zoals de Ieperse magistraat zelf verklaarde (369), de vrees voor aanslagen op de geldkisten van de bezittenden door de woedende, soms razende en beschonken beeldenstormers.

Vanzelfsprekend waren het enkel de katholieke adel en burgerij, vooral in de steden gevestigd, die tegen de iconoclasten reageerden, maar een algemeen verschijnsel was dit niet.

H. — TOT WELKE SOCIALE GROEPEN BEHOORDEN DE BEELDENSTORMERS?

In onderstaande tabel hebben we aan de hand van de gegevens uit ons hoofddocument, aangevuld met die uit de bronnenuitgave van E. De Coussemaker, 112 namen van beeldenbrekers kunnen bijeen brengen. In de eerste kolom vinden we hun naam, in de tweede de plaatsen waar ze gebroken hebben, in de derde hun beroep, in de vierde het bedrag dat de confiscatie van hun bezit opracht voor roerend goed, in de vijfde hetzelfde, maar voor onroerend goed. Aan de hand

(368) J. SCHEERDER, op. cit., p. 300. De magistraat van Diksmuide legde echter aan de inwoners van de stad het verbod op maar enig handje toe te steken; dit bevel werd opgevolgd.

(369) « Niet min beduchtende die vander wet dat de voors. kerckeschenders wezende binnen de stede de meesten al waeren arme lieden ende vele onlanx t'Ypre ghewoont hebbende als wevers, vulders, saycammers, saeywerckers, ende dierghelycke, hemlieden oock zouden vervoordert hebben te beenoven ende pilleeren de particuliere huizen, onder 't decsele van aldaer te zoucken de beelden ende ornamenten van de kercke.» (I. DIEGERICK, Documents, p. 621-102)

Naam	Waar gestormd?	Beroep
Abart, Abraham	Steenvoorde	saaikammer
Saffie, Ghislain	Wulveringem, Vinkem, Oeren, Alveringem; saaiwerker	
Bateman, Gillis	Stavele, Woestijne, Wallon-Cappel	
Blaere, Mathys	Gijverinkhove, Hoogstade, Lo	
Boman, Pieter	Poperinge	
Boudry, Clement	Kemmel	
Boully,	Charles Ter Duinen, Warhem	
Boully, Pierre	Idem	
Caboche, Pierre	Noort- en Zuyt-Berquin	
Camerlynck, Jan	Poperinge, Ieper, Lo, St.-Laurentius, Diksmuide;	saaikammer
Cappeau, Gespard	St.-Winoksbergen	saaikammer
Coolen, Maillart	Idem	
Cortyl, Mahieu	Westouter, Brielen, Ieper, Dikkebus	
Daten, Joos	Ieper	stoeldraaier
Danniel, Jan	Estaires, Merville, Peene	predikant
De Bleuf, Jan	Meteren, Merris	
De Busere, Pieter	Herzeele	parmentier
De Cherf, Jacques	Ieper	linnenwever
De Clucht, Francois	Ieper	saaiwerker
De Coc, Pieter	Ieper	schoenmaker
De Costere, Joos	Belle	stedeboode
De Conynck, Gillis	St.-Jans-Cappel	schepen
De Conynck,	Steenvoorde	
Dieryck	Idem	
De Conynck Pieter Wormhoudt,	Ieper, Vlamertinge,	
De Cots, Jan Brielen		
Blz 103		
De Grave, Josse	Stuivekenskerke	
De Guesere Willem	Staples, Wallon-Cappel	
De Hane, Hans	Ieper	saaiwerker
De Hondt, Lambrecht	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem Bavinckhove	
De Jonghe, Antoine	Peene Wemaers-Cappel	—
De la Broye, Jean	St-Winoksbergen	—
De la Poorte, Pierre	Idem	—
De Plaet, Jacob	Veurne	—
De Ruddere, Maheu	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	—
De Rycke, Robert	St-Winoksbergen	kloosterbewaarder
De Rycke, Jacob	Strazeele	—

De Vos, Andries	Vicogne, Stuivekenskerke	herbergier
De Vos, Cornelis	Steenvoorde	slotenmaker
De Vos, Frans	Estaires, Merris, Meteren, Noort-Berquin	—
De Vos, Jan	Ieper, Eversam	
De Zwarte, Martin	Volckerinckhove	—
Dhonde, Jacques	Stanthonis, Borre, Pradelles, Stuivekenskerke	—
Druck, Jean	Broxeele, Eecke, Noort- en Zuyt-Berquin, Ledringhem	
Francquelin, Pieter	Armentières	volder
Gherstecooren, Jan ¹	Wattige, Gijverinkhove, Hoogstade, Beveren	
Ghisele, Jehan	Steenvoorde	beenhouwer
Gubbe, Anthonis	Idem	
Hamette, Antoine	St-Winoksbergen	steenhouwer
Hauweel, Maercx	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	
Jan, schoonbroer van Pieter Daten	– Ieper	saaiwever
Loyssone, Pieter	Alveringem	timmerman
Le Roy, Jacques	St.-Anthonis, Belle, La Gorgue Belle ;	griffier
Liebaert, Pieter	Belle	
Markeys, François	Steenvoorde	herberier
Micart, Francois	Idem	
Mispelbolle, Jan	Houtem, Wulveringem, Vinkem, Oeren, Alveringem	
Moreel, Philippe	Watou, Cassel	
Morel ,Jean	Armentières, Erquinghem	
Nanys, Antoine	Steenvoorde	beenhouwer
Navisheer, Nicodemus	Ieper	tichel-schaliedekker
Nieuwenhuus, Jeax	Idem	volder
Osten, Seghere	Idem	saaiwever
Pieter ?	Zillebeke	metselaar
Pinschoen, Balthazar	Estaires, Zuyt-Berquin	
Provost, Josse	St.-Winoksbergen	
Reinghere, Jan	Hondschoote	
Reingoot, Charles	Veurne, Poperinge, St.-Winoksbergen	
Renier, Boudewijn	Eversam, Leisele, Izenberge	timmerman
Rollant, Antoine	Armentières	volder-wever
Sarazyn, Michiel	Ter Duinen	
Schillebecke, Georges	Armentières	volder
Slabbinck, Charles	Estaires, Zuyt-Berquin	
Scroy, Dieric	Eversam, Ter Duinen	
Sherbier, Godifier	Hazebrouck, Wallon-Cappel	
Spetebroot, Matheus	Estaires, Zuyt-Berguin	
Sprietevinc	Ieper	drappier
Stalpaert, Thomas	St-Winoksbergen	saaiwerker
Tahoen, Mahieu	Westouter	landsman
Testelynck, Pierre	Zoutenaie, St.Catharina-Kapelle, Ramskapelle, Vicogne	

¹ Zie BIJLAGE 1. (Door red. St. Gihonbron bijgevoegd)

Triere, Ghislain	Houtkerque, Rexpoede	landsman
Tytte, Cornelis	Dikkebus	
Vande Buchave, Jacob Poperinge, Ieper		saaiwerker
Van de Castele, Ghileyn	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	
Van de Walle, Pieter	Idem	
Van der Clyte, Jacques	St-Winoksbergen	
Van der Meulen, Jan	Belle	messemaker
Van der Zoest, Francois	Cassel	
Van der Zoest, Pieter	Idem	schoenmaker
Van Drincquam, Jehan	Steenvoorde	
Van Elst, Jehan	Hazebrouck	
Van Ghelder, Maercx	Peene, Wemaers-Cappel	
Van Gherwen Pieter	Hondschoote	
Van Hende, Jacob	Ter Duinen, Eversam	timmerman
Van Houtte, Claeys	Stuivekenskerke, Vicogne, Ramskapelle;	saaiwerker
Van Heems, Clais	Herzeele	
Van Mabezoone, Jeannin	St.Winoksbergen	
Van Raas, Joos	Ieper	
Van Schoore, Adriaan	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	
Van Wervicke, Pieter	Ieper	
Verstraete, Willem Peene,	Terdeghem, Bavinckhove	
Visaige, Jacob	Belle	
Vool, Kaerle	St.Winoksbergen	
Wackerwentkin	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	
Weecxsteen, Caerle	Meteren	
Winnebroodt, Joos	Estaires, Merville, Peene, Terdeghem, Bavinckhove	
Wineel, Joos	Hondeghem, Merville	
Woets, Laurens	Estaires, Zuyt-Berquin	
Zuehof of Zeehof, Georges	Ieper, Rexpoede, St.-Winoksbergen	
Andries, Anthonis	Ieper	
Chastelain, Steven	Ieper	
Tavernier, Hans	Ieper	

van deze tabel hopen wij ons een idee te kunnen vormen van de sociale lagen die bij de Beeldenstorm betrokken waren.

Vooraleer deze tabel van dichterbij te bekijken moeten we toch even blijven stilstaan bij één van de bronnen die ze hielpen tot stand brengen, nl. de *confiscatierekeningen*. Deze kunnen immers geenszins als voldoende maatstaf dienen om de waarde van het bezit, in het bedrag uitgedrukt, na te gaan; dit om verschillende redenen.

Vergeeten we niet dat zeer vele goederen van beeldenstormers slechts na de komst van Alva werden aangeslagen. De Beeldenstorm had plaats in 1566, Alva kwam slechts in augustus 1567, - dus een jaar na de gebeurtenissen- in dat jaar kon veel gebeurd zijn. Tal van calvinistische activisten werden na de feiten gedwongen het Westkwartier te verlaten om niet in handen van het gerecht te vallen. Diegenen die weinig bezaten verkochten hun goed alvorens de benen te nemen. De vermelding « néant » in de rekeningen mag dus niet al te letterlijk worden opgevat. Anderen die veel bezaten, verkochten een gedeelte, zodat enkel dat werd achtergelaten door confiscatie werd getroffen en te boek werd gesteld, maar het reëel bezit van de betrokken persoon niet vertegenwoordigt. Daarbij komt nog dat sommigen huizen of lapjes grond bezaten in een ander dorp dan dat waarin ze woonden. De beperktheid van ons bronnenmateriaal

heeft ons niet in staat gesteld dit to achterhalen. De gegevens in onze tabel moeten dus als uiterst onvolledig beschouwd worden. Ten slotte is er nog dit. Uit de bronnen die we gebruikt hebben, hebben we niet kunnen opmaken of het bedrag dat de confiscatie opleverde, uitgedrukt werd in pond groten Vlaams of in pond parisis. Dit element is van het allergrootste belang, gezien het grote verschil in waarde van beide munten (1/12). Wij zouden natuurlijk van een dubbele veronderstelling kunnen vertrekken en een eerste interpretatie maken in de veronderstelling dat het pond groten Vlaams zijn, een tweede in de veronderstelling dat het pond parisis zijn. Daar hebben wij echter van afgezien daar wij op een dwaalspoor zouden gebracht kunnen worden.

Op de 112 personen die in de tabel voorkomen hebben we van 47 het beroep achterhaald, d.w.z. 41,9 % van het totaal. Dit cijfer stelt dus niet de helft voor van de beeldenstormers die wij konden identificeren. Daarbij weten we niet welk procent deze lijst van het totaal aantal iconoclasten vertegenwoordigt. Maar na al wat we reeds over hen gezegd hebben zijn we toch in staat een besluit in dit opzicht te trekken.

Wanneer we de tabel aandachtig overschouwen, dan kunnen we vier groepen beeldenstormers onderscheiden naarge lang van hun beroep:

108

1. Groep met betrekking op de textielindustrie

Deze wordt vertegenwoordigd door 19 personen, di. 40 % van het totaal. Wij zagen echter reeds dat te Hondshoote te werkgestelde textielarbeiders de grote meerderheid der iconoclasten vormden, zodat we kunnen aannemen dat hun aantal wel merkkelijk hoger dan 40 % gelegen zal hebben. Dat deze arbeiders niet alleen tot het pre-industrieel proletariaat als zodanig behoorden, zullen we dadelijk aantonen. Het aantal uitgebuite en ondervoede ongeschoolde arbeiders dat zich onder de beeldenstormers bevond zal zeker hoog geweest zijn; maar het lijkt geen twijfel dat het aantal gekwalificeerde arbeiders geenszins gering was. Wij denken daarbij in de eerste plaats aan een Jan Camerlynck die kon lezen en schrijven en zelfs nog in 1568 een eigen huis had (dat hij naar alle waarschijnlijkheid huurde) te Hondshoote; daar dook hij geregeld onder om aan het gerecht te ontsnappen. Hij behoorde dus blijkbaar tot die categorie van arbeiders die het toenemende handelskapitalisme nog niet geheel aan de patroons had onderworpen en aldus nog een zekere graad van onafhankelijkheid bezaten. Het bewijs dat hetzelfde handelskapitalisme alle arbeiders nog niet klein had gekregen levert ons Gaston Cappeau, saaikammer, en Jacob van Buchave saaiwerker, wier bezit bij de confiscatie respectievelijk ca. 328 pond en 144 pond opleverde. Stellen wij dat deze bedragen uitgedrukt zijn in ponden parisis, dan is dit een waarde van respectievelijk 164 en 72 florijnen (in pond groten Vlaams geeft dit 1968 en 864 florijnen). Zowel in het ene als in het andere geval is dat een aanzienlijk bedrag, vooral omdat het hier gaat om twee arbeiders, een saaikammer en een saaiwerker.

Aan de andere kant stellen we echter vast dat op 23 personen die we in de confiscatierekeningen terugvonden, er 13 zijn met de vermelding « néant », waaronder 4 saaiwerkers. Het kan hier natuurlijk gerust gaan om ongeschoolde arbeiders, maar aan de andere kant is het natuurlijk mogelijk, rekening houdende met de opmerkingen die we maakten over de confiscatierekeningen, dat we hier te doen hebben met geschoolde arbeiders die door de kapitalistische concurrentie getroffen werden en aldus een verpaupering meemaakten, die hen deed afzakken in de klasse van het pre-proletariaat. Dit alles bevestigt daarbij nogmaals de mening van E. Coornaert dat de Hondshoote textielarbeiders geen welomlijnde sociale groep vormden in de periode waarin te Hondshoote het handelskapitalisme hoogtij vierde. We vinden zowel uitgebuite en hongerlijdende pre-proletariërs als « gedeklasseerde » geschoolde

arbeiders, naast rijke en welgestelde die hetzelfde beroep uitoefenen. Welgestelden zoals Cappeau en van Buchave zullen echter niet meer veelvuldig

109

voorgekomen zijn. Ze waren er en dat is een belangrijk element. Opmerkelijk is ook dat we onder de beeldenstormers ook een drapier vinden. Waarschijnlijk gaat het hier om een of andere kleine ondernemer die door de kapitalistische concurrentiestrijd werd uitgeschakeld.

2. Groep van arbeiders die buiten de textielnijverheid staan

In de tabel komen 18 personen (38 %) van deze groep voor.

Onder hen: 4 timmerlui, 2 metselaars, 1 steenhouwer, 1 tichel- en schaliedekker, 1 bakker, 1 messemaker. In tegenstelling met de meeste textielarbeiders werkten de meeste van deze ambachtslui voor de plaatselijke markten en genoten ze een tamelijk grote onafhankelijkheid. Velen onder hen behoorden tot de kleine middenstand. Dit was o.m. het geval met de metselaars, ticheldekers, timmerlui en steenhouwers. De meesten verloren eveneens een bepaalde welstand door het toenemende handelskapitalisme en maakten een « deklassering » mee. Maar zoals bij de textielarbeiders was dit bij deze mensen geen algemene regel. Onder diegenen die bij confiscatie geen bezit meer schenen te hebben bevonden zich 1 kleermaker en 3 timmerlui; maar aan de andere kant vinden we een timmerman wiens roerend goed nog 20 pond opbracht (= 10 florijnen indien het gaat om ponden parisis, 120 florijnen in geval van pond groten Vlaams) en 7,5 pond onroerend goed (= 3,35 florijnen in geval van ponden parisis, 39 florijnen in geval van pond groten Vlaams). De groep van arbeiders die buiten de textielnijverheid stonden blijkt dus ook goed vertegenwoordigd te zijn.

3. Landbouwers

Opvallend is hun klein aantal: 2, hetzij 4 %. Weinig landbouwers hebben inderdaad actief aan de gebeurtenissen deelgenomen; nochtans moeten we er de nadruk op leggen dat een groot aantal onder hen het gebeuren passief goedkeurde en steun aan de beeldenbrekers toezegde.

4. Heterogene groep

In deze groep vinden we vooral middenstanders, zoals herbergiers, maar ook leden van de « bourgeoisie », zoals een schepen, een griffier, een kramer. De schepen schijnt een tamelijk welgesteld persoon te zijn: 487 pond bracht zijn roerend goed op (= 243,5 florijnen in geval van ponden parisis, 2.922 florijnen in geval van pond groten Vlaams). Het bezit van de griffier (lid van het consistorie van La Gorgue) bracht 57 pond op wat betreft roerend goed (= 28,5 florijnen of 342 florijnen).

Globaal gezien vonden we van 23 personen de naam terug in de confiscatierekeningen, d.i. slechts 20 % van het totaal aantal dat in de tabel voorkomt, een cijfer waarvan wij de besluiten niet als algemeen geldend kunnen beschouwen. Slechts enkele richtlijnen kunnen we in dit verband afleiden. Op deze 23 - steeds met het nodige voorbehoud natuurlijk - werden 13 bezitloos gevonden, d.i. 56 %, 9 hadden nog roerend goed, 3 nog onroerend goed, respectievelijk dus 39 % en 13 %. Deze cijfers kunnen we echter niet als maatstaf aanvaarden.

Ons besluit over deze paragraaf: onder de beeldenstormers bevonden zich lieden van verschillende sociale lagen: zowel pre-proletariërs, als « gedeklasseerde » middenstanders als welgestelde « bourgeois ». De overgrote meerderheid werd

gevormd door de bezitloze textielarbeiders, voornamelijk afkomstig uit de Hondshoote agglomeratie. Onder hen zowel pre-proletariërs als (gegoede) ambachtslui. Naar de categorie: het aantal gekwalificeerde arbeiders (zowel uit de textielindustrie als niet) is geenszins te versmaden. Velen onder hen waren getroffen door het handelskapitalisme en werden door verpaupering tot opstand gedreven. De rijksten onder hen zagen hun welstand bedreigd en schaarden zich achter de bezitlozen. Welgestelde « bourgeois » en middenstanders vulden hun rangen aan. Vele rijken waren zelfs lid van de consistories. We denken daarbij aan een Mahieu van Dycke, landbouwer en lid van het consistorie van Meieren (370), wiens bezit aan roerende goederen ca. 356 pond opbracht (= 178 of 2.136 florijnen) en aan onroerend goed ca. 16 pond (= 8 of 96 florijnen) (371).

(370) R.A.K., E.E., 1, 37, losse dokumenten, dok. 1, f° 1-v°.

(371) E DE COUSSEMAKER, op. cd., dl. 1, p. 325.

111

DEEL III:

MAQUIESBEWEGING DER BOSGEUZEN INVASIEPLANNEN

HOOFDSTUK I: NA WATTRELOS EN LANNOY:

BETREKKELIJKE RUST IN HET WESTKWARTIER (december 1566 — september 1567)

A. - BLIJVEND VERZET NA DE BEELDENSTORM

Toen Margaretha van Parma op 18 augustus 1566 over het gebeuren in het Westkwartier werd ingelicht (372) sloeg het nieuws in als een bom. Onmiddellijk sloot de regering te Brussel een overeenkomst met de leden van het Verbond (23 augustus): de calvinistische predicaties werden toegelaten, maar enkel in de lokaliteiten waar ze plaats hadden vóór 23 augustus; de calvinisten zouden officieel een tempel toegevoegd krijgen. De voorwaarde was echter het onverstoord laten van de katholieke eredienst.

Dat de radicale calvinisten daar geenszins genoeg mee namen bewijzen de acties van Matte en zijn volgelingen in Bergen-ambacht gedurende de ganse maand september. Had men zoveel kerken voor de calvinistische eredienst klaargemaakt om zich nu te moeten vergenoegen met een van hogerhand opgelegde lokaliteit? Eind september-begin oktober begon de spanning in het Westkwartier opnieuw te stijgen. Een ander actiepoint van de Beeldenstorm was immers ook niet verwezenlijkt geworden, nl. het veroveren van een strategisch punt, een stad met muren. Het plan daartoe hadden de leiders van de Beeldenstorm zeker niet opgegeven. Zodra er zich een kans bood, werd dit weer bovengehaald.

Dergelijke gelegenheid deed zich voor toen een verwant van predikant Gillis Dumont te Veurne werd gevangen gehouden. Tevergeefs hadden Matte en Dumont zelfs langs een briefwisseling met de magistraat van Veurne om gepoogd de vrijlating te bekomen. Dientengevolge besloot men te Hondshoote tot de belegering van de stad. Op 7 oktober kwamen geronselde geuzen, waaronder tal van oud-beeldenstormers

(372) Dit gebeurde door Jan van Morbergne, goeverneur van Aire. (E. DE COUSSEMAKER, op. cd. dl. 2, pp. 84-85). Egmont was reeds op 16 augustus op de hoogte.
112

(373), te Roesbrugge bijeen onder leiding van Jan Denys. Matte, Gillis de Quekere en Dumont waren eveneens van de partij. Uit Bergen- en Cassel-ambacht en het land van Alleu schaarde zich een grote menigte achter Jan Denys (374)

In de morgen van 8 oktober verschenen ongeveer 4.000 man voor Veurne en vielen de stad aan. Maar de ter hulp geroepen regeringstroepen werden tegen de » sectariërs » ingezet; de geuzen werden verslagen en trokken zich terug in de richting van Hondshoote (375). Ook ditmaal hadden de calvinisten hun zó begeerde ommuurde stad niet in het bezit gekregen en werden zij tot de aftocht gedwongen,

De Beeldenstorm had het gewenste resultaat niet opgeleverd en begin december besloten de consistories rechtstreeks tot gewapend verzet over te gaan. Van 4 tot 6 december werd een vergadering belegd tussen de Verbondsdelen, met aan hun hoofd Hendrik van Brederode, de consistories en de graaf van Hoorn: zij besloten tot de lichterding van troepen over te gaan.

Ondertussen had men te Brussel besloten het opstandige Valenciennes te belegeren en uit te hongeren (376). Te Antwerpen werd over mogelijke hulp aan de stad gesproken. Escaubecque, Dolhain en Longastre hadden daarbij een belangrijke rol te spelen (377).

Omstreeks 15 december kwam onder leiding van predikant Pieter Dathenus een vergadering bijeen te Nieuwerkerke om de zaken te regelen. De consistories van Mesen, Belle, Poperinge, Ieper, Steenwerck en Waasten kondigden een algemene mobilisatie af. Toen de trommel was » ghedaen slaen» te Roesbrugge vertrok Jan Denys naar Hondshoote en Poperinge. Op tweede Kerstdag was hij met 200 gemobiliseerden, waaronder tal van oud-beeldenstormers (378), te Waltrelos aangekomen. De bedoeling was zich bij de hoofdmacht, waaronder consistorieleden en deserteurs (379), te voegen, die zich in de omgeving van Doornik bevond en samen naar Valenciennes op te rukken.

(373) R.A.K., FR, I, 37, f° 55-v°.

(374) Ondertussen maakten enkelen van de gelegenheid gebruik om het Nonnenklooster te Beveren te plunderen en te verwoesten. (P. HEINDERYCKX, op. cit., dl. 2, p. 32).

(375) E. POULLET, op. dl., dl. 2, pp. 25-26.

(376) Cfr. Ch. PAÏLTARD. Histoire des Troubles Religieux de Valenciennes (1560-1567), 2 dln., Brussel, 1874.

(377) W. BRULEZ, De opstand in het industriegebied in 1566, Anciens Pays et Assembles d'Etats, IV, Leuven, 1952, P. 89.

(378) R.A.K., F.E., I, 37, ff. 56, 58-v°.

(379) Idem, I, 40, fr 21.

113

Bij dit nieuws werd terstond de Noircarmes (380) naar Valenciennes gestuurd om de stad aan te vallen. Rassenghien, wiens garnizoen te Rijsel gelegerd was, kreeg bevel zich bij Noircarmes te voegen. Toen de mare de ronde deed dat een troep geuzen Armentières had verlaten, viel Rassenghien aan zonder Noircarmes op te wachten (381). Te Waltrelos, op 27 december 1566, viel hij onverhoeds op Jan Denys en zijn volgelingen, die hij in een bloedig gevecht volledig versloeg. Slechts weinig geuzen overleefden de slag.

Op 29 december werd de hoofdmacht door de aanrukkende Noircarmes te Lannoy uiteengeslagen; op 2 januari veroverde deze laatste Valenciennes. Daarmee was — voorlopig althans — het calvinistische verzet in het Westkwartier gebroken.

B. — NA DECEMBER 1566: DE AKTIVISTEN VERLATEN HET WESTKWARTIER OF HOUDEN ZICH SCHUIL

De nederlagen van Waltrelos en Lannoy waren een zware klap voor de geconfedereerden, de consistories en de inwoners van het Westkwartier zelf, die zich in het leger hadden ingelijfd. Allen die actief aan de strijd hadden deelgenomen sloegen op de vlucht uit vrees voor de ergste represaillemaatregelen (382).

Jan Denys, die als bij wonder aan de dood was ontsnapt, begaf zich onmiddellijk naar Doornik, waar hij een gesprek had met Hannecamps. Vandaar trok hij naar Antwerpen

waar hij Pieter Dathenus, Pieter Hazaert, Jacob de Buzere en Sebastiaan Matte ontmoette (383). De predikanten hadden dus ook het Westkwartier verlaten. Enkele tijd later was hij in dienst

(380) Philips van St.-Aldegonde, heer van Noircarmes, was aanvankelijk het Verbond gunstig gezind en tegenstander van Granvelle. In 1566 echter kwam een ommekeer in zijn houding en hij schaarde zich achter de Landvoogdes. Op 1 juli 1566 werd hij hoogbaljuw en kapitein-generaal van Henegouwen. Op 17 september van hetzelfde jaar bevond hij zich reeds voor de poorten van Valenciennes en sloeg er het beleg op, op bevel van Margaretha.

(381) E. DE COUSSEMAKER, op. cd., dl. 4, p. 20.

(382) Reeds op 4 januari publiceerde Margaretha een ordonnantie, waarbij bevolen werd « de saisir les biens de ceulx aians porté unies ou ceulx durable et favorye au sectaires ». A.R.A., E. & A., nr. 11751, f° 26 vo

(383) Wij weten niet of Sebastiaan Matte nog naar het Westkwartier of naar Engeland terugkeerde. In 1569 was hij predikant in Frankfort, waar hij stierf in 1575. (R. VAN ROOSBROECK, Emigranten, p. 165).

114

van Brederode en werd hij aanvoerder van het geuzenleger dat te Austruweel verslagen werd op 13 maart 1567. Dezelfde dag werd hij gevangen genomen en te Vilvoorde opgesloten; op 22 april 1567 werd hij opgeknoopt (384).

In het Westkwartier zelf weken vele activisten uit naar Frankrijk, meer bepaald naar Calais, waar ze gevestigd bleven (385), of vanwaar ze met de boot naar Sandwich overstaken (386). Anderen trokken naar Zeeland en Holland (387), waar ze zich in dienst stelden van Brederode (388). Nog anderen hielden zich eerst een tijdlang schuil alvorens naar een der voornoemde plaatsen te trekken.

Tal van beloningen stonden immers op hun hoofd. Op 17 mei 1567 werd gepubliceerd dat 10 pond groten Vlaams werden uitbetaald aan wie een predikant zou gevangen nemen, 40 pond parisis aan wie de personen die predikanten gelogeed hadden verklikten, 24 pond parisis aan wie de personen die het calvinisme hadden aangekleefd of aankleefden overdroegen (389). Op 26 juli van hetzelfde jaar kwam een nieuwe publicatie: wie een predikant kon gevangen nemen kreeg 100 pond groten Vlaams als beloning (390). De activisten waren niet meer veilig. Het gerecht sloeg onmeedogend toe. Maar lang zou de rust de als gevolg van deze maatregelen in het Westkwartier intrad niet meer duren, zelfs niet na 22 augustus, toen Fernando Alvarez de Toledo, dugue de Alba aan het hoofd van zijn troepen Brussel binnenreed,

(389) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 84-89. Misschien was Jan Denys een niet zijn overtuigd calvinist, tenminste indien we P. Heinderyckx mogen geloven; » Hij bekende voor syne dootd alle geseide oproeringen niet gedaen te hebben ter eere Godts, meer omdat hij daerdoor gehoopt had tot fortune to geraecken ». (Op. cit, dl. 2, p. 46).

(386) Idem, P 56-v°.

(387) Idem, P 89-v° (388) idem, f° 89.

(389) E. DE COUSSEMAKER, op. cil., dl. 3, p 203.

(390) ibidem, p. 204.

115

HOOFDSTUK II: TERREUR IN HET WESTKWARTIER

A. – JAN VAN DE CAMERE OF JAN CAMERLYNCK

Jan van de Camere, 20011 van Francois, werd in 1528 te Hondchoote geboren, waar hij later het beroep van saaiwerk er uitoefende (391). Hij trad in het huwelijk en ging zich in Brugge vestigen, waar zijn vrouw en zijn tienjarig zoontje in 1561 of 1562 aan de pest overleden (392). Hijzelf zegt in het jaar 1566 tot het calvinisme te zijn overgegaan; maar dat kunnen wij moeilijk aannemen, aangezien hij in 1568 voor zijn rechters zelf verklaarde a binnen zes ofte zeven jaren niet en heeft gheweest te biechte nochte ten heilighen sacramente » (393). Hoe dan ook, toen in het jaar 1566 de calvinistische preken in het Westkwartier aanvingen behoorde Camerlynck tot de eersten die ze bijwoonden. Waarschijnlijk heeft hij er zich op een of andere manier laten opmerken, want spoedig kreeg het consistorie van Hondchoote hem in het oog en stelde hem voor persoonlijke lijfwacht te worden van Sebastiaan Matte; dit om reden van, zoals hij zelf verklaart, « bystant van wapene van hem thebben, mids dat hy soldaet is » (394). In die hoedanigheid werd hij weldra de meest vooraanstaande figuur in Hondchoote en hij onderhield zeer nam we betrekkingen met het consistorie en met Sebastiaan Matte in het bijzonder. Als we hem mogen geloven werd hij nochtans nooit lid van het consistorie (395).

Bij het uitbreken van de Beeldenstorm deed de predikant onmiddellijk op hem een beroep: Camerlynck vergezelde hem « als zyne assistent met eens hallebaerde » in de St.-Laurentiuskapel, te Poperinge, Ieper, Lo en Diksmuide (396). Of hij daarvoor betaald werd weten we niet.

Camerlynck speelde tijdens de Beeldenstorm een belangrijke rol. Als trouw volgeling van Matte bevond hij zich onder het dertigtal Hondshotenaars dat in de nacht van 15 op 16 augustus erin slaagde de stad Ieper binnen te dringen en er de Beeldenstorm op gang bracht. Hij werd ook door de predikant

(391) R.A.K., E.E., 1, 37, f° 13. Aldus vervalt de mening van E. De Coussemaker als zou Camerlynck uit een burgerlijke familie afstammen (op. cit, dl. 4, p. 41).

(392) Zij werden er door drie Doopsgezinden begraven. Camerlynck zelf was daarbij niet aanwezig. (Idem, f° 52).

(393) Idem, f° 38-v°.

(394) Idem, f° 40-v°.

(395) Idem, fo18-v°.

(396) Idem, ff. 18-18-v°.

als aanvoerder van een troep beeldenbrekers naar Diksmuide gezonden en hij behoorde hoogstwaarschijnlijk tot de delegatie die aldaar vóór de verbrijzeling door de magistraat werd ontvangen. Nergens zijn sporen te ontdekken dat Camerlynck zelf beelden verbrijzelde. Hij trad steeds op als lijfwacht van de predikant, of als aanvoerder van een groep (397).

Camerlynck bevond zich niet in het leger van Jan Denys dat in oktober 1566 voor de stad Veurne verscheen, noch in de groep die te Wattrelos verslagen werd, vermits hij « zeer corts naer de brake te Brugge wierdt ghevanghen ende aldaer in vanghenesse

bleef tot omtrent Kerstmesse ter cause van de beeldestorminghe » (398). Hij had ook nog een moord op zijn geweten (399). Hieruit blijkt dat Camerlynck dus niet alleen in het Westkwartier zelf actief was, maar behoorde tot diegenen die (op bevel van de predikant?) de streek verlieten om elders ook aan het breken deel te nemen. Zo als men weet werd de Beeldenstorm te Brugge verijdeld door een krachtig optreden van de magistraat. Dit verklaart de inhechtenisneming van Camerlynck in deze stad.

Jan Camerlynck werd echter genade verleend en hij werd uit de gevangenis te Brugge ontslagen. Hij kwam omstreeks 3 januari 1567 naar het Westkwartier terug, waar hij in een herberg in Nieuwkerke in contact kwam met enkele overlevenden van de slachting van Watrelos. Enkelen onder hen vroegen hem hen naar Gravelines te brengen, waarin hij dan ook toestemde el. Hijzelf vertrok van Gravelines naar Calais, waar hij kontakten opnam met voortvluchtigen uit het Westkwartier (141).

Korte tijd nadien kwam hij terug naar Hondshoote. Een weinig later vertoonden zich de eerste tekenen van verzet. Camerlynck bevond zich met 25 à 30 man te Steenwerek in maart 1567, brak het huis van de dorpspastoor binnen en plunderde het (402).

De tijd van handelen bleek echter nog niet gekomen en het Hondshoote consistorie besloot haar « beschermeling » voorlopig in veiligheid te stellen. In de vasten van 1567 ging Camerlynck met twee andere inwoners van Hondshoote zich in dienst stellen van Hendrik van Brederode in Vianen op

(397) Ibidem.

(398) Idem, r 18-v4

(399) Idem, f° 49.

(400) Idem, f° 49-50 v°.

(401) Ibidem.

(402) Idem, 55.

117

aansturen van de predikanten Sebastiaan Matte en Pieter Hazaert (403) Het drietal vertrok naar Engeland, vandaar naar Zeeland tot ze te Vianen aankwamen, waar ze vier maanden lang Brederode dienden. Camerlynck verbleef nog een tijd in Wezel en kwam daarna terug naar Hondshoote, alwaar hij bij een geloofsgenoot ging schuilen (404).

Bij zijn aankomst in Vlaanderen stopte iemand een brief in Camerlyncks handen, die geopend werd in aanwezigheid van het consistorie van Hondshoote, onder wie Jan Hallynck, een lakensnijder, en de predikanten Gillis de Quekere en Jan Michiels, opvolger van Sebastiaan Matte (over wie we nu niets meer vernemen). Uit de brief blijkt dat Brederode zelf zeer nauwe betrekkingen had met het Hondshoote consistorie. Dit verklaart misschien waarom tal van Hondshooteenaars zich, na de gebeurtenissen van 1566, in dienst van Brederode begaven, in plaats van naar Engeland te trekken 405.

Op dat ogenblik wist Camerlynck nog niet dat de consistories van Londen en Sandwich en de aldaar verblijvende kleine adel hem uitgekozen hadden als leider van een reeks zeer belangrijke projecten.

B. — DE LAGERE ADEL TREEDT IN HET STRIJDPERK

Eind september 1567 bevonden zich een tweehonderdtal « straatschenders » in de St.-Sixtusbossen nabij Poperinge. Zij wachten er de komst af van Jacob van Heide, een Brugs edelman en geconfedereerde die in Engeland verbleef, om onder zijn leiding de stad Poperinge aan te vallen (406). Heule liet Camerlynck daarover op de hoogte

brengen door een tussenpersoon (407), waarschijnlijk om tot een ronseling in het Westkwartier over te gaan. De aanwezigheid van Jan Michiels in de bossen wijst erop dat het consistorie van Hondshoote

(403) Idem, f° 55-v°.

(404) Idem, f° 19.

(405) Idem, f° 19- vo

(406) Idem, f° 20.

(407) Camerlynck zelf ontkent in de St.-Sixtusbossen aanwezig geweest te zijn; hij verklaart wel dat hij zich op dat ogenblik te Poperinge bevond, schuilende op een zolder. (Idem, f° 19-v°). Een gevangene uit St.-Sixtus beweerde daarentegen uitdrukkelijk Camerlynck gezien te hebben als een der voornaamste leiders (D. MASURE, 12 januari 1568. 400 jaar geleden stierven de drie priesters van Reningelst, Zepers Kwartier, jg. 4, nr. 1, Ieper, 1968, p. II, en J. OPDEDRINCK, op. cit., p. 74).

(408) R.A.K., E.E., 1, 37, f° 20.

118

op de hoogte was. Inwoners van het Westkwartier die, na hun dienst bij Brederode, naar Wezel waren getrokken, werden ook verwittigd; zij kwamen rechtstreeks van Duitsland naar het Westkwartier (408). En het heeft er alle schijn van dat Brederode in hoogst eigen persoon een hand in dit project had, of op zijn minst van het gebeuren afwist; twee van zijn officieren, een genaamd Bruxelles, van Rijsel, en Jean Beghuin, een der leiders van de Beeldenstorm in Antwerpen (409), bevonden zich onder het gezelschap (410). Het project was dus goed voorbereid: oud-soldaten, twee legerofficieren, een predikant, het geheel onder leiding van edelman Jacob van Heule, zouden Poperinge aanvallen. De bedoeling hiervan moeten we niet meer raden: het in het bezit hebben van een strategisch punt was de eerste vereiste voor een degelijke organisatie van het verdere verzet.

Voor de zoveelste maal liep het echter mis (411). Heule daagde niet op. Enkele dagen later ontbood hij Camerlynck in Boulogne en verontschuldigde hij zich voor zijn afwezigheid (412). Blijkbaar vreesde Heide dat het vertrouwen dat men in hem had gesteld zo diep geschokt was, dat hij zelfs dan een man als Camerlynck, die zeker niet tot zijn stand behoorde, zijn verontschuldiging aanbood. Nochtans wist Heule dat hij op een zó verwoed verdediger van de nieuwe leer kon rekenen. Camerlynck zelf verklaarde bij Heules afwezigheid als diens plaatsvervanger, d.w.z. bevelvoerder, op te treden (413).

Een zestal weken na de gebeurtenissen te Poperinge kreeg

(409) Beiden stelden zich later in dienst van Hannecamps en werden samen met deze laakte gevangen genomen (E. DE COUSSEMAKER, op. cd., dl. 2, p. 37). Over de rol van Beghuin tijdens de Beeldenstorm, cfr. R. VAN ROOSBROECK, Wonderjaar, p. 36.

(410) RAK, FE., 1, f° 20-v°.

(411) Op 22 september werd hun aanwezigheid door inwoners in de streek opgemerkt en doorgegeven aan de gerechtsdienaars. Tijdens de nacht van 23 op 24 september kamden de soldaten van per en Veurne de ganse omgeving uit. Zonder resultaat echter, want ook de geuzen werden ingelicht, en zij bevonden zich op dat tijdstip reeds in de bossen van Beauvoorde bij Steenvoorde.

(412) Zeght dat hy corts daer neer vertrocken is met den voor noemden Jan Michiels tot Bouloignen, aldaer hy, confessant, sprack den voornoemden joncheer Jacques van Huele, die tot hem, confessant, zeide hoe dat hy, ghecommen zynde tot Monstruel omme hem by de voors. hoop te bringhen in thusch van St.Sixt, hadde te Monstruel ghevanghen gheweest ende berooft van zyn peerden ende goedt by de volcke van de heere van Mailly, zo dat hem daerby

d'occasie benomen was syne concepte te vulbrynghen.» (R.A.K., E.E., 37, f° 20-v°).
 (413) Idem, fo23-v°.
 119

Camerlynck te Hondshoote het bezoek van Pieter Waels (414), die door Heule was gestuurd. Waels viel onmiddellijk niet de deur in huis en begon vol lof over Heule te spreken (415) om blijkbaar Camerlynck voor Heules plannen te winnen. Daarin slaagde hij dan ook zonder moeite. Dan vertelde Waels « hoe dat de voornoemde Heule binnen Vlaenderen gheschict hadde te commen met eenigh sterck gheselschap omme kerken te rooven ende de priesters ende officiers van justitie doot te smytene » (416) en vroeg daarbij de hulp van Camerlynck, die uiteraard akkoord was. Enkele dagen later kwam Jacob van Heule (alleen) naar het Westkwartier en sloeg zijn hoofdkwartier op in Beveren nabij Hondshoote.

Wij hebben deze ontmoeting tussen Waels en Camerlynck in detail besproken omdat ze in het geheel der gebeurtenissen die nu zullen volgen zeer belangrijk is, omdat ze niet alleen aan de basis ligt van het vreselijke terrorisme dat nu vier maanden lang het Westkwartier zou teisteren, maar vooral omdat zij aantoonde dat het zogenaamde Bosgeuzenverzet door de kleine adel zelf in het leven werd geroepen.

Met de aanwezigheid van Heule in het Westkwartier brak het verzet los: op 22 november 1567 werd de pastoor van Houtkerque aangevallen en een oor afgesneden, terwijl zijn huis leeggeplunderd werd (417). Zes dagen later werd de priester van Oost-Cappel het volgend slachtoffer. Na tal van verwondingen werden hem beide oren afgesneden en slechts op het laatste nippertje werd hij van ontmanning gered (418). Op 31 december, enkele dagen nadat de kerk van Steenwerck werd in brand gestoken en geplunderd (419), kreeg de pastoor te Houtkergue een tweede bezoek: nadat zij hem armen en benen hadden gebroken en tal van dolksteken hadden

(414) Pieter Wart, landbouwer van beroep, afkomstig uit Houtkergue, werd reeds in 1561 door Tileman verbannen. Hij emigreerde naar Norwich, waar hij diaken van het consistorie werd. Toen Heule in 1567 in het Westkwartier actief werd trad Waels op als tussenpersoon tussen Heule en Camerlynck. Vóór zijn overkomst in 1567 had hij reeds belangrijke contacten gelegd met de Franse Hugenoten. (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 223-224).

(415) »... hem lovende te wesen de godzaelighe overheit van de nieuwe religie...» (Ibidem).

(416) R.A.K., FE., 1, 37, f° 21.

(417) Idem, fl. 21-21-vs; cfr. D. MASURE, op. cit., p. 22; E. DE MOREAU ST., op. cit. p. 174; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 131-133.

(418) Idem, ff 22-v°-23, 73vo-74-v°, 91-92-v°; D. MASURE, op. cit. p. 22; E. DE MOREAU ST., op. cit., p. 175; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 131-133.

(419) Idem, f° 9-v°.

120

toegebracht, verbrijzelden de omstanders hem de schedel (420). Op 12 januari 1568 werden de priester, kapelaan en koster van Reningelst op een afschuwelijke wijze vermoord, terwijl dezelfde dag nog de kerken van Reningelst, Joker, Dranouter, Kimmel, Nieuwkerke en Nieppe werden geplunderd en de inboedel vernield of in brand gestoken (421). Op 27 januari was het de beurt aan de « prochiepape » van Hondshoote, die er eveneens het leven bij inschoot. Dezelfde dag nog werd de pastoor van Rexpoede neergeschoten, terwijl de kapelaan bezweek onder dolksteken en bijlslagen. Eveneens op 27 januari werden de beelden vernield en verbrand en kostbare voorwerpen meegenomen te Killem, Bambecgue, Oudezeele, Winnezeele, Herzeele en Wormhoudt. De kerk van Warhem werd in brand gestoken. Korte tijd

nadien werd de kerk van Soos verwoest en geplunderd (422).

Het spreekt vanzelf dat het gerecht de rebellen voortdurend op de hielen zat in de hoop met hen te kunnen afrekenen. Maar het beste verdedigingsmiddel is de aanval: de Bosgeuzen besloten zelf tot de tegenactie over te gaan en dit in het kader van Heules tweede «programmapun».

Een eerste treffen met de gerechtsdienaars gebeurde op 3 december 1567, toen dezen op het punt stonden een bendelid, Jacob de Deckere, in te rekenen. De rebellen verschansten zich in diens huis. Toen de dienaars verschenen ontstond een kort vuurgevecht: drie van hen werden gedood. De overige dienaars sloegen op de vlucht (423). Op 8 januari werden in een herberg te Roesbrugge acht gerechtsdienaars vermoord (424). Omstreeks het midden van dezelfde maand ontmoetten enkele rebellen een «soldaet» op de weg tussen Houtkergue en Herzeele. Toen deze weigerde zijn wapens af te geven werd hij gruwelijk vermoord (425). Terwijl de kerk van Hondshoote vernield werd en de priesters vermoord, begaf een groep zich

(420) Idem, ff. 23-v°, 42-v°-43, 54-v°, 61-61-v, 74-74-v°; D. MASURE, op. cit., p. 22; E. DE MOREAU ST., op. air, pp. 174-175.

(421) Idem, ff. 25-vs-29, 31-31-v°, 54-v°, 58-59-v° 76-v°-78, 94-95-v°; D. MASURE, op. cit., pp. 13-16; E. DE MOREAU ET, op. cit., pp. 175-176; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, pp. 160-161, 168-174, 209-226.

(422) Idem, ff. 32-34, 47-vs-48-vh 59-vs-60, 70-70-vs, 79-80, 90-v°-91, 96-99-v°, 104-v°-106; D. MASURE, op. cit., p. 23; E. DE MOREAU S.J., op. Cit. pp. 176-177.

(423) Idem, R. 21-v°-22, 52-52-v°, 72-v°-73, 92-92-v°. losse documenten, dok. 111, ff. 1-4-144 en E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 139-192.

(424) Idem, ff. 24-25, 57-v°-58, 75-v°-76, 93-93-v°; E. DE COUSSEMAKER. op. cit., dl. 1, pp. 182-165; dl. 3, pp. 220-231.

(425) idem, f° 60.

121

naar het huis van do korporaal (426) der aldaar gelegerde soldaten (die in dienst stonden van het gerecht). Hij schoot er eveneens het leven bij in (427).

Heide was de man die tot dit bloedbad het bevel had gegeven en er zelfs daadwerkelijk aan deelnam. Hij verge zelfde Camerlynck en zijn bende te Houtkerque, waar hij de «oorsnydinghe» van de pastoor beval (428); hij leidde in eigen persoon de gebeurtenissen te Reningelst (429). Meestal echter hield hij zich schuil: te Royeren, van waaruit hij, langs Pieter Waels om, zijn bevelen aan Camerlynck gaf, zodat de rebellen meestal aan zichzelf waren overgelaten.

Jacob van Heule verdween uit het Westkwartier in februari 1568. Hij ging naar Calais en vandaar stak hij het Kanaal over naar Engeland. De meeste rebellen die in zijn dienst hadden gestaan trokken naar Boulogne of naar Sandwich. De steeds toenemende acties die door het gerecht tegen hen werden gevoerd, hadden tot gevolg dat ze elk ogenblik konden aangehouden worden. Daarom verkozen ze het actieterrin voorlopig te verlaten.

We zien dus de kleine adel een soort maquis, een «guerillastrijd» in het leven roepen en leiden, een verzetsbeweging die het vooral opnam tegen de priesters en het gerecht. Maar het vermoorden van dorpspastoors en gerechtsdienaars was niet het werkelijk objectief dat de edelen nastreefden; zij hadden andere plannen gesmeed.

Op 11 januari 1568 verhinderden de gerechtsdienaars een preek, die Jan Michiels zou

houden te Spanjaerts Dale » nabij Poperinge (430). Dit feit heeft op zichzelf misschien weinig belang, maar indien de preek had kunnen doorgaan, had het verder verloop van de godsdiensttroebelen in het Westkwartier er blijkbaar helemaal anders uitgezien. Reeds eind december-begin januari wees alles erop dat er iets op til was. Op 11 januari schreef Rassenghien aan Alva dat sedert geruime tijd » gherefugierden » uit Engeland naar het Westkwartier waren overgekomen (431); Heule vergezelde die dag

(426) Wij vinden deze term dus al in de XVIe eeuw.

(427) R.A.K., E.E., I, 37, ff. 32-33, 59-v°, 79-v°-80, 98-v°, 108-109-v°.

(428) Idem, f° 21-v°.

(429) Idem, f° 25-v° e.v.

(430) Enkele kinderen die onder elkaar over de te houden preek aan het spreken waren deden een schepen argwaan koesteren. Deze lichtte het gerecht in. De dienaars waren net op tijd om de preek te verhinderen; tal van mensen die reeds op weg waren naar «Spanjaerts Dale» werden gevangen genomen. (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 209).

(431) Ibidem, pp. 162-165.

122

Camerlynck voor het eerst sedert 22 november. Camerlynck zelf vertelt ons wat er na de preek van Jan Michiels had moeten gebeuren: » ...tsermoen ghedaen synde, te doen een aanval met bewapende volcke van de selve presche up de slede van Poperinge ende van daar voorts doet te slane alle de priesters ende de ghone die hemlieden souden willen beschermen; ende voorts de nieuwe religie binnen deze lande te planten... » (432). Een nieuwe aanval op Poperinge was dus gepland met de hulp van overgekomen geloofsgenoten, om van daar uit het Westkwartier te veroveren en daarna de Nederlanden, Poperinge werd echter niet ingenomen.

Aldus komt het werkelijke opzet der edelen aan het licht. Alle gebeurtenissen vanaf november 1567 tot februari 1568 dienden om een invasie van de Nederlanden voor te bereiden 1 Aanslagen op priesters, die met liet gerecht collaboreerden, en op gerechtsdienaars, die tal van geloofsgenoten in de gevangenis of op het schavot hadden laten terechtkomen, waren een uitstekend middel om de bevolking in beroering te brengen, en om op die manier de invasie te vergemakkelijken. Toen Heule Camerlynck liet verzekeren dat hij met « eenigh sterck gheselschap » naar Vlaanderen zou komen, had hij zeker niet gelogen. Hieruit blijkt trouwens dat het invasieplan reeds veren november 1567 bestond, en ongetwijfeld zelfs voor september 1567, toen Poperinge een eerste maal zou worden aangevallen.

Enkele dagen nadat ongeveer 1.500 man uit Engeland te Boulogne aan wal stapten (433), had Camerlynck in Beveren een onderhoud met enkele edelen: Hannecamps, Philips van Belle, Beghuin en Bruxelles. Men beraamde er het plan Ieper binnen te vallen, er enkele edelen gevangen te nemen en deze naar Doullens te voeren (434). Daarna trokken zo naar Herzele, waar ze hun intrek namen bij de weduwe van Maillard Puessin (435), waar de zaken verder werden besproken (436). In feite kwam Hannecamps het terrein voorbereiden om de Franse Hugenoten in het Westkwartier te ontvangen (437).

De invasie had hoogstwaarschijnlijk moeten plaatsgehad hebben voor eind februari-begin maart 1568. De uit Engeland overgekomen « sectariërs » die te Boulogne geland waren,

(432) R.A.K., E.E., I, 37, ff. 25-25-v°.

(433) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 175. Dit was voor 21 januari 1568.

(434) R.A.K., P.E., I, 37, f° 36-v°.

(435) Maillard Puessin, behorende tot de plattelandsadel, was baljuw van de proosdij van St.-Donatius in St.-Winoksbergen. Hij stierf omstreeks 1565. (E. DF. COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp. 59-61).

(936) R.A.K., P.E., I, 37, ff. 36-v°-37, 61-v° 62, 70, 102-v°-103-v°.

(937) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 40-41.

123

drongen in kleine groepjes geleidelijk het Westkwartier binnen tussen Watten en Gravelines (438). Het project zou nooit verder kunnen worden uitgevoerd: op 9 februari werd Hannecamps in de omgeving van Cassel aangehouden en bekende onder tortuur de geplande invasie. In het Westkwartier konden aldus tijdig de nodige maatregelen getroffen worden. Op 1 maart was het project definitief verijdeld (439).

Hoe had de invasie moeten geschieden? Terwijl de Engelse vluchtelingen geleidelijk vanuit Boulogne het Westkwartier binnendrongen, zouden te Boulogne 1.200 à 1.500 Franse Hugenoten klaarstaan onder leiding van De la Vallée (in dienst van de prins de Condé), terwijl Hannecamps met 450 man uit Doullens zou komen. In het land van Alleu zouden 300 man gelicht worden. In het Westkwartier zelf zou Camerlynck zich aan het hoofd van eenzelfde aantal manschappen bevinden. Plaats van samenkomst: de omgeving van Poperinge. Het gevangennemen van enkele edelen te Ieper diende als afleidingsmanoeuvre: terwijl de in het Westkwartier aanwezige soldaten van Alva naar Ieper zouden worden gelokt, moest ondertussen Poperinge ingenomen worden, van daaruit de verdere verovering kon geschieden (440). De arrestatie van Hannecamps deed dit alles in duigen vallen (441).

Opvallend is dat steeds een aanval op de stad Poperinge werd gepland. Hoe is dit te verklaren? In het noordelijk gedeelte van het Westkwartier was de stedelijke bevolking immers overwegend katholiek. Tegenstand en geen steun zou men er dus vinden (dit had men reeds tijdens de Beeldenstorm ondervonden). In het zuidelijk gedeelte kon men wel op de steun van de bevolking rekenen. De stad Ieper zou moeilyk als eerste stad kunnen ingenomen worden, gezien de centralisatie aldaar van de gerechtelijke diensten, de aldaar gelegeerde soldaten, enz. Daarbij was Ieper omringd door stevige muren. Poperinge leek dus het meest geschikt wegens haar centrale ligging en zwakke verdediging.

C. — DE CONSISTORIES EN DE INVASIE

Nu we de ware achtergrond kennen van de gebeurtenissen die zich afspeelden in het Westkwartier tussen september 1567 en februari 1568 stellen wij ons dadelijk de vraag: in hoever

(438) Idem, dl. 1, pp. 180-182.

(439) Ibidem, pp. 194-197.

(440) Ibidem, pp. 179-182, 189-192, 194-197.

(441) Hannecamps werd te Vilvoorde onthoofd op 19 april 1568. (Idem, dl. 1, p. 39).

124

werden de edelen in hun projecten gesteund? En in de eerste plaats denken wij aan de consistories. Hechtten zij hun goedkeuring aan een invasie van het Westkwartier en aan de gruwelijke middelen waarmee die werd voorbereid? Welke was de houding van de consistories der Engelse vluchtelingengemeenten, in hoever verschilde die van de houding der consistories in het Westkwartier?

Gezien de belangrijke organisatorische leider die de consistories tijdens de

Beeldenstorm waren geweest, zou het onlogisch zijn dat zij nu de edelen in de steek zouden laten. En inderdaad, bij de in de St.-Sixtusbossen verscholen geuzen bevonden zich én Jan Michiels, predikant van het Hondshoote consistorie, én Pieter Waels, diaken van het consistorie van Norwich. Beide consistories waren dus wellicht op de hoogte van de Invasieplannen.

Wij hebben reeds gewezen op het belang van het Hondshoote consistorie tijdens de Beeldenstorm; maar ook tijdens de troebelen van 1567-1568 speelde het een eerste-rangsrol. Bij de organisatie van de invasie was Jan Michiels de persoon « qui dressoit touz les affaires et escripvoit leftres aulx autres consistories de ches pays » (442). Wanneer Hannecamps lieden uit het Westkwartier vroeg om bij de invasie een handje toe te steken, dan was het het Hondshoote consistorie die « hem hadde toegheseyt te doen hebben drie hondert mannen van deze quartiere. Van de welke toeseegghers eene was Gillis de Quekere... » (443). Het ganse Westkwartier wist trouwens wat er ging gebeuren, want Hannecamps « ayant en auparavant partyr de Deurlens secrète correspondance avec-

(442) Idem, dl. 1, p. 190. Dit lijkt ons win enorm grote betekenis te zijn, want deze verklaring houdt in dat de meeste - indien niet alle - consistories van de Nederlanden op de hoogte moeten geweest zijn van de aanval in het Westkwartier. Wij menen hiermee in mogen benadrukken dat een eventuele nieuwe studie over de geheimenissen in steden zoals Gent, Antwerpen, enz., voor de jaren 1567-1568 met dat feit toch zou moeten rekening houden.

(443) R.A.K., P.E., 1, 37, r 37. In dat verband verwijzen we naar een andere verklaring van Jan Camerlynck «Seght oock dat een Maerx de Meester, wonende te Hondshoote buiten by tcleen capellekin up de wegh van Roedsbrugge, sayewercker van zyne style, den gheweist is ouderlynck van de religie ten tyde dat Hannecamps was binnen dese lande, wesende ten huuse van Lampsen van Stavele, beloofde Gillis de Quekere, predicant, in de presentie van hem die spreict ende van den heere van Hannecamp, te doen hebben assistencie van volcke van wapen omme de voornoemde heere van Hannecamp bystant te doene in tbesprynghen van de ghone die tYpre souden gommen ter brulocht ven de heere van Ricourt. » (Idem, ff. 54-v^o-55).

125

que aulcuns ministres et consistoires dudict Westkwartier, s'y estoit transporté expres pour communiquer avecques eulx, Luit des forces que d'argent, pour estre employee en lavée de soldats desquelz ledict Hannekan debvoit avoir charge » (444).

De moordpartijen door Heule bevolen boezemden de consistories geen afkeer in. Meermaals verkeerde Jan Michiels in gezelschap van Camerlynck toen deze zijn opdrachten uitvoerde. Michiels bevond zich in »den raede » die het doodvonnis over de drie priesters van Reningelst velde. Dit is geenszins een verklaring die door de betichten naar voren werd gebracht om de verantwoordelijkheid op de predikant af te schuiven, aangezien de ontsnapte priester van Dranouter dit eveneens aan het gerecht verklaarde (445). Michiels gaf uitdrukkelijk zijn goedkeuring aan het plan om de priesters te vermoorden.

Van primordiaal belang waren de consistories van Londen, Sandwich en Norwich, die samen met de edelen het hele plan voorbereiden. Hierover zegt Jacob Visaige, gevangen genomen op weg naar « Spanjaerts Dale », het volgende «Kendt voort dat hij uut Inghelandt quam, zo was aldaer tusschen den ghemeenten vander nieuwe religie gheresolveert, hoewel hij inde zelve resolutie niet present was, dat die vander nieuwe religie zouden commen binnen Vlaenderen met ghewelt, ende dat zy ten dien fyne uutghezonden hadden drye van beuren ministers int zelve landt, te wetene Pieter de Haze, Jan Michiels ende den predikant van Wormhoul... zeggende dat deze straetschenders ende roovers die dese priesters veronghelyckt hebben ende

vermoorden... ghezonden ende last hebben van die vander nieuwe religie in Inghelandt volghende de conclusie ghenomen te Zandwyck met die vande religie van Noordwyck... » (446). Deze verklaring doet alle verdere twijfel verdwijnen: te Sandwich hebben de consistories van Norwich en Sandwich (en waarschijnlijk ook van Londen) samen met de edelen de invasie voorbereid en mede het besluit genomen tot het vermoorden van priesters en gerechtsdienaars. De aanwezigheid van Jan Michiels en Pieter Waels in de St.-Sixtusbossen bevestigt bijgevolg onze hypothese dat de invasie vóór september 1567 was voorbereid. En het zijn ook deze consistories die het project financieel steunden. Hannecamps bekende zelf «tenue plusieurs consultations avec les ministres et consistoriaux de la nouvelle religion pour

(444) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. t, p. 189.

(445) Wij verwijzen hiervoor naar de voetnoten die in verband met deze feiten werden aangebracht.

(446) E. DE COUSSEMAKER, op. dl., dl. 1, pp. 205-208; cfr. R.A.K., E.E., 1, 37, losse documenten dok. III, f° 2.

126

trouver assemblée de Bens et drargent... » (447). Bij de ontmoeting van Hannecamps en Camerlynck te Beveren was Jacob van Heule niet aanwezig: hij was immers naar Engeland getrokken om geld te lullen (448). Eind december-begin januari was er reeds geld uit Engeland aangekomen; Jacques Visaige verklaart omstreeks die tijd 12 pond groten Vlaams naar de Calsberg (449) gedragen te hebben, waar enkele schuilende geuzen hel geld verdeelden (450).

Daarentegen hebben wij nergens sporen gevonden van het feit dat Camerlynck en zijn bende betaald werden. Was de geldvoorraad dan onvoldoende om daarbij nog Camerlynck, die nochtans een voorname rol speelde, te betalen?

De consistories boden niet alleen financiële hulp voor het project, maar ook de bezitloze edelen werden door hen onderhouden (461). Dit bewijst nogmaals dat zij een leidende hand in de invasieplannen hadden. Want indien zij niet akkoord zouden geweest zijn niet de houding van de edelen, hadden zij het onderhoud en de financiering van het invasieplan kunnen stopzetten.

Waar haalden de consistories nu zelf het geld vandaan?

Op dit punt zijn de antwoorden van de betichten formeel: Ghevraeghd wat communicatie de voornoemde edelmannen of die van de consistoire onderlinghe hebben aengaende dese lande. Seght daerof niet te wetene, anders dan sulck als hy hierboven verdomt heeft, verstaen thebbene van de ghedenommeerde consistorialisten, metgaders van Huele ende Nicollas Tryer, mids dat hy, confessant, van de secrete rade niet en was. Nietmin verclaert wel ghesien thebbende de voors edelmannen daghelix conversatie nemen met coopliden, zo wel Inghelse als van deze lande...» (452). a Seght oock dat 't consistorie ghecryght tsetve ghelt van de coopliden » (453). Zouden de

(447) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. I, p. 189; dl. 2, p. 183.

(448) Idem, dl. 1, p. 189.

(449) « Kennende voort dat den zelven Pauwels hem gheseyt heeft hoe dat de penningen ghecommen waeren uut Inghelandt glievende en tellende hem pccymptelick overzulcx de somma van XII p. grooten Vlaemsch om te draaghen ende beweghen de zelve straetschenders ende roovers inden Caetsberch. de wekke tzelve ghelt onderlynck deelden ton aenziene van hem die spreict... » (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 206).

(450) Deze berg ligt ten oosten van Boeschepe.

(451) «... jac selfs heeft versteen dat Huele ende andere edelmannen gheen ander middel en hebben dan van sulck als hemliden de consistorien... gheven. » (R.A.K., E.E., 1, 37, f° 120-

v°).

(452) Idem, f° 39-v°. Verklaring van Jan Camerlynck.

(453) Idem, f° 116. Verklaring van Pieter Damman.

127

consistories het geld gekregen hebben van Engelse en Nederlandse kooplui, die zelf soms rechtstreeks met de edelen onderhandelden over de financiële kant van de zaak? Een woordje nog over Pieter Waels, diaken van het consistorie van Norwich. Waels trad op als contactman tussen adel en Bosgeuzen, en terzelfdertijd tussen de Engelse consistories en die van het Westkwartier. Na «Spanjaerts Dale» zien we hem weer naar Engeland vertrekken, waarschijnlijk om er een bijeenkomst bij te wonen die, na de mislukte aanval op Poperinge, het verder verloop moest bespreken. Enkele tijd later kwam hij terug en gaf Camerlynck het bevel tot de moord te Hondshoote (454).

Wat men hier ook zou kunnen tegen inbrengen, de feiten zijn onweerlegbaar. Samen met de edelen organiseerden de consistories van de Engelse vluchtelingengemeenten, waarschijnlijk geruggesteund door kooplui, de invasie van het Westkwartier en gaven ze mee het ontstaan aan het Bosgeuzenverzet en aan de verschrikkelijke terreur die Camerlynck in het Westkwartier zou doen heersen. Het feit dat de arme edelen financieel van hen afhankelijk waren, had tot gevolg dat de consistories in de ganse zaak oppermachtig waren; aldus is er niets gebeurd zonder hun weten en hun toestemming. De consistories van het Westkwartier deelden de mening van die van Engeland.

D. — DE BOSGEUZEN

§ 1. Sociale afkomst

We zullen dit trachten uit te maken aan de hand van onderstaande tabel, samengesteld op basis van dezelfde gegevens als de tabel over de Beeldenstormers. We hebben hier slechts de personen opgenomen over wie we de meest volledige, of althans voornaamste, gegevens bezitten. Het betreft enkel personen die actief aan de terreur deelnamen. Volgens wat wij uit de documenten kunnen opmaken vertegenwoordigt het aantal personen wier namen in de tabel voorkomen, 65 á 70 % van het totaal aantal *actieve* Bosgeuzen.

In de eerste kolom vinden we de naam van de rebel, in de tweede zijn beroep, in de derde wat de eventuele confiscatie van roerend goed in geld opbracht, in de vierde hetzelfde, maar voor onroerend goed.

(454) E. DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 4, pp. 223-228.

128

Naam	Beroep
Aannoot, Jacques	
Baert, Jacob	kleermaker
Boddaert, Coppen	schepen
Camerlynck, Jan	saaiwerker
Caretle, Huchon	saaikammer
Crop, Pieter	slager
Damman, Pieter	kleermaker
De Busere, Pieter	kleermaker
De Conynck Dieryck	saaikammer
De Conynck, Pieter	

De Coster, Clais	
De Cots, Jan	
De Deckere, Jacob	timmerman
De Quekere, Gillis	predikant
Du Flo, Piergon	kleermaker
Du Pont, Andries	
Ebrecht, Jacques	kleermaker
Francke, Jan	
Grave Hapkin	kleermaker
Ghiseleyn, Martin	saaikammer
Grandue, Nicollas	saaikammer
Hallynck, Frans	
Hamel, Nicollas	saaikammer
Hasaerdt, Kaerle	kleermaker
Hendryck, Clais	kleermaker
Joris, van Reningelst	lijnwever
Joos, van Ieper	saaikammer
Joos, uit Cassel-ambacht	kleermaker
Le Blancq, Louis (Breeze)	saaikammer
Le Grand, Jan	saaikammer
Loys, van Hondshoote	saiwerker
Mignon, Jehan (Ruusch int Leer)	gevangenisbewaker
Muus, Francois	volder
Nantens, Hendryck	kleermaker
Nosette, Hercules	kleermaker
Ollivier, van Hondshoote	metselaar
Petit, Nicollas	saaikammer
Piere, van Oost-Cappel	wagenmaker
Pieter, van Hondshoote	metselaar
Parmentier, Pieter	
Ruebrecht, Cornelis	
Ryckernan, Cornelis	schipper
Schoonman, Hendryck	wolwever
Tryer, Martin	
Van Heems, Clais	
Van Peene, Jan	timmerman
Vervliet, Mahieu (Hubsch Ghecleed)	
Visaige, Jacob	timmerman
Wael, Pieter	landbouwer
Winnebroodt, Joos	
Woestelandt, Vincent	velgemaker

Van 39 personen op 52 die in de lijst voorkomen, d.i. 75 %, kennen we het beroep. Wanneer we de tabel overlopen kunnen we de Bosgeuzen in drie groepen verdelen. Die welke betrekking heeft op de textielnijverheid spant de kroon: 16, hetzij 41 %; op de tweede plaats komen de kleermakers met 11, d.w.z. 28 %; ten slotte is er een groep die de grootste heterogeniteit vertoont, met 14, d.i. ca. 35 %. Dit percentage ligt hoger dan dat der kleermakers, maar deze laatste komen toch op de tweede plaats, daar de 35

% het totaal is van alle overige beroepen buiten de textielnijverheid als zodanig.

Wij struikelen hier eveneens over hetzelfde probleem als we ontmoetten met onze lijst van de beeldenstormers: wat vertegenwoordigt het bedrag van de 8 rebellen bij wie nog bezit werd gevonden? Ook hier weten wij niet of de som ponden parisis voorstellen of ponden Vlaams. Wat we wel kunnen is - met het nodige voorbehoud - vaststellen dat slechts vier personen nog onroerend goed bezaten, d.w.z. huis- of grondeigenaars waren. Onder hen een schepen en een timmerman.

Ondanks enkele onoverkomelijke moeilijkheden, kunnen we ons toch een idee vormen van de sociale klasse waar de Bosgeuzen toe behoorden.

In een brief van Rassenghien aan Alva worden ze gekarakteriseerd als mensen « qui n'ont moyen de vivre ny deden ny dehors te pays » (455), terwijl hij in een andere brief enkelen onder hen beschrijft als « plusieurs pauvres manantz... pretz de s'armer de povreté et désespoir » (456). Heeft Rassenghien goed gezien? Overlopen wij nogmaals onze tabel, dan merken we dat slechts 1 persoon tot de bourgeoisie » behoort, nl. Jacob Baert, schepen van de stad Belle. De overigen zijn allen

(455) Idem, dl. 1, pp. 168-169.

(456) Ibidem, p. 171,

130

bezitloze (op 4 na) arbeiders, waarvan 82 % ofwel textielarbeiders ofwel kleermakers zijn.

Kan in de economische toestand van het Westkwartier een verklaring gevonden worden voor de drijfveren, die deze arme, bezitloze arbeiders tot dergelijke daden aanzetten? Uit de bronnen kunnen we opmaken dat de overgrote meerderheid der textielarbeiders en kleermakers onder de rebellen in Hondshoote of in de Hondshoote agglomeratie woonden. Anderen woonden in het zuiden. Onder hen zijn ook tal van lieden afkomstig uit de kasselrij van Rijsel, uit Artesie en zelfs uit Luik (457). Opmerkelijk ook is dat tal van Hondshoote arbeiders nog in een eigen huis wonen en niet bij een patroon.

Hoe de economische toestand was in het Westkwartier weten we al: achteruitgang in het zuiden en apotheose van Hondshoote. Hondshoote was tezelfdertijd hét calvinistische bolwerk in het Westkwartier. Nu rijst de vraag: hoe komt het dat in 1568, het jaar waarin Hondshoote zijn toppunt bereikte, zijn textielarbeiders tot dergelijke daden in slaat waren? Van werkloosheid was er zeker geen sprake.

Tal van rebellen werden door het gerecht gezocht wegens hun deelname aan de beeldenstorm, in de slag van Wattlelos of Lannoy. Voor hen was het zeker niet veilig in het Westkwartier te blijven, waar ze gedurig aan vervolging waren blootgesteld. Zelfs Hondshoote, waar 90 % van de bevolking niet katholiek was, bood geen voldoende waarborgen meer. Na zijn tochten ging Camerlynck nog zelden in zijn huis te Hondshoote onderdak zoeken. Voor hen die door het gerecht gezocht werden was het beter de streek te verlaten: naar Frankrijk (Boulogne-Calais) of naar Engeland (Londen-Sandwich-Norwich). In steden als Boulogne of Calais was het moeilijk aan werk te geraken. Jacques Ebrecht verklaart dat hij »in den houck » ging wonen « ten huise van Monsieur de Pailly, wasende weerd aldaar. Ende hielpen hem, ghevanghene, den cost hebben... » (458) Indien men het toch waagde een tijd in het Westkwartier te verblijven, was werken eveneens onmogelijk, aangezien men zich voortdurend moest schuilhouden. In Engeland was er wel werkgelegenheid (459), maar ondanks de hulp die daardoor aan de Engelse textielindustrie

(457) RAIC., I E., I, 37, f° 108-v° - « ...ende een ellendeling Hendryck nut den landen van Ludick, parmentier van zyne style, wonende te Hondshoote... »

(458) Idem, ff. 8-8-v°.

(459) Ebrecht was « ghetrocken nut dele lande tot Zandwyts ende heeft daer ghewrocht van syne style van parmentieren. » (Idem, f° 3).

131

werd verleend (460), scheen de toestand der arbeiders aldaar niet beter dan in het Westkwartier (461).

Opvallend is het grote aantal kleermakers dat zich onder de rebellen bevond. De sociale samenstelling der Bosgeuzen verschilt dus hier van die der beeldenstormers. Tussen 1566 en 1568 moet zich dus een verandering hebben voorgedaan in de sociaal-economische verhoudingen, die in het Westkwartier ongunstig uitviel voor de kleermakers. Hierover zijn we echter niet ingelicht.

Bezitloos en soms daarbij nog werkloos (vooral de mensen uit het zuiden) als ze waren, moesten de Bosgeuzen zich schuilhouden voor het gerecht dat hen voortdurend op de hielen zat. In Frankrijk konden ze moeilijk aan werk geraken, terwijl in Engeland het werken niet winstgevender was dan in het Westkwartier. Rassenghien had juist gezien. De Bosgeuzen waren lieden die noch in het Westkwartier noch elders aan menswaardige bestaansmiddelen geraakten. Zij waren tot alles in staat, zelfs de wanhopigste daden.

§ 2. Het beroven van particulieren

Gaven Heule en Waels het bevel tot de priestermoorden en de aanslagen op de gerechtsdienaars, dan ondernamen de Bosgeuzen ook tochten op eigen initiatief. Omstreeks de tijd dat de priestermoorden zich vermenigvuldigden, dus in januari 1568, brak Camerlynck met een vijftal anderen het huis binnen van Joos Wouters, keurheer van Hondshoote. Men ging er aan de haal met 7 à 8 pond groten Vlaams. 462 Dezelfde nacht kwam de ontvanger van het klooster van Roesbrugge aan de beurt. bij wie 110 pond groten Vlaams werd buitgemaakt. Twee huizen werden nog » bezocht ». Het resultaat was respectievelijk 4 en 50 pond gr. Vl. (463). Kort daarna werd bij een zekere Pieter Temmerman eveneens meer dan 100 pond gr. Vl. gestolen ("). Met enkele bendeleden overviel Camerlynck te Roesbrugge een schip waarin het bezit van de pastoor van Bambecque verborgen zat, alsook dat van een zekere Simphorian van Ghistel (464). Te Bollezele werd in dezelfde periode onder leiding van Jacques Ebrecht een man van kleren en geld beroofd. Ebrecht had 3 pond gr.

(465). In Steenwercke werd een

(460) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 519.

(461) R.A.K., RE, 1, 37, f° 122.

(462) Idem, ff. 85-v°-86, 101-v°-102.

(463) Idem, ff. 45-v°-46, 102.

(464) Idem, ff. 34-35-v°, 45, 80-80-v°, 101-v°-102, 113-113-v°.

(465) Idem, ff II-v°.

132

zekere Andries de Roode beroofd (466). We zien dus de acties der Bosgeuzen overgaan in zuiver banditisme.

De middelen die de rebellen daartoe gebruikten waren geenszins van zachte aard. Meestal drongen zij de huizen binnen en bedreigden zij de bewoners met opknoping

en verwoesting van het huis. Veelal gebeurde het dat zij hel slachtoffer een strop rond de hals hingen en het schrik inboezemden tot het de plaats waar het geld zich bevond bekend maakte. Soms mishandelden zij de bewoners. Een oud man werd ontmand (467). We hebben hier dus werkelijk te maken met « les classes dangereuses » bij wie het niet meer ging om « geloofskwesties » of één of andere revolutionaire actie. Van een veruiterlijking van « klassenstrijd » is geen sprake (468). De Bosgeuzen roofden om te roven. Het kwam er in de eerste plaats op aan geld te nemen van elke katholiek die maar één stuiver kon bezitten. De enige gemeenschappelijke trek van alle geroofden is dat ze katholiek waren. Dat was voor de Bosgeuzen slechts het enige argument waarmee ze hun roofmoorden en diefs tallen konden rechtvaardigen.

Vóór de geuzen naar Rubrouck gingen om er de pastoor te vermoorden, vermaande Jan Michiels ze als volgt: » Ghesellen, ghy gaet wederomme ooren corten. Wacht u van de landsman onghelyck te doene, moer van de papen, dat mach wel zyn » (469j) Van dit principe waren de desperado's al lang afgeweken. Op 12 januari werd de kerk van Nieppe verwoest. Bendelid Baltin Nanwynck sloeg aan het plunderen, niettegenstaande het verbod van Heule (470). De leiders waren dus blijkbaar helemaal niet akkoord met deze aanslagen. Zelfs indien men enkele kerken had geplunderd vond men het al welletjes. Want Camerlyncks bende zou wel eens de smaak van het geld te pakken krijgen, en zou ze eens de calvinistische gegoeden zelf kunnen beroven. Maar wij menen dat er nog andere redenen zijn die meer gegrond zijn. Indien de Bosgeuzen de bevolking zouden gaan terroriseren, al waren het katholieken, dan zou het tij wel eens kunnen keren en zouden de niet-katholieken van het Westkwartier tegenover Heule en Camerlynck een vijandige houding kunnen aannemen, wat natuurlijk de geplande invasie zou bemoeilijken.

(466) Ibidem.

(467) Idem, fⁿ 86.

(468) Zie daarover E. J. HOBSBAWM, *Primitive Rebels*, Manchester, 19632, en E. J. HOBSBAWM, *Bandits*, Londen, 1969.

(469) R.A.K., E.E., 1, 37, ff. 1-v^o, 62-v^o.

(470) Idem, F 77-v^o.

133

Wat deden de Bosgeuzen met het geroofde goed, het geld buiten beschouwing gelaten? De kleren van priesters en particulieren vormen ze om tot eigen klederdracht. Soms gebeurde het ook dat zij die onder elkaar verkochten tegen enkele stuivers (471). Zowel kleren als zilver en goud (kelken e.d.) werden veelal in bewaring gegeven aan vrienden. Daarna werd alles afgehaald om het te gaan verkopen (472). De buit werd verkocht aan inwoners van het Westkwartier zelf, die goed wisten dat het gestolen zaken waren (473). Ofwel trok men ermee naar Frankrijk, waar ze bij gevluchte streekgenoten of bij anderen aan de man werden gebracht (474). Camerlynck verkocht zijn zilver te Boulogne voor 15 stuivers de ons en enkele « coupetassen » voor 5 stuivers de ons. Blij haalde met het gestolen goed van Simphorian van Ghistel 12 pond gr. VI., di. 72 florijnen (475).

§ 3. Motieven van de moordpartijen.

a. Het gerecht

Vele familieleden en geloofsgenoten van de Bosgeuzen waren in handen gevallen van het gerecht. Zij zelf konden elk ogenblik ingerekend worden en waren dus verplicht

voortdurend te schuilen. Edelen en consistories beseften natuurlijk zeer goed welk gevaar de gerechtsdienaars betekenden. Om de invasie te vergemakkelijken moesten dus zoveel mogelijk de goed- en zwaar bewapende dienaars uit de weg geruimd worden. Tezelfdertijd kon men door regelmatige uitschakeling van haar dienaars bij «Moeder Justitia » een soort intimidatie verwekken die zou moeten leiden tot een volledige stopzetting van de klopjachten. Wij menen gerust dat het werkelijk opzet van de aanslagen op de gerechtsdienaars in die richting is te zoeken.

Voor de rebellen was het anders. Hun haat en woede tegen het repressieapparaat kwam Heule ten goede. Geen ogenblik dachten de rebellen eraan openlijk de strijd aan te binden tegen een — globaal gezien — veel sterkere overmacht. Zij hadden niet altijd Heules bevel nodig om toe te slaan. De stoutmoedigheid die zij daarvoor aan de dag legden kende geen grenzen. Voordat Camerlynck de korporaal van

(471) Idem, fr. 1, 11-v°.

(472) idem, f° 79 vo

(473) idem, f° 35.

(474) Idem, ff. 35-v°-36.

(475) Ibidem.

134

Hondschoote vermoordde zei hij tot hem: « Ghy hebt gheseyt dat ghy my begheert te zien ende dat ghy wel willet eenen slagh jehens my slaen. Ick ben nu hier » (476). Na de moord op de dienaars in St-Jooris te Roesbrugge sprak Jan de Cots tot de uitbater: « En laet u dit nyet vaeren, dit zal noch dicwijls ghebueren; zy hebben ons zo zeere ghezocht, zy zullent nu wel ghedyncken » (477). Toen men de kerk van Warhem in brand had gestoken, trok men naar het huis van de baljuw. De meubels werden stukgeslagen en het huis leeggeplunderd « et bruslé tooi ses papiers et enseignemens, avec menaces de brusler la maison; et pour ce que ung serviteur d'efforçoit te défendre, font navré de plusieurs coupz de dagues, au partir luy donnant charge de dire audict bailly que en dedans III ou quatte jours il se aist à trouver en personne à son logis, ou ilz te mectront en feu » (478). Haat en wrok grensden aan het oneindige. Daarbij kwam nog dat vanaf 1568 het stationeren van soldaten in dorpen en steden een min of meer permanent karakter aannam (479). Deze soldaten maakten het leven van de bevolking bepaald niet aangenaam (480). De rebellen namen dit niet. Tal van in het Westkwartier gelegeerde soldaten werden, « doende de landsman overlast » (481), naar een andere wereld gestuurd.

b. De clerus

Over de oorzaken van de papenhaat bij adel en consistories hebben we het reeds gehad. Diezelfde oorzaken brachten er dezen ook toe de priesters te willen vermoorden. Wij denken daarbij aan een uitlating van Hannecamps « qu s'il trouvoit quelques prestres, qu'il les couperoit les génitoires ». (482). Maar de Bosgeuzen hadden nog andere redenen. Nemen wij het voorbeeld van de priester van Dranouter. « Ghy pape, ghy hebt myn vader verraden ende doen vanghen, ghy moet hanghen », riep één der rebellen hem toe. De gedachte alleen maakte hem zo woest, dat hij de priester met zijn geweer een kolfslag op het hoofd toebracht (483). Toen de kerk van Reningelst werd geplunderd en het Sacrament in het vuur geworpen, spotte een der Bosgeuzen: « Ziet, ziet wat miracle dat

(476) Idem, ff 44-v°, 109.

(477) E. DE COOSSEMAKER, op. dl., dl. 3, p. 224.

- (478) Ibidem, p. 231,
 (479) E. COORNAERT, Hondshoote, p. 39.
 (480) R.A.K., RE., 1, 37, f° 67.
 (481) Idem, f° 65.
 (482) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, p. 183.
 (483) Idem, dl. 1, p. 210.

135

ulieden God can doen ». Predikant Jan Michiels stond erop dat de drie pastoors van Reningelst werden gedood omdat hij hen «over een jaer 't leven hadde ghegheven, ende midts dat zy daernaer hadden ghecontinueert van 't volck de justicie over te gheven, dat zy zouden moeten sterven » (484), « omme dieswille dat de voors. priesters waren tyrannen, hebbende vele volcx ghebrocht in handen van justicien, ende dienders waren van afgoden » (485). Camerlynck redde de pastoor van Dranouter van de dood, waarop Michiels antwoordde: « Ic wiste wel dat hy niet sterven en sonde, want wy hem niet en kennen; hy en heeft niet boven zes ofte zeven maenden pastoor gheweest » (486). We merken dus dat de pastoors niet willekeurig werden vermoord. Het weigeren van de leiders om bepaalde priesters te vermoorden bracht soms grote onenigheid in de rangen van de rebellen teweeg (487). Vooral diegenen die niet uit het Westkwartier afkomstig waren toonden zich het fanatiekst, en wilden te allen prijze elke pastoor ombrengen (488).

Niet alleen de collaboratie met het gerecht bracht de Bosgeuzen ertoe de priesters te gaan vermoorden. Als we bedenken dat bij de pastoor van Houtkerque zomaar 240 florijnen (489) werden gevonden (een bedrag dat zelfs hoger lag dan het gemiddeld jaarloon van een geschoolde arbeider op dat ogenblik) dan weten we dadelijk waarover het gaat. Naast materieel behoeftige priesters waren er ook welgestelde, en dat was soms een doorn in het oog voor de bezitloze textielarbeiders. De moord op de pastoor van Houtkerque schijnt dan ook eerder een persoonlijke afrekening geweest te zijn tussen hem en enkele inwoners van Houtkerque, waaronder Pieter Waels. Hij was het immers die het voorstel deed om deze priester te vermoorden. Hij schijnt uiterst « jaloers » geweest te zijn op de pastoor (490).

c. De bevolking.

Beroven van particulieren, priesters en gerechtsdienaars vermoorden waren niet uitsluitend de hoofdactiviteiten van de bandieten. Onder de bevolking zelf van het Westkwartier bevonden zich tal van inwoners, die de gerechtsdienaars

- (484) Ibidem, p. 212.
 (485) E.A.K., E.E., 1, 37, f° 27-v°.
 (486) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 213.
 (487) Ibidem, p. 215.
 (988) Ibidem.
 (489) E. DE MOREAU S.J., op. cit, p. 174.
 (490) R.A.E., E.E., 1, 37, f° 42-v°.

136

begunstigden (491) en de Bosgeuzen door hun optreden soms In zeer netelige posities dreven. Tegen hen ondernamen zij dan ook « represailleacties » (492).

§ 4. De organisatie

a. Hoe kon de bende tot stand komen?

Er kan geen ogenblik aan getwijfeld worden dat er achter de ondernemingen van de Bosgeuzen een stevige organisatie zat. Hoe zouden zij steeds aan het gerecht zijn kunnen ontsnappen? En de eerste vraag die we ons moeten stellen is: hoe heeft Camerlynck zijn lotgenoten kunnen bijeenkrijgen? Een toch op het eerste gezicht moeilijke opdracht, maar voor Camerlynck een kinderspel. De bende bestond oorspronkelijk uit 7 á 8 man, die Camerlynck goed kende; het waren lieden die vroeger tijdens de troebelen actief waren geweest. Camerlynck kende trouwens veel mensen. Tijdens zijn tochten met Matte moet hij er veel hebben leren kennen, alsook tijdens zijn verblijven in Engeland, Frankrijk, Duitsland en in de Noordelijke Provincies.

De bende groeide op zeer korte tijd uit tot 40, later tot 70 á 80 man. Velen, uit Engeland overgekomen, brachten degelijke versterking, maar verschillende bendeleden kenden ook mensen, die zij met zich meebrachten en bij de troep inlijfden (493). Anderen voegden zich op hun beurt spontaan bij het gezelschap omdat ze door het gerecht werden gezocht en op die manier hoopten een degelijke schuilplaats te vinden (494).

b. Hoe opereerden ze en hoe geraakten ze aan wapens?

Voortdurend hadden de Bosgeuzen wapens nodig om zich te beschermen en te verdedigen. Maar meermaals geraakten ze die kwijt in een of ander gevecht met gerechtsdienaars, ofwel wanneer ze om een of andere reden op de vlucht moesten slaan. Een permanente «herbewapening» was dus nodig. Waar werden de wapens nu gehaald? De eerste mogelijkheid was die af te nemen van gedode dienaars (495). Deze wapens bleken alras onvoldoende te zijn en men zocht naar een ander, stoutmoediger middel. Verscheidene keren drongen de rebellen met

(191) Idem, 1f. 80-v°, 101.

(492) Ibidem.

(493) Idem, K 57, 72-72-v°, 90-v°-91-v°.

(494) Idem, ff. 66-66-v°.

(495) Idem, o.a. f° 25.

geweld het huis binnen van gerechtsdienaars, baljuws, edelen, schepenen enz. en roofden er alle wapens (496).

De Bosgeuzen verbleven in de bossen ofwel vaker in huizen van particulieren, die hun onderdak verleenden. De verschillende groepen werden verwittigd en kwamen samen in een bepaald huis of in een herberg. Daar besprak men welke pastoor of andere persoon men zou gaan vermoorden (497). Het aantal varieerde van 10 tot 40. Bij het vallen van de avond of omstreeks middernacht trokken ze er dan op uit (498) soms in gewone opstelling, soms «slachwys» (499). Dit laatste werd slechts zelden toegepast, enkel als het om belangrijke ondernemingen ging (zoals o.m. de tocht naar Reningelst). Ondertussen werden verkenners erop uitgestuurd, soms «gaende als een schaepheerdre» (500) om de eventuele nabijheid van gerechtsdienaars te signaleren. Onderweg werd de bende door tal van anderen aangevuld.

Ter plaatse gekomen werden eerst enkelen voorop gestuurd om na te gaan of alles veilig was en om te zien of de persoon die zou aangerand worden thuis was. Daarna sloegen de geuzen toe. Een groep ging naar het huis van het slachtoffer, waar de deur

opengebrouwen werd, ofwel een venster stukgeslagen. De aanval geschiedde meestal bij verrassing. Een tweede groep trok naar de kerk om er te vernielen en te plunderen. Rond huis en kerk werden wachtposten opgesteld om bij een tegenaanval van dienaars of inwoners alarm te slaan en ook om het slachtoffer bij een eventuele ontsnappingspoging op te vangen. Een derde groep ging bij dorpsbewoners hulp halen, terwijl een vierde wapens ging roven. Indien iemand van de bevolking weerstand bood werd hij onmiddellijk overhoop geschooten of gestoken.

Na de onderneming trok men zich dadelijk terug en ging men maar een huis, waarvan de bewoner al dan niet gekend was en waar de buit verdeeld werd. Daarna verspreidde 'men zich en keerde men naar de respectievelijke schuilplaatsen terug (501)

(496) Idem, o.a. ff. 59-v, 83, 98-99, 109.

(497) Idem, ff. I, 6, 9-9-v°, 44.

(498) Enkele priesters werden daarentegen ook 's morgens en zelfs 's middags vermoord.

(499) ... 't gesehut vooren ende achter ende de capiteynen ende de predicant inde middele... s (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 214).

(500) R.A.K., P.E., I, 37. f° 63-v°.

(501) Idem, o.a. ff. 42-v°, 59-v°, 62, 63-v°, 68-v°, 69, 73-v°; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, pp. 211-214.

138

Elk « exploict » gebeurde uiteraard niet op deze manier. Dit was om. het geval bij het beroven van particulieren, waarbij het aantal « deelnemers » veel beperkter was; dergelijke ondernemingen hadden trouwens een minder « officieel » karakter. Men handelde hier op eigen initiatief en verantwoordelijkheid.

De veiligheidsmaatregelen van de Bosgeuzen waren uiterst doeltreffend; wanneer zij op een bepaald ogenblik aanvoelden dat de vallen van het gerecht zouden dichtklappen namen ze de wijk.

c. Schuilen: waar en hij wie?

Steunde de bevolking de rebellen?

«... les manans sont les plus infectez et la pluspart des sectaires tenatz les catholiques à Pentour d'eulx en telle craincte par menasses, qu'ilz n'osent se bouger ny personne, ny se monstren de peur d'estre bruslez et saccagez; ...les soldatz ne peu vent bonnement astra séparez en si petites troupes par lieux si suspectez, sans estre saccagez par te trahison mesmes des manans; ...car comme la multitude des sectaires est si grande en ses quartiers... », schreef Rassenghien aan Alva op 28 januari 1568 502.

Wanneer wij liet ganse gebeuren in het Westkwartier nagaan vanaf het optreden der Bosgeuzen, dan zien we weinig of geen sporen van verzet tegen hen, deels omdat de katholieken inderdaad niet uit hun schelp durfden komen uit vrees vermoord te worden, maar vooral omdat de geuzen een grote medewerking verkregen van een deel van de bevolking zelf. Grote hulp vonden zij bij herbergiers, waar ze rustig konden eten en drinken zonder het gevaar te lopen verklikt te worden (503). Tal van pachters logeerden hen in een schuur of in een stal en bezorgden hen eten en drinken (504). Enkelen waren toch niet zo heel tevreden met de komst van Camerlynck maar bij zijn verschijning kregen ze de schrik op het lijf en het kwam niet in hen op iets te weigeren (505).

Leden van alle bevolkingslagen zegden hun steun toe aan de rebellen. Tal van kleermakers en textielarbeiders namen met bendeleden contact op om hun sympathie te betuigen en bij eventuele moeilijkheden een handje toe te steken (506). Het

(502) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, pp. 180-182.

(503) R.A.K., E.E., I, 37, o.a. ff. 9-v°, 45, 60.

(504) Idem, ff. 22, 29, 30, 30-v°

(505) Idem, ff. 44-v°, 66-v°.

(506) klem, f° 33-v°.

139

was de koster van Socx zelf die hen ertoe aanzette de kerk aldaar te komen plunderen (507). Inwoners van Nieppe vroegen zelf om er een gerechtsdienaar te vermoorden (508). Ook bij edelen waren de rebellen altijd welkom. Wij ontmoetten in dat verband reeds de weduwe Puessin, waar Hannecamps en Camerlynck kwamen logeren. Dit was echter ook nog het geval met Charles Vasque, heer van Beliepen, oud-schepen van St-Winoksbergen (509), die zelfs actief aan de voorbereiding van « Spanjaerts Dale » deelnam (510). Belangrijk schijnt de medewerking geweest te zijn van Hendryck Coolen, keurheer van Herzelee, die op een bepaald ogenblik « hemlieden reveleerde tsecret van de wet »! (511).

De term «Bosgeuzen» blijkt tamelijk ongelukkig gekozen te zijn. Weliswaar waren de bossen een veilig toevluchtsoord wanneer zij na een of andere actie achternagezet werden. Maar ze veilig waren die nu ook niet vooral wanneer het om een tamelijk groot aantal mensen ging. Alleen of met enkelen was het mogelijk, maar toch bleven zij ongedekt. Indien de geuzen zo'n steun kregen van de inwoners, waarom dan in de bossen blijven, en niet onderduiken bij een of andere particulier die ertoe bereid was hen op alle mogelijke manieren bij te staan? Inderdaad bevonden de geuzen zich in Frankrijk, dan werden ze geholpen door geëmigreerde geloofsgenoten, die hen dadelijk onderdak verleenden. Dit gebeurde eveneens in het Westkwartier. Samenblijven was natuurlijk onmogelijk en geenszins veilig. Daarom verspreide men zich in groepjes van 3 tot 6 man soms ging men zich in zijn eigen huis schuilhouden met een paar gezellen (vooral diegenen uit Hondshoote en omgeving), waar het natuurlijk zekerder was dan elders (512). Maar met de aanwezigheid van soldaten en gerechtsdienaars verviel die zekerheid en was men verplicht elders te gaan. De geuzen gingen vooral bij pachters, die hen al dan niet vrijwillig een schuur afstonden voor 1 of meerdere dagen. De personen die de rebellen een schuilplaats aanboden waren meestal goeuden, zoals blijkt uit onderstaande tabel

(507) Idem, f° 39

(508) Idem, f° 27.

(509) Vasque werd reeds in november 1566 uit het schepencollege van St.-Winoksbergen gesloten «puisgull s'est absent(pour kanter et frequenter ceux de la nouvelle religion. » (E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, P. 179).

(510) R.A.K., RE, 1, 37, f° 83-v°.

(511) Idem, f° 64-vs.

(512) Idem, ff. 20-v°-21-v°.

140

Som opgebracht door confiscatie van goederen

Naam	Beroep	Roerend goed	Onroerend-goed
Brotsaert, Jehan		78p. 12s.	a) 22p. 10s. 13p. 10s. I. lp. los.
			b) stuk land dat jaarcijns van 120p. waard is (33 mes.)
Crop, Jan			
Crop, Mahieu	pachter		
De Cots, Jooris	landbouwer	425 p.	land: 33 p. 3s. land in Arneke en Rubrouck
Van Buchav Jacob	saaiwerker	144p. 3s. 6d.	

Dat het meestal gegoeden waren die onderdak verleenden lijkt ons heel normaal. Ze bezaten over het algemeen hun eigen huis en konden zich de weelde veroorloven de schuilenden van voedsel te voorzien. Met de bezitlozen was dit geenszins het geval; die bezaten geen huis en beschikten zeker niet over de middelen om voedsel te verschaffen. Zij hadden nauwelijks genoeg voor zichzelf. Opvallend is ook dat de rebellen nergens hij behoeftigen onderdak gingen vragen, omdat zij goed wisten welke last dit voor hen zou meebrengen. Dit gebeurde enkel in uiterste nood, en ze bleven er dan ook slechts enkele uren. Tal van pachters waren familieleden van de rebellen.

d. Voedselvoorziening.**Verdere organisatie.**

De bosgeuzen moesten zich soms verscheidene dagen schuilhouden, zonder hun schuilplaats te kunnen verlaten. Wanneer ze verborgen waren bij een gegoede pachter kregen ze gratis eten en drinken (513). Maar dit was niet altijd het geval. Moesten

(513) Idem, o.a. f° 47.

141

ze enkele dagen rondzwerfen gaven tal van mensen, die zij zelfs niet kenden, hen vrijwillig voedsel (514). Hadden ze onderweg echter de kans gezien geld te roven, dan trokken ze een herberg binnen, waar ze zich een goede maaltijd veroorloofden. Ook daar kregen ze soms gratis eten (515). Waren ze verplicht in de bossen te schuilen, dan organiseerden ze een rooftocht aa. op bezittingen van de clerus. Ze deden er zich dan te goed aan eten en drinken en roofden er de inboedel (516). Soms kwamen hun gegoede geloofsgenoten ter hulp en brachten ze eten in het bos zelf. Meermaals verplichtten ze de bevolking onder allerlei bedreigingen hen van eten en drinken te voorzien (517). Wij zien dus sympathie bij de enen en terreur bij de anderen. De bevolking zat tussen twee vuren: gerecht en de Bosgeuzen. Velen gaven echter gevolg aan de eisen der rebellen, maar dan eerder uit schrik dan uit overtuiging.

Een veel voornamere factor was het informatiesysteem waarover Rassenghien schrijft: « Et comme lesdiets volleurs (sans doute) on secrète forme d'advertissement qu'ilz ont entre eulx, incontinent advisez de foute ce que passe, sans tenyr en aulcung lieu piet ferme, il est mal aisé avecque peu de gens les povoir surprendre en ung pays si fort de bois et fossez. » (518).

Inderdaad, hoewel Camerlynck en de zijnen voortdurend ontkennen met iemand « secrete intelligentie » gehad te hebben binnen de dorpen, dan menen wij dit zomaar

niet te moeten aanvaarden. De beklagden verzwijgen immers zoveel mogelijk namen om te beletten dat er nog meer zouden worden gevangen. Maar in het verslag van de ondervragingen ontmoeten we steeds termen als « quam de mare dat », « gheadverteert zynde ». Hoe zou Heule immers te weten gekomen zijn dat gerechtsdienaars te Roesbrugge gelogeed waren om bendeleden in te rekenen? Jacob de Deckere werd persoonlijk gewaarschuwd dat men hem zou komen aanhouden (519). Pieter Waels werd zelf naar Nieuwkerke, Steenwerck, Belle, Poperinge, Hondshoote en elders gestuurd om de preek te « Spanjaerts Dale » aan te kondigen (520). Hij moest toch weten bij

(514) Idem, f° 66-v°.

(515) Idem, ff 9, 54, 60-42, 85-v°; E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, p. 211.

(516) Idem, f° 34.

(517) Idem, f° 65.

(518) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 326-327.

(519) R.A.K., E.E., 1, 37, ff 54-v°, 90-54.

(520) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, p. 226.

142

wie hij moest zijn. Tijdens een of andere onderneming haalde men dikwijls hulp in het dorp. En ook hier wist men heel zeker bij wie men bijstand moest vragen. Een waardin kwam de rebellen waarschuwen toen de gerechtsdienaars in aantocht waren (521). Het feit dat de keurheer van Herzele ben op de boogie hield van de gerechtelijke abtjes, maakt alles duidelijk. Dit zijn allemaal feiten die wijzen op het bestaan van « secrete intelligentie ». Hoe het systeem precies werkte hebben wij niet kunnen achterhalen.

Hoe het informatiesysteem tussen het Westkwartier en Frankrijk en Engeland werkte hebben wij daarentegen min of meer wel kunnen vatten. Wij kennen de namen van twee personen die dienst deden als boden. De eerste is Jan Pollet, landbouwer, die op 15 september 1571 werd veroordeeld « pour être alle à diverses reprises á Calais pour se mettre en communication avec les fugitifs en Angleterre afin de susciter des troubles, et d'être chargé de faire parvenir de France en Angleterre et vice-versa des lettres et des objets, mobiliers etc. » (522). Te Oostende was Jan Caerle, schipper, tussenpersoon tussen de edelen in Engeland en de Bosgeuzen in het Westkwartier (523). Bij een reis van Camerlynck naar de « houck van Calis » werd hij door een geloofsgenoot aldaar gewaarschuwd dat men hem op de hielen zat. Camerlynck antwoordde dat hij er reeds van op de hoogte werd gebracht door een brief (524). Meer boden als Dollel en Caerle zullen er zeker wel geweest zijn. Jammer genoeg hebben wij dit eveneens niet kunnen achterhalen.

§ 5. Het belang van Hondshoote en omgeving

In aansluiting met haar organisatorische rol tijdens de Beeldenstorm was de Hondshoote agglomeratie opnieuw het centrum waar de beroerten van 1567-1568 georganiseerd werden. Hondshoote, Houtkerque, Herzele, Oost-Cappel, Oudezele, Kniest, Winnezele, Bambecque, Wormhoudt, Socx, Beveren, Roesbrugge en Rexpoede, dit zijn allemaal dorpen gelegen in de agglomeratie of aan de randen ervan en waar de gebeurtenissen zich hoofdzakelijk afspeelden. In herbergen en huizen van particulieren werden de opdrachten voorbereid en uitgedeeld. De plaatsen waar de Bosgeuzen logeerden waren vooral in deze dorpen gelegen. Elke activiteit was daar geconcentreerd. Het Hondshoote consistorie leidde de projecten; de meeste rebellen

waren uit de omgeving afkomstig.

(521) R.A.K., F.E., I, 37, f° 9-v°.

(522) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 4, pp. 209-210.
143

HOOFDSTUK III:

SEPTEMBER 1568:

VOORBEREIDING TOT EEN NIEUWE INVASIE

A. — «...DEPUIS L'ARRESTATION D'HANNEKAN, ET PAR SUITE DU DEPART DE CAMERLYNCK AVEC ENVIRON 40 DE SES COMPLICES VERS CALAIS ET BOULOGNE, LA CONTREE SE REMET PEU A PEU » (525)

De inhechtenisneming van Hannecamps op 9 februari had een grote ommekeer te weeg gebracht in de beroerten van het Westkwartier. Het voorbereidingswerk tot de invasie was nutteloos geweest. Natuurlijk weet men niet in welke mate een invasie effectief ernstig was voorbereid met medeweten van de Engelse regering, Heeft men de mogelijkheden daartoe niet overschat? Deed men niet het gemakkelijkste eerst en zou de rest « so wie so « niet zijn blijven steken?

Na de arrestatie van Hannecamps werd Camerlynck met zijn gezellen aan zichzelf overgelaten. Heule was weliswaar uit Engeland teruggekeerd op de vooravond van de gevangenneming van Hannecamps, maar bij het nieuws dadelijk terug vertrokken. De uit Boulogne verwachte steun kwam niet.

De Bosgeuzen vergrepen zich nog aan enkele roofmoorden en diefstallen, maar dreigden in handen te vallen van het gerecht. Daarom kozen ze het hazenpad. Camerlynck trok met zes man naar Boulogne, alwaar hij een veertiental dagen verbleef om dan naar Engeland te gaan (526). Anderen gingen eveneens naar Boulogne of Engeland (527).

Onmiddellijk na dit vertrek en van de relatieve rust gebruik makend, werden in het Westkwartier uiterst strenge maatregelen afgekondigd. De magistraten kregen het bevel de plakaten strenger toe te passen, terwijl de gerechtelijke officieren door commissarissen gecontroleerd werden. Alle katholieke en andere inwoners moesten voor de magistraat de getrouwheidseed aan de koning afleggen (528).

Stellen wij ons nu de vraag: waarom deze mislukking? Liep er iets spaak in de nochtans zo goed georganiseerde verzetsbeweging?

De arrestatie van Hannecamps was natuurlijk

(523) R.A.K., E.E., I, 37, ff. 16-v^o-17.

(524) Idem, f° 51-v^o.

(525) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 2, pp. 92-94.

(526) R.A.K., F.E., 1, 37, ff. 35-v^o-36.

(527) kiem, ff. 61-v^o, 81, 85-v^o,

(528) E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 1, p.

144.

een zware klap. Gefolterd moest hij weldra bekennen, zodat men in bel Westkwartier onmiddellijk tegenmaatregelen kon treffen (529). Vandaar naar alle waarschijnlijkheid het niet opdagen van de hulp uit Boulogne. Camerlynck en zijn bende bleven hier nog een tijdlang actief op eigen krachten, maar waren genoodzaakt zich, zeer ontgoocheld, in veiligheid te brengen. Voelde Camerlynck het gevaar van gevangenneming aan, of

werd hij aangemaand hetzij door de edelen, hetzij door de consistories, hetzij door sympathiserende inwoners de streek te verlaten? Dit blijft nog steeds een open vraag. Zeker is dat hij na zijn verblijf te Boulogne naar Engeland trok en er verbleef tot in september 1568.

Lag het ook in de bedoeling met de acties van de Bosgeuzen een algemene opstand onder de bevolking van het Westkwartier te ontketenen? Dat weten wij niet. Indien het zo was, dan is dit zeker niet gelukt, ondanks de steun en sympathie van een deel van de bevolking. Men was bang. Bang om zelf in handen van het gerecht te vallen. Vergeten wij immers niet de angstpsychose die Alva's Bloedraad in de Nederlanden — ook in het Westkwartier — verwekte.

Maar de belangrijkste factor die bijdroeg tot het in het honderd lopen van de inval, was de organisatie van de tegenpartij. Het aantal soldeniers dat zich naar aanleiding van de troebelen vanaf januari 1568 in het Westkwartier bevond, bedroeg 500 (530). Ze waren zeker niet opgewassen tegen de meer dan 1.500 man die klaar stonden om het Westkwartier binnen te vallen, maar vormden een meer dan overgrote overmacht tegen de 90 á 80 rebellen die het tegen hen moesten opnemen. Snel handelen en dadelijk weer onderduiken, dat was het enige middel om niet in de netten van de justitie verstrikt te geraken. Nochtans hebben we gezien dat weinig rebellen in handen gevallen zijn van de gerechtelijke officieren (althans vóór februari 1568). Eind januari nog bleken 400 goed uitgeruste soldaten onvoldoende te zijn om de acties der rebellen tegen te gaan. Daarom ging men over tot een nieuwe lichte (531). De steeds maar toenemende klopjachten moesten de geuzen vroeg of laat in handen van het gerecht doen vallen.

Afdoend te werken scheen ook het alarmsysteem dat in de verschillende dorpen werd geplaatst 532, want tal van keren werd op het nippertje een vuurgevecht met de soldaten ver-

(529) Ibidem, pp. 191-197,

(530) Ibidem, pp. 171, 175, 180.

(531) Ibidem, p. 180.

(532) Ibidem, p. 168,

145

meden tijdens het roven van een kerk e.d. 533). De soldaten, tevens als gerechtsdienaars dienst doende, verschenen onmiddellijk ter plaatse en verhoorden enkele getuigen (534). Men wist dus wel wie men zocht.

De gerechtelijke diensten beschikten daarbij nog over een uitstekend informatiesysteem. Haar spionnen bevonden zich zelfs in Boulogne (535) en Engeland (536), die haar bij de minste beweging van de « sectariars » op de hoogte brachten. Men kon onmiddellijk maatregelen treffen 537.

B. - DE BOSGEUZEN HERNEMEN HUN AGITATIE IN DE ZOMER VAN 1568

Het moet omstreeks juni-juli 1568 geweest zijn wanneer opnieuw enige beroering in het Westkwartier kwam, toen enkele uit Boulogne overgekomen rebellen opnieuw tot de actie overgingen. Aan hun hoofd stond een zekere Trompette, die uit Engeland was overgekomen. Zijn aanwezigheid was voor velen een stimulans onmiddellijk kwamen de rebellen uit hun schuilplaats te voorschijn (538). De pastoor van Rubrouck werd vermoord (539), de kerken van Houtkergue en Kimmel in brand gestoken. Indien we althans Jacques Ebrecht mogen geloven, stak Trompette eigenhandig de kerk van

Kemmel in brand (540). Samen met hem vatten de geuzen het plan op de gevangenis van Belle open te breken. Dit werd echter verhinderd; men signaleerde de aankomst van Michiel Boulengier, officier in dienst van Rassenghien, met enkele soldaten om de omgeving van Nieuwkerke uit te kammen. De rebellen namen dit niet en trokken Boulengier tegemoet. Na een verwoed vuurgevecht werd hij samen met een zijner soldaten gedood (541).

Kort daarna werd een dienaar van Westoester en Steenvoorde vermoord (542), terwijl te Oudezele in het bos «Den Briel » zes soldaten uit Gravelines werden aangevallen. Twee

(533) R.A.K., E.E., I, 37, f° 54-v°.

(534) Cfr. o.m. E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, p, 221 e.v.

(535) Zij bevonden zich zelfs onder de rebellen IRAK., FE., 1, 37, ff. I-v°-2, 7-7-v°).

(536) E. DE COUSSEMAKER, op. elf., dl. 1, pp. 176, 200.

(537) Ibidem, pp. 179, 191.

(538) Camerlynck was bij deze gebeurtenissen niet betrokken, daar hij op dat ogenblik in Engeland vertoefde.

(539) R.A.K., E.E., 1, 37, ff. 1-1-v°, 3, 6-7, 61-v°-63_v°, 113-115-v°, 119.

(540) Idem, R. 8-v°-9, 63-v°.

(541) Idem, R. 8-v°, 9-v°-11). 63-v°, 67-67-v°, 82-v°, 83-v°-84.

(542) Idem, ff. 62-v°-63, 67-v°-68, 81-v°-82.

146

werden gedood en beroofd, de overigen maakten zich uit de voeten (543).

Ook nu werden particulieren van hun geld beroofd. In Morbecque en Hazebrouck drong men drie huizen binnen, waar respectievelijk 20, 18 en 3 pond gr. VI, werden gestolen (544). Te Motoren werden een Willem Loyck en Pieter de Mol van 4 en 2 pond gr. beroofd 545, terwijl in Wormhoudt een landbouwer 18 pond gr. VI. en in Winnezele een man 3 daalders en 40 schellingen armer werden (546). Een Spaans koopman beroofde men van meer dan 200 pond gr. VI. (547).

Met welk opzet men de agitatie in het Westkwartier wilde hernemen blijft voor ons een raadsel. Een feit is dat zo even snel verdween als ze gekomen was. Dat men in Engeland op zijn minst op de hoogte was van het gebeuren, bewijst de aanwezigheid van Pieter Waels in het zuidelijk deel van het Westkwartier. Deze slaagde erin 60 à 70 man bijeen te krijgen met het doel Nieuwpoort in te nemen. Zogenaamd op bevel van de prins van Oranje. De baljuw van de stad verijdelde echter dit voornemen (548). Of er echter een verband bestond tussen de aanwezigheid van Trompette en Pieter Waels kunnen wij niet aantonen. Tot de terugkeer van Camerlynck bleef alles rustig in het Westkwartier.

C. - FRANKRIJK EN ENGELAND

Herhaaldelijk hebben wij gezien dat Frankrijk en Engeland voortdurend bij de gebeurtenissen in het Westkwartier betrokken waren. In Frankrijk waren het vooral « den houck van Calis », en Boulogne waar de gevluchte Bosgeuzen zich ophielden. Het waren allebei havensteden, zodat de overtocht naar Engeland geen al te grote problemen stelde, terwijl aan de andere kant de landingen van uit Engeland overgekomen « sectariërs » in die steden gebeurden, en de contacten met deze bijna onmiddellijk waren. De gouverneur van Boulogne was zelf calvinist (549), zodat het verblijf in deze stad mogelijk was zonder verwickelingen. De rebellen werden er door uit het

- (543) Idem, ff. 82-82-v°.
 (544) Idem, ff. 68-v°-69-v°
 (545) Idem, f° 84-v°.
 (546) Idem, ff 86-vt-87.
 (547) Idem, f° 105.
 (548) E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 4, p. 227.
 (549) Idem, dl. 1, pp. 194-197.

147

Westkwartier uitgeweken geloofsgenoten onderhouden (550) Het was immers in Boulogne dat de moord op de pastoor van Rubrouck, geschied op Goede Vrijdag 1568, werd georganiseerd (551).

Van veel groter belang was daarentegen wat zich na de mislukte invasie van februari 1568 in Engeland afspeelde. Het aantal vluchtelingen en ballingen was er zeer groot. begin 1568 zouden zij in Engeland reeds 3 à 4.000 huizen gebouwd hebben (552), wat wel overdreven zal zijn.

Op het ogenblik dat de rebellen in het Westkwartier hun operaties onder leiding van Trompette hernamen, was de politieke toestand in Frankrijk opnieuw verscherpt en liep de strijd tussen de koning en de Hugenoten naar een nieuw hoogtepunt. St.-Valéry, waar de Hugenoten zich ophielden, was door de regeringstroepen omsingeld en dreigde ingenomen te worden (553). Hadden de edelen uit de Nederlanden enkele maanden te voren steun toegezegd gekregen van Condé om het Westkwartier binnen te vallen, dan was het nu hun beurt om Condé in de strijd tegen de Franse koning bij te staan. Bij het bericht van de belegering van St.-Valéry werd in Engeland door de edelen onmiddellijk tot de lichte troepen overgegaan « zowel Walen als Vlaminghen », om de tocht naar Frankrijk aan te vatten en de belegerden ter hulp te snellen. Deze lichte troepen gebeurde onder toezicht van Charles Houchie, heer van Longastre (554). Ook Camerlynck was van de partij (555). Aan het hoofd van de troepen zouden staan: Jacob van Heule, Jan van Hembyze, de latere leider van de Gentse Calvinistische Republiek (556), e.a. Toen echter de melding kwam dat St.-Valéry was ingenomen, vertrok het klaarstaande leger niet (557, maar dadelijk vertrokken drie schepen, gehuurd door Nederlandse kooplieden, die daarbij nog de kosten betaalden,

(550) R.A.K., 13.E., 1, 37, f° 8.

(551) Idem, ff. 11-v°, 3, 67, 61-v°. 63-v°, 113-115-v°, 119. Deze priestermoord schijnt echter geen deel uitgemaakt te hebben van een of ander « programma ». Het was eerder een geïsoleerde actie, eerder een persoonlijke afrekening tussen Pieter Damman van Arneke, dat juist aan Rubrouck grenst.

(552) E. POULLET, op. cit, dl. 3, p. 195. (Brief van Morillon aan Granvelle, Brussel, 1 februari 1568).

(553) E. DE COUSSEMAKER, op. cit, dl. 3, pp. 241-242. (559) R.A.K., RE., I, 37, C 15.

(555) Idem, f° 15-v°.

(556) Ibidem, f° 104. Dit feit blijkt een belangrijke aanvulling te zijn op de biografie die A. Desprez over Hembyze maakte. (Op. cit., pp. 15-16).

(557) Ibidem.

148

vanuit Londen naar Emden (558). Had deze zending iets te maken met een eventuele steun aan Lodewijk van Nassau, die in juli 1568 te Jemmingen verslagen werd? (559). Wat nog meer opvalt is, dat op het ogenblik van de belegering van St.-Valéry, de

beroerten in het Westkwartier weer een aanvang namen. Nu stellen wij ons de vraag welk verband er zou kunnen zijn tussen de aanwezigheid van Pieter Waels en Trompette en het feit dat op hetzelfde ogenblik een aantal geuzen langs Artesië om, het Westkwartier tevergeefs — poogden binnen te dringen? (560) Of was het louter toeval?

Eveneens van groot belang lijkt ons het feit dat de geuzen in Engeland er een soort staand leger op nahielden, dat ca. 2.000 man bedroeg, met aan het hoofd de uit de Nederlanden uitgeweken kleine edelen zoals Longastre, Esquerdes, Heule en Hembyze (561). Dit leger werd onderhouden door kooplui en de consistories; deze laatsten haalden het geld bij de kooplui (562). Als we Camerlynck mogen geloven dan zou de soldij « twee Inghelsche stuuvers daeghs » bedragen hebben, wat zou neerkomen op 3 á 4 stuivers daags (563). Laten we dit vergelijken met enkele daglonen te Hondschoote voor die periode. In 1567 verdiende een schaliedekker 7 stuivers, zijn gezelschap 4 (563). In 1568 verdiende een stukadoor 6 stuivers. Tussen 1565 en 1575 verdiende een metselaar met zijn gezelschap 4 (564) stuivers, een kleermaker 8. In 1569 verdiende een metselaar 7 stuivers; dit was eveneens het geval voor een schaliedekker. Dit betekent dus dat de soldij der vluchtelingen-soldaten ongeveer gelijk stond met het reëel dagloon van een schaliedekkersgezelschap te Hondschoote. Wij weten echter niet of kleding en voeding hierbij inbegrepen waren. Indien het wel zo was, dan zou dit helemaal niet slecht betaald zijn en zou het te begrijpen zijn waarom velen het leger verkozen boven de arbeid. Te meer

(558) Ibidem: «.. hebbende oock te Lonnen ghereet gheweest omme over te comen tot Vranckerycke, neer St.-Walry. Ende vertrocken alsdan drie schepen van Lonnen naer Embden, gheladen met volcke van herwaertsover, de welcke schepen ghehuert wierden hy de coopliden van dese natie, wesende te Lonnen, ende oock de costen van hemliden betaelt. »

(559) W. MAC: CAFFREY, *The shaping of the Elizabethan regime*, Princeton, 1968, P. 286.

(560) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 3, pp 241-242.

(561) R.A.K., P.E., 1, 37, ff. 15-16, 86-v°.

(562) Idem, r 116: « Seght dat tconsistorie ghecryght tselve ghelt van de coopliden.» Verklaring van Pieter Damman.

(563) Idem, ff. 104-v°, t15-v°.

(564) In 1565 verdiende een schaliedekker 8 stuivers, zijn gezelschap 5. (E. COORNAERT, *Hondschoote*, voetnoot 4, p. 408).

149

daar de soldaten in Engeland bovendien nog voor allerlei boodschappen werden betaald (565). Hierover hebben we echter geen zekerheid.

D. — DE TERUGKEER VAN CAMERLYNCK

§ I. Aanhouding van Camerlynck en twaalf zijner gezellen.

Op 20 september 1568 landde in de Oostendse haven een schip dat zeventien personen in het ruim verborg. Aan het hoofd van die groep stond Jan Camerlynck, die met zijn gezellen uit Engeland was overgekomen. In de nacht verlieten zij het schip en togen op weg naar Wulpen en Veurne, om uiteindelijk Hondshoote te bereiken. Daar verspreidde zich de groep om bij oude bekenden onderdak te gaan zoeken, na de afspraak gemaakt te hebben dat zij andere mensen zouden bijeenbrengen en in de nacht van 27 op 28 september op het kerkhof van Caestre te zijn. De ene groep trok naar Killem (bij Jooris de Cots), een andere naar Buysseure, nog een andere naar Reningelst. Reeds op 16 september hadden de spionnen van Rassenghien in Engeland deze laatste op de boogie gebracht van een eventuele overkomst (566), zodat het gerecht onmiddellijk reageerde en een groot aantal soldaten in staat van paraatheid bracht. Door een landbouwer werd een lid van de bende, Jacques Ebrecht, op 25 september te Loker aangehouden, naar Ieper gebracht en onmiddellijk door de vierschaar verhoord. Aanvankelijk loste hij niets en maakte het gerecht enkele verzinsels wijs (567). Op 26 en 27 september werd hij opnieuw — in tortuur -- verhoord, ging door de knieën en verklapte de afspraak te Caestre 568. Dadelijk werd Jan de Visch met enkele gerechtsdienaars naar Caestre gestuurd en na een verwoed gevecht werden in de morgen van 28 september een totaal verraste Camerlynck en twaalf « zijner complycen » ingerekend (569) Eén van hen werd gedood en twee anderen werden onmiddellijk terechtgesteld, terwijl Camerlynck en de negen overigen naar Ieper werden overgebracht. Op 2 oktober werd het proces geopend door de vierschaar van Ieper (570).

(565) R.A.K., E.E., 1, 37, f° 116: Peter Damman kreeg 10 stuivers om van Londen naar Sandwich te gaan.

(566) E. DE COUSSEMAKER, op, cit., dl. 1, p. 200.

(567) R.A.K., F.E., I, 37, ff.

(568) Idem, ff. 3-v°, 11.

(569) Ctr. o.a. G.-V.FP., Cork 296, ff. 62-v°-67.

(570) R.A.K., P.E., I, 37, o.a., ff. 2, 3-v°, 5-v°, 12, 42, 69.

150

§ 2. Doel van Camerlyncks overkomst.

De aanhouding van Camerlynck zette een punt achter de beroerten in het Westkwartier. 'tijdens zijn verhoor kwam immers te veel aan hel licht, opdat een eventuele actie nog had kunnen slagen.

Het opzet van de terugkeer van Camerlynck bestond erin de beroerten weer in alle hevigheid een aanvang te doen nemen. Te Caestre zou men besluiten tot het openbreken van gevangenissen, ofwel te Belle, te Cassel of te Hondshoote. De baljuw van Hondshoote stond op de « dodenlijst », terwijl men opnieuw kerken zou plunderen en vernielen, priesters en gerechtsdienaars zou vermoorden, alsook elkeen die hun weerstand zou bieden. Daarbij waren nog aanslagen gepland op een aantal rijke lui « hopende hy die middelen ghelt te vercryghen». Eén onder hen had zelfs

voorgesteld de Spaanse kooplui die zich in het Westkwartier bevonden, eveneens te beroven en te vermoorden (571). De rebellen handelden in opdracht van het consistorie van Londen en edelen zoals Heule en Hembyze (572).

Met zeventien personen was het natuurlijk onbegonnen werk deze opdracht uit te voeren, maar men hoopte bijstand te vinden te Steenwerck en Nieuwkerke. Enkelen uit Armentières zouden zich bij hen voegen alsook een aantal saakammers uit Hondshoote (573). Daarbij zou Trompette uit Engeland overkomen met een veertigtal man om de rebellen ter zijde te staan (574). Wapens zou men gemakkelijk vinden, daar velen onder hen hun wapens bij geloofsgenoten in het Westkwartier hadden achtergelaten alvorens naar Engeland te vertrekken (575). Camerlynck had enkele mannen te Sandwich bijeengeroepen in een klooster en met hen deze overeenkomst besproken en voorbereid (576),

De gelijkenis met de situatie van december 1567- februari 1568 is zo treffend, dat men zich onmiddellijk de vraag stelt: kwamen Camerlynck en zijn gezellen opnieuw het terrein klaarmaken voor een nieuwe invasie? Het antwoord is ja!

Camerlynck zou Longastre, Heule en Hembyze op de hoogte houden van zijn « goede voortganck » in het Westkwartier (577°). Dit zou gebeuren per brief langs Jan Caerle, Oostends

(571) Idem, ff. 4, 8, 15-17-v^o, 87, 105.

(572) Idem, ff 15-v^o.

(573) Idem, ff, 4-v^o, 17-17-v^o

(574) Idem, ff. 5-v^o, 7-v^o, 69-v^o.

(575) Idem, ff. 5-v^o, 53-v .

(576) Idem, cfr. om. f° 81-v^o.

(577) Idem, ff. 15-v^o-16-vt.

151

schipper, om. Camerlynck had deze bij zijn aankomst in Oostende ontmoet en beiden hadden besloten de briefwisseling van en naar Engeland bij Jooris de Cols te centraliseren (578). Was de situatie in het Westkwartier gunstig, dan zouden 2 á 4.000 man, die op het ogenblik van Camerlynck's vertrek uit Engeland, te Londen klaarstonden onder leiding van Longastre, Anthonis Hatenhove, Heule, Hembyze en een Hugenoot uil Bourgogne, het Kanaal oversteken om ofwel Oostende, Nieuwpoort of Dunkerque in te nemen en van daar uit het Westkwartier te veroveren. Predikanten zouden de « invadors » vergezellen om de preken opnieuw te laten geschieden (579). Camerlynck werd aangehouden. Er kwam geen invasie. Dezelfde opmerking kunnen we hier weer maken als voor de geplande invasie van februari: in welke mate was die ernstig voorbereid?

Opvallend is de volledige gelijkenis met het vorige invalproject: de rebellen zouden het Westkwartier moeten in beroering brengen, terwijl daarna de edelen met een vluchtelingenleger, verbonden met de Hugenoten (580), zouden pogen eerst een stad - ditmaal aan de kust - in handen te krijgen.

Een punt waar we echter even moeten blijven bij stilstaan is het feit dat de edelen Camerlynck diets maakten dat zijn manschappen en zichzelf door Oranje zouden betaald worden en dat zij een brief van hem verwachtten om tot de aanval over te gaan. Dit zou dus logischerwijze betekenen dat Oranje aan het hoofd van deze geplande aanval stond, iets wat wij absoluut niet kunnen aanvaarden (581). Weliswaar is er een brief, gedateerd op 21 augustus 1568, van Oranje aan Elizabeth I van Engeland, waarin hij de terreur van Alva beschrijft, en besluit:

...et voyant finalement qu'il ne restoit aucun Beu á raison, ni justice, venir à ceste extrémité (oires que à mon très-grand regret) que de prendre les armes... » (582). Dit kan echter geen betrekking hebben op het gebeuren in het Westkwartier. Wij menen dat het hier eerder gaat om een rechtvaardiging van zijn inval in Brabant op 6 oktober 1568. De geplande invasie langs het Westkwartier kon natuurlijk passen in een algemeen offensief, maar waarom kwam ze niet? In diezelfde brief wordt gewag gemaakt van Dolhain, die zou optreden als tussenpersoon tussen Oranje en Elizabeth. Wij hebben geen aanwijzingen gevonden dat Dolhain bij de gebeurtenissen in het

(578) Idem, ff. 16-v^o-17.

(579) Idem, ff.

(580) E. DE COUSSEMAKER, op. cit., dl. 1, pp. 200-201.

(581) R.A.K., F.E., 1, 37, ff. 117-87-17.

(582) K. DE LETTENHOVE, Documents en XVIe siècle, B.C.R.H., XI, 1883, pp. 226-227.
152

Westkwartier zou betrokken geweest zijn. Wij vragen ons vervolgens af of Oranje het vermoorden van priesters e.d. wel goedgekeurd zou hebben. Indien hij iets te maken zou gehad hebben met een mogelijke invasie van het Westkwartier, waarom viel men niet op hetzelfde ogenblik dit gebied aan, toen Oranje in oktober langs Brabant de Nederlanden binnenviel? Tactisch gezien is dat nogal onlogisch. Zou de aanhouding van Camerlynck dit in de weg gestaan hebben? Wij krijgen hier veeleer nogmaals het bewijs dat de edelen zich van duistere argumenten bedienden om de rebellen tot hun optreden aan te sporen. Wij menen daarbij nog dat zij er zich op dat ogenblik goed van bewust waren dat een inval in het Westkwartier op dat ogenblik onmogelijk was. Deze werd vier jaar later wel mogelijk, niet langs het Westkwartier, maar in Den Briel.

§ 3. Dood van Camerlynck en zijn medegevangenen

De rebellen betaalden de overkomst met hun leven. Pieter de Busere werd op 6 oktober door de vierschaar van Ieper veroordeeld om levend geradbraakt te worden na rond de markt op een « vlake » te zijn geslept en gegeseld (583). Hetzelfde lot ondergingen Joos Winnebroodt en Pieter Damman op 22 oktober (584). Dezelfde dag stierven Martin Ghiseleyn en Hercules Nosette op de brandstapel 585, terwijl Jan van Peene tot de galg veroordeeld werd (586). Na geseling en na zijn oren te zijn afgesneden werd Jan de Cots op 23 oktober levend geradbraakt (587). Zo ook Clais van Heems (588). Op 20 november 1568 was Jan Camerlynck aan de beurt, die veroordeeld werd tot afsnijding van zijn oren; daarna werd hij rond de markt van Ieper geslept; op iedere hoek van het plein werd hij met een gloeiend ijzer gemerkt en daarna gegeseld; ten slotte werd hij verbrand met « cleenen viere » (590). Jacques Ebrecht beklom op 19 december 1568 de brandstapel (591). Als laatste volgde Richard Devere die op 1 februari 1569 veroordeeld werd om geblinddoekt met een strop rond de hals gegeseld te worden op de markt met scherpen roeden tot «den loopenden bloeden ». Hij was de enige die aan de dood ontsnapte, maar hij werd voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen (592). Aldus het gruwelijke einde van hen die een jaar lang terreur zaaiden in het Westkwartier in naam van de « nieuwe religie ».

(583) R.A.K., E.E., 1, 37, ff. 128-130.

(584) Idem, ff. 130-135.

(585) Idem, ff. 135-136.

(586) Idem, ff. 136-17°.

(587) Idem, ff. 137-140.

(588) Idem, ff. 140-141.

(589) Idem, ff. 141-145-v°.

(590) Idem, ff. 146-147.

(591) Idem, ff. 147-147-v°.

153

E. - DE ENGELSE REGERING EN DE GEBEURTENISSEN IN HET WESTKWARTIER

In verband met de mislukking der acties in het Westkwartier hebben we reeds de opmerking gemaakt dat we zouden moeten weten in hoever de invasie ernstig werd voorbereid, maar ook in welke mate de steun van de Engelse regering aan de rebellen effectief was. Laten we echter eerst nagaan hoe de houding van de Engelse regering was tegenover Condé en de Hugenoten, bondgenoten van edelen en consistories. Wij beschikken over een brief van Condé, geschreven in februari 1568 (hetzelfde tijdstip waarop waarschijnlijk de invasie in het Westkwartier had moeten plaatsgrijpen), gericht aan de koningin van Engeland. In deze brief wijst hij Elizabeth erop, dat de beschuldigingen van de kant van de Franse koning aan het adres van de Hugenoten pure leugens zijn. Condé vraagt Elizabeth zijn zaak te steunen (592). De koningin ging op Condés verzoek in, uiteraard tot groot ongenoegen van de Franse koning. De spanning steeg in de loop van de zomer van 1568 tussen beide landen.

Eind augustus kwam het tot een korte Anglo-Franse crisis. De Hugenoten hadden zich meester gemaakt van La Rochelle en de Engelse regering steunde hen openlijk. In Engeland werden voorbereidselen getroffen tot een oventuele oorlog met Frankrijk (593), iets wat formeel bevestigd wordt door Jan Camerlynck. Op dit punt ondervraagd geeft hij toe « versteen thebben in Inghelandt over een maendt dat wel tachtentich duitsche mylen van Lonnen an de Westcontreye van Inghelandt vier dunst mannen Monstie gepassert hadden noder Inghelsche capitainen, niet wetende huerlieden name. Ende dat tselve soude gheweest hebben tot dienst van de prince van Condé. Nemaer heeft zydert daerof niet meer ghehoort. Seght ook dat de Conynghinne van Inghelandt doet zeer vele wapen ghereet maken als bussen, pistolen ende andere amunitie van oorloghen, mids dat de mare gaet dat zee oorloghe soude hebben jehghens de Conynck van Vranckerycke » (594).

Een openlijk conflict werd echter vermeden door diplomatieke onderhandelingen met de Franse koning. Hierover zegt Camerlynck: « Seght ontrent drie weken gheleden hy, ghevanghene, wesende te Cantelberghe, dat den cardinael

(592) K. DE LETENHOVE, op. cit., p. 53.

(593) W. MAC CAFFREY, op. cit., p. 269. (594) R.A.K., FE., I, 37, ff. 39-95-40.

154

van Chastellion, broeder van de admiraal van Vranckerycke, was die neer thof reysde, sonder dat men seyde de cause waeromine » (595).

Als wij daarbij bedenken dat de Hugenoten in ruil voor de Engelse hulp aan Engeland Calais beloofd hadden bij een eventuele overwinning, dan komt Elizabeths houding tegenover Condé ons geenszins onbegrijpelijk voor (596).

Hugenoten en Geuzen hadden zich in alle opzichten wapen- en geloofsbroeders getoond: de Hugenoten zouden mee het Westkwartier invaderen, terwijl aan de andere kant de Geuzen geen ogenblik aarzelden een leger op de been te brengen om de belegerden van St.-Valéry ter hulp te snellen. De Hugenoten werden door de Engelse regering gesteund. Was dit ook zo met de Geuzen?

Hadden de betrekkingen tussen Engeland en Spanje een eerder gunstige wending genomen na het handelsconflict met de Nederlanden in 1563-1564, Alva's

terreurbewind was één van de hoofdoorzaken van de ommekeer in Elizabeths politiek t.o.v. Filips II (597). De stroom van vluchtelingen hield niet op en de koningin had steeds een tamelijk positieve houding aangenomen tegenover het feit dat Sandwich en Norwich als operatiebasissen dienden, van waaruit de acties naar Vlaanderen en meer bepaald het Westkwartier geleid werden. Met de komst van Alva in de Nederlanden werd Elizabeth I onder hevige druk gezet om de zaak der Geuzen te ondersteunen, maar hoe eigenaardig het ook moge klinken, « a proclamation was issued against ure of English bases by Flemish rebels » (598)

In antwoord op de vraag in hoever de Engelse koningin met de gepland invasie in het Westkwartier zou akkoord gaan, zei Camerlynck: « zo verre de Conynghinne van Inghelandt wilde consenteren huerlieden ondersaten up diese landen te commen, dat zy deer toe zeer wel ghereed zouden wezen up hope van roof ende pillage, sonder dat hy, confessant, nochtans eenighe apparentie heeft dat zulck sonde by de Conynghinne gheconsenteert werden » (599).

Elizabeth steunt de rebellen, wijzigt haar politiek in ongunstige zin t.o.v. Spanje, maar staat

(595) Idem, f° 40.

(596) 14. DE LETTENIOVE, *La Flandre pendant les trois derniers siècles*, Brugge, 1875.

(597) W. MAC CAFFREY, op. cit., p. 277.

(598) Ibidem.

(599) R.A.K., P.E., I, 37, f° 40.

(600) Zie daarover N. G. PAREER, *Spain, her enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648, Past and Present*, Oxford, 1970, Pp. 72-84.

155

(officieel) toch afwijzend tegenover de acties der rebellen en zou dus blijkbaar zich niet met een Invasie (waarvan ze zeker op de hoogte moet geweest zijn) ingelaten hebben. Wij zijn er echter van overtuigd dat de Engelse koningin niet zó afwijzend tegenover de Geuzen moet gestaan hebben, evenmin als ze afwijzend stond tegenover de Hugenoten. Maar wij zijn er ook van overtuigd dat Elizabeth in 1568 op alle mogelijke manieren een conflict met Spanje wilde vermijden. Sedert 1560 was Filips II in de oorlog met het Ottomaanse Rijk. Alle militaire acties, gepaard gaande 'net enorme financiële uitgaven, waren dus op de Middellandse Zee gericht (600).

De dood van Soliman op het einde van 1566 bracht echter een verandering in de toestand teweeg. Zijn opvolger had met zware binnenlandse moeilijkheden af te rekenen. Filips aarzelde echter dadelijk hertog Alva naar de Nederlanden te sturen om de opstandelingen van augustus 1566 te straffen.

« At first it was intended that the duke should arrive in Luxemburg, where the great army of 60,000 could be formed if necessary, by April 1567. Prudence prevailed. The king preferred to delay the departure of the veterans of the fleet until certain conformation arrived that the Ottoman fleet would not put to sea in 1567. The necessary notification was at last received and the duke and his Spaniards left Lombardy for the Netherlands on 21 June... The Turkish fleet stayed at home in 1568 and so Philip II was free to send all the available funds to help Alva to crush the rebel incursions » 601.

Wegens het uitblijven van de Turken had Spanje, dat op dat ogenblik wel één der sterkste mogendheden was, de handen vrij. Het volledige leger, alsook de voltallige vloot stond ter beschikking van Filips II. En dat wist Elizabeth ook. Daarom was het veiliger elke confrontatie op dat ogenblik te vermijden.

In een volgende studie, waarmee we reeds begonnen zijn, zullen wij aan de hand van de Engelse archieven nader onderzoeken in welke mate juist de consistories en edelen in Engeland betrekkingen met de Engelse regering onderhielden, en wat er zich juist in de vluchtelingenkerken van Londen, Sand wich en Norwich heeft afgespeeld tijdens de troebelen (602).

(601) *Idem*, p. 82.

(602) In dat verband kunnen we reeds aankondigen dat Dr. N. G. Parker ons heeft laten weten dat in de Londense Guildhall Library volgende archieven te vinden zijn:

— Ms. 7397/1-8: Act books of the consistory, 1560-1670.

— Ms. 7402/1-9: Membership lists, 1550-1666.

— Ms. 7403: General register of members of the church, 1550-1694.

Van dit laatste document hebben wij reeds inzake genomen.

156

ALGEMEEN BESLUIT

I

Het is nu duidelijk dat de organisatie van de Beeldenstorm niet meer geloofwaardig kan worden. De elementen die daarop wijzen zijn immers te talrijk. De processie ter ere van St.- Laurentius was een prachtige gelegenheid om tegen de beeldencultus uit te varen. Voor het eerst sedert de aanvang der preken in het Westkwartier verschenen twee predikanten om een preek te houden, die de eerste beeldenbreking tot gevolg had. De »brake» in de St.-Laurentiuskapel had plaats onder leiding van een predikant. Brieven, waarin de vorst zogenaamd zijn goedkeuring aan de actie hechtte, werden zowel in het Westkwartier als te Gent en in het Noorden gebruikt om de bevolking tot het breken aan te sporen. Het ganse itinerarium, de manier waarop men tewerk ging, de verplaatsingsmiddelen, het uitkiezen van leiders en lijfwachten, de voortdurende pogingen om zich van een of andere ommuurde stad meester te maken, de trektocht van steeds maar dezelfde groepen stormers, hun aanwezigheid in andere steden van de Nederlanden, het betalen van de stormers, dit alles toont een degelijke organisatie aan. Daarbij zijn er nog enkele eigentijdse teksten die het bestaan van die organisatie minstens veronderstellen. De eersterangsrol van de radicale predikant Matte is daarbij onmiskenbaar. Steeds aanwezig om met goed doordachte middelen tot het breken aan te sporen, was hij de man die erin slaagde op één week tijd een gebied van ca. 1.620 km' in rep en roer te zetten. Nergens in de Nederlanden komt de rol der predikanten bij de Beeldenstorm zo goed tot uiting als in het Westkwartier.

Het belang van de consistories bij de organisatie wordt niet alleen aangetoond door de rol van Matte, lid van het consistorie van Hondshoote tal van consistorieleden, niet-predikanten, zetten tot het breken aan en braken eigenhandig. Het waren de consistories die de lijfwachten der predikanten volgens wel bepaalde criteria uitkozen. De contacten tussen de consistories onderling hadden tot gevolg dat reeds bij de tweede breking consistorieleden van het land van Alleu actief aan de braak deelnamen. Zou men nu nog ontkennen dat de consistories met de Beeldenstorm niets te maken hadden en niet bij de organisatie betrokken waren?

Leden van de kleine adel hebben ook aan het plan meegewerkt. Daarvan getuigt immers het op militaire basis geschoeide strategisch itinerarium en het feit dat enkele van deze edelen zich aan het hoofd van een groep stormers

157

bevonden. Dit laatste deed zich zowel in het Westkwartier als in de noordelijke provincies voor. Wij vragen ons derhalve af, in hoever de Beeldenstorm in het Westkwartier en in de Nederlanden in het algemeen geen kopie geweest is van de Franse Beeldenstorm. Vergeten we immers niet dat enkele edelen die tijdens de Beeldenstorm actief waren voortdurend in contact stonden met de Hugenoten.

Naar elementen die wijzen op organisatie van de gebeurtenissen in het Westkwartier tussen 1567 en 1568 moeten we niet meer zoeken, aangezien wij in staat geweest zijn deze organisatie bijna volledig te achterhalen. Opmerkelijk is wel dat tal van factoren die we bij de organisatie van de Beeldenstorm ontmoeten, ook hier terugkomen: pogingen tot het innemen van een ommuurde stad, de manier waarop men te werk ging, het feit dat activisten betaald werden, de rol van predikant Jan Michiels, opvolger van Sebastiaan Matte, enz. Wij menen hier nogmaals te kunnen beklemtonen dat de organisatie van de Beeldenstorm geloofwaardiger wordt dan ooit. Dit wordt nogmaals bevestigd door de rol van kleine adel en consistories, die tijdens de jaren

1567-1568 nog meer expliciet tot uiting komt. Samen plannen zij een invasie van de Nederlanden met als beginpunt het Westkwartier, samen besluiten zij de Bosgeuzen in het leven te roepen om in het Westkwartier een waar bloedbad aan te richten en de bevolking voor de invasie warm te maken. Leden van beide groepen komen uit Engeland naar het Westkwartier over om alhier de leiding te nemen van de acties. Laten wij daarbij opmerken dat het ganse project door kapitalistische kooplui werd gefinancierd!

II

Politieke, sociaaleconomische religieuze motieven lagen aan de basis van de houding van adel en consistories., De kleine plattelandsedelen hadden elke juridische en politieke macht op hun enclave verloren ten voordele van de handels- kapitalistische burgerij, terwijl deze laatste de kleine adel van zich afhankelijk maakte door in de bres te springen wanneer de plattelandsedelen in financiële moeilijkheden geraakten. Geleidelijk aan verloren deze edelen hun grondbezit, dat overging in handen van de burgerij. Waren zij daarbij nog aanhangers van de nieuwe leer, dan werd de rest van hun bezit geconfisceerd, zodat zij volledig beroofd in Engeland, waar ze meestal hun toevlucht zochten, aankwamen. Daar werden zij onderhouden door de consistories. De kleine adel had zijn onafhankelijkheid volledig verloren. Hij kon echter niet tegen de handeldrijvende burgerij te keer gaan, omdat deze in vele gevallen zelf calvinist was, en zij het was van wie adel en consistories hun financiële steun kregen.

158

De papenhaat die als gevolg van deze toestanden bij de edelen ontstond kan dus geenszins verwonderlijk lijken. Zelfs de kleinste dorpspastoors bezaten soms nog meer dan zij.

Geen enkele preek kon in veiligheid geschieden. Steeds moesten de predikanten op uitgezochte plaatsen hun preek houden, om bij een eventueel opdagen van de gerechtsdienaars onmiddellijk de wijk te kunnen nemen, dit terwijl de katholieke eredienst ongehinderd kon geschieden. Daarbij behoorden niet alle consistorieleden tot de burgerij als zodanig. De rijkdom van de kerk was hun ook een doorn in het oog. De mislukking van de Beeldenstorm zette adel en consistories tot wanhoopsdaden aan. Beide groepen waren ondersteund door handelskapitalistische kooplui; wanneer wij bedenken dat tussen Hugonoten en Engelsen het akkoord bestond in verband met Calais, dan zijn we ervan overtuigd dat tussen de Geuzen en diezelfde kooplui eveneens dergelijke akkoorden moeten bestaan hebben. Denken wij enkel maar aan de economische bloei van Antwerpen en het Westkwartier.

III

De Beeldenstorm brak uit in het Westkwartier, één van de gebieden waar de nieuwe economische structuren het vroegst ingang hadden gevonden, en waar in Hondshoote het handelskapitalisme hoogtij vierde tussen 1566 en 1568, juist de periode waarin de troebelen naar een hoogtepunt liepen. Sinds het einde van de XVe eeuw had zich daar een fundamentele wijziging voorgedaan tussen stad en platteland. Vanaf het begin der jaren zestig van de XVIe eeuw deed zich nog een wijziging voor tussen de plattelandscentra onderling: terwijl de kleinere centra hun decadentie tegemoet gingen, voornamelijk door gebrek aan kapitaal, stevende de Hondshoote industriële agglomeratie ongestoord naar de top. Dit verschijnsel ging gepaard met het massaal aankleven van het Calvinisme in het Westkwartier. Immers, de talrijke werklozen in de verval gerakende kleine centra vormden, samen met de te Hondshoote uitgebuide textielarbeiders, voor de uit Engeland overgekomen predikanten een zeer vruchtbare

voedingsbodem. Vele geschoolde arbeiders, kleine burgers en middenstanders werden van een bepaalde welstand beroofd, en werden gedeclasseerd tot pre-proletariërs of bedelaars. Het kan dus niet meer ontkend worden dat fundamentele wijzigingen in de economische structuren, gepaard gaande met fundamentele sociale wijzigingen, de voornaamste oorzaak geweest zijn van de troebelen.

159

Immers, de stormers bestonden vooral uit te Hondshoote tewerk gestelde arbeiders. Naar de soort waren het vooral geschoolden, slachtoffers van het handelskapitalisme. In hun rangen waren er ook leden van de burgerij, wier welstand eveneens werd bedreigd.

Naast sociaal-economische motieven hadden de stormers en de Bosgeuzen ook politieke om tot de actie over te gaan. Velen waren immers na het Eedverbond terug uit Engeland overgekomen, waar ze zonder moeilijkheden hun geloof hadden kunnen belijden, terwijl ze hier voortdurend aan vervolging waren blootgesteld. Aan de andere kant werden ook de vertegenwoordigers van het centraal gezag gevisieerd, die als symbolen werden gezien van het centraal gezag en die solidair waren met de handelskapitalistische burgerij. Ze waren er de oorzaak van dat vele calvinisten in de gevangenis of op het schavot waren terechtgekomen; het waren vreemden, die de repressie met ijzeren vuist handhaafden. Ook de papenhaat had een politiek-sociaal karakter. Vele plattelandspastors collaboreerden met het gerecht en werkten de geloofsvervolging in de hand, terwijl aan de andere kant de kerkelijke rijkdommen die de bezitlozen bij hen vonden, de wrok en haat nog aanwakkerden.

IV

Het succes van de Beeldenstorm werd door verschillende factoren in de hand gewerkt. Vooreerst was er de houding van de bevolking in het Westkwartier, waarvan een groot deel voor de nieuwe leer gewonnen was en dus, op enkele uitzonderingen na, praktisch geen weerstand bood en zelfs het gebeuren toejuichte. De zwakke en dubbelzinnige houding van de magistraten zijn aan de snelle vooruitgang van de Storm eveneens niet vreemd geweest. Het radicale optreden der activisten was een niet te onderschatten lactor.

Nochtans was de Beeldenstorm een mislukking, want geen enkel gesteld doeleinde, zoals het innemen van een ommuurde stad, zelfs niet de godsdienstvrijheid, werd bereikt. In die optiek moet dan ook de desperate onderneming van 1567-1568 gezien worden, want dan was het zelfs niet meer mogelijk een preek in het openbaar te aanhoren. Zelfs indien de invasie tot in de kleinste details was uitgevoerd, waren de kansen op slagen miniem geweest, gezien de aanwezigheid van Alva's troepen. Daarbij was de houding van de magistraten niet meer dezelfde als tijdens de Beeldenstorm en Alva's schrikbewind boezemde de bevolking meer angst in dan bereidheid tot verzet.

160

Hoewel de situatie daar rijp voor was, zijn de Beeldenstorm en het »guerilla« verzet der Bosgeuzen toch niet op een sociale revolutie uitgelopen. Hoe is dit te verklaren? In de eerste plaats spelen de sociale samenstelling van de bevolking en de daaruit voortvloeiende g klasse»-verhoudingen hierbij een grote rol. Wij hebben gezien dat de economische voorwaarden niet aanwezig waren om de onderste bevolkingslagen als proletariaat te kunnen bestempelen. De sociale toestand van de textielarbeiders onderling was te verschillend opdat zij een homogene groep hadden kunnen vormen. Veel industriearbeiders waren trouwens nog in de landbouw werkzaam. In het Westkwartier waren nog veel boeren; dezen hebben zich in feite weinig met de

gebeurtenissen ingelaten. Het is opvallend dat waar de boerenbevolking in de meerderheid was, de agitatie het minst was. De meeste boeren waren trouwens katholiek. Bovendien is het niet mogelijk, ondanks enkele uitlatingen van stormers, en leden zoals het binnendringen in particuliere huizen, een duidelijk klasseverschil te maken tussen de burgerij en het pre-proletariaat. Als textielwerkers kon men evengoed tot de burgerij behoren als een g bourgeois » tot het pre-proletariaat, als gevolg van de economische » fluctuaties. Onder de Beeldenstormers bevonden zich zowel leden van de burgerij als van de onderste lagen. Men ziet geen verschil in klassen: de godsdienst verenigde hen onderling. In dergelijke omstandigheden menen wij te mogen zeggen dat de Beeldenstorm niet een duidelijk uitgesproken karakter van een » klassestrijd » zou gehad hebben. We zitten in Ancien Régimestrukturen.

De houding van magistraat, adel, predikanten en consistories heeft eveneens het sociaal karakter van de Beeldenstorm beperkt. De magistraat droeg er zoveel mogelijk zorg voor dat het stormen snel geschiedde en dat de iconoclasten vlug verdwenen, uit vrees voor een aanslag op de geldkisten van de bezittenden. De edelen, predikanten en consistories gedroegen zich op dezelfde wijze. Zij beperkten de actie tot het vernietigen van de beelden en, hoewel ze het niet konden verhinderen, gaven niet altijd hun goedkeuring aan de plunderingen. De bezittende calvinisten hadden ook wel eens het slachtoffer kunnen worden van de plunderzucht.

Ook het verzet van de Bosgeuzen vertoonde geen karakter van een klassestrijd. Dit verzet werd trouwens kunstmatig in het leven geroepen. De acties der Wilde Geuzen slaan weldra over in banditisme. Individueel zijn ze, als kriminelen, noch politieke noch sociale rebellen geweest, laat staan revolutionairen; in groepsverband waren ze slechts symptomen van een maatschappelijke crisis en spanning, van sociale onrust.

Als

161

« classes dangereuses » hadden de Bosgeuzen geen sociaal a programma », geen revolutionair « programma ». Door adel en consistories in de steek gelaten, voelden Camerlynck en zijn bende zich bedrogen; na de aanhouding van de leider viel het verzet uiteen. « Banditisme is eerder een primitieve vorm van georganiseerd sociaal protest... »

V

Tot slot dienen we nog te wijzen op het grote belang dat Engeland bij het hele verloop der gebeurtenissen is geweest. Het is van daar uit dat vanaf het begin der jaren zestig van de XVIe eeuw de calvinistische predikanten de leer van Calvijn in het Westkwartier kwamen verspreiden; het is daar geweest dat vóór de Beeldenstorm talrijke acties georganiseerd werden; het is daar geweest dat de invasie van het Westkwartier werd gepland en voorbereid. Gezien dit alles zijn we dan ook de mening toegedaan dat ook daar de Beeldenstorm werd georganiseerd; indien men in de Nederlanden geen enkel document heeft gevonden dat duidelijk en voor honderd procent de organisatie, de planning en de voorbereiding van de Beeldenstorm bewijst, dat zijn we van oordeel dat het moet gezocht worden in de archieven van Londen, Norwich of Sandwich (wij begonnen trouwens reeds de speurtocht). Wij zijn er dan ook ten stelligste van overtuigd dat, indien Elizabeth I (en ook haar voorgangers) het vestigen der vluchtelingenkerken in haar land niet had toegelaten, het verloop der godsdiensttroebelen in de Nederlanden en in het Westkwartier in het bijzonder er helemaal anders had kunnen uitzien.

162

INDEX VAN DE PLAATS- EN EIGENNAMEN

- AA 34
 AALST 100
 ABART, Abraham 103
 AIRE 34
 ALGOET, Anthonis 74, 75
 ALLEN land van 80, 85, 93, 113, 124, 157
 ALVA, hertog van 22, 100, 108, 115, 124, 130, 139, 145, 152, 155, 156, 169
 ALVERINGEM 81, 103. 195
 AMSTERDAM 73
 ANNOOT, Jacques 129
 ANTWERPEN 38, 40-44, 49, 53, 61, 63 78, 85-88, 91, 95, 77 100, 101, 113, 114, 119, 159
 ARMEOUTS-CAPREL 99
 ARMENTEROS 45
 ARMENTIERES 39, 41. 42, 63 67, 68, 79, 75, 104, 105, 106, 114:151
 ARNEKE 83, 93, 141
 ARTERIE 35, 36, 47, 331. 149
 ATRECHT 75
 AUSTRUWEEL 115
- BAERT, Jacob 129,
 ED BAILE, Ghislain 103
 BAKHUIZEN VAN Den BRINK,
 BAMBECQUE 83, 84, 90, 93, 132, 143
 BARRE, Ferdinand de la 25, 30, 31
 BATEMA, Gillis 90, 103
 SAVINGICHOVE 82, 93, 104, 105, 106, 107
 BEAUFRE, abdij van 80, 93
 BEAUREWAERT, heer van zie LICHTERVELDE, Jan van
 BECHUIN, Jan 119, 123
 BELLE 26, 64, 66, 67, 74, 75, 80, 89, 1101, 105, 106, 107, 113, 130, 192, 146, 151
 BELLE-AMBACHT 23, 35, 80
 BELLE, Philips van 123
 BELLE, Robert van 46, 47
 BELLEQUIN 140
 BELLEWAERT 80
 BERGEN 36
 BERGEN-AMBACHT 35, 80, 82, 83, 85, 94, 95, 112, 113
 BERTHEN

BEVEREN 75, 81, 104, 120, 122, 123, 127, 143
 BIEREN 99
 BLAERE, Mathys 103
 BODDAERT, Cappen 129
 BOESCHEPE 69 72, 74, 84
 BOLLEZEELE 132
 ROMAN, Pieter 103
 BORRE 80, 104
 BOUDRY, Clement 103
 BOULENGIER, Michiel 146
 BOULLY, Charles 103
 BOULLY, Pierre 103
 BOULOGNE-e-M. 24, 119, 122, 123, 124, 131, 134, 144, 145, 146, 147, 145
 BOURBOURG-AMBACHT 35
 BOORGOGEN 152
 163

 BRABANT 63, 152, 153
 BRAY, Guy de 64
 BREDERODE, Hendrik van 1 115
 BRIELEN 79, 81, 103
 BRO TSAERT, Jehan 141
 BROXEELE 82, 104
 BRUGGE 42, 44, 53, 62, 63, 64, 115, 100, 116, 117
 BRULEZ W. 44
 BRULLY, Pierre 64
 BRUSSEL 25, 72, 73, 112, 113, 115
 BRUXELLES 119, 123
 BUCHAVE Jacob van 106, 109, 141
 BULTEEL, Ghileyn 25
 BUSERE, Pieter de 23, 25, 103, 1 129, 153
 BUYSSCHEURE 23, 82, 150
 BUZERE, Jacob de 68, 74-76, 78- 80, 91, 95, 114

 CABOCHE, Pierre 103 3/4
 CAESTRE 23, 84, 93, 150, 151
 CALAIS 41, 44, 65, 73, 115, 117, 122, 131, 155, 159
 CALVIJN 64, 66, 72, 162
 CAMERE, Jan van de, zie CAMERLYNCK
 CAMERLYNCK, Jan 23, 25-30, 88, 89, 90, 97, 99, 100, 101, 103, 109 116-120, 122,
 123, 124, 126, 127 129, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146,
 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 162
 CAPPEAU, Gaspard 103, 109
 CARETTE, Duchon 129
 CASSEL 36, 37, 62, 63, 74, 75, 82, 93, 106, 124,
 CASSEL-AMBACHT 35, 80, 82, 84, 85, 113
 CATEAU-CAMBRESIS 69
 CHASTELAIN, Steven 89
 CLAIRMARAIS 82
 CONAL, Jacques 98

CONDE, prins van 124, 148, 154, 155
 COOLEN, Hendryck 140
 COOLEN, Maillart 103
 COORNAERT, E. 36, 51, 60, 109
 COORNHUUSE, Cornelis van den 25
 CORTE, Gilles de 22
 CORTYL, Mahieu 103
 COTS, Jan de 23, 26, 103, 129, 135, 153
 COTS, Jooris de 141, 150, 152
 COURTLIL, Servaes du 23, 24
 CROCIITE 99
 CROP, Mahien 141
 CROP, Pieter 129

DAMMAN, Pieter 23, 129, 153
 DAMMAN, Willem 68
 DAMME, Guillaume vanden 62
 DANNIEL, Jan 88, 96, 103
 DATEN, Joos 103
 DATHENUS, Pieter 74, 113, 114
 DE BLEUE, Jan 103
 DE CHERF, Jacques 103
 DE CLUCHT, Francois 103
 DE COC, Pieter 103
 DE CONYNCK, Dieryck 103, 129
 DE CONYNCK, Gillis 103
 DE CONYNCK, Pieter 103, 129
 DE COSTER, Clais 129
 DE COSTERS, Joos 103
 DE COUSSEMAKER, E. 28, 29, 60, 102
 DE DECKERE, Jacob 104, 121, 129, 142
 DE GRAVE, Josse 104
 DE GUESERE, Willem 104
 DE HANE, Hans 104
 DE RONDT Lambrecht 104
 Blz. 164

DE LA VALLEE 124
 DEN BRIEL 153
 DENDERMONDE 100
 DENEMARKEN 40
 DENYS, Jan 76, 81, 113, 114, 117
 DE PLAET, Jacob 104
 DE RUDDERE, Mahieu 104
 DE RYCKE, Robert 104
 DE RYCKE, Jacob 104
 DEVERE, Richard 23, 29, 153
 DE VOS, Andries 104
 DE VOS, Cornelis 104
 DE VOS, Frans 104

DE VOS, Jan 104
DE ZWARTE, Martin 104
DHONDE, Jacques 104
DIERICKX, M., S.J. 12
DIKKEBUS 79, 103, 106
DIKSMUIDE 43, 70, 81, 85, 93, 99, 102, 103, 117
DOLHAIN 74, 113, 152
DOORNIK 35, 37, 61, 63, 64, 78, 88, 101, 113, 114
DORDRECHT 100
DOULLENS 123, 124
DRANOUTER 39, 40, 84, 135, 136
DRUCK, Man 104
DU PLO, Piercon 129
DUMONT, Gillis 74, 76, 112, 113
DUITSLAND 42, 62, 119, 137
DUNKEROUE 44, 152
DU PONT, Andries 129
DYCKE, Mahieu van 111

EBBLINGHEM 84
EBRECIIT, Jacques 23, 24, 26, 27, 29, 129, 131, 132, 146, 150, 153
EDWARD IV 65
EECKE 39, 40, 82, 93, 104
EGMONT, Lamoraal van 35, 100
ELIZABETH I 65, 152, 154, 155, 156, 162
ELVERLINGE 79, 92
EMDEN 65, 149
ENGELAND 22, 23, 39, 65, 66, 68, 73, 75, 96, 118, 122, 123, 127, 128, 131, 132, 137, 143-152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162
ENNO VAN GELDER, H.A 11, 13
ERQUINGHEM 84, 105
ISCAUBECQUE. 113
ESQUIELBECQ 83, 84, 89, 90, 93
ESQUERDES 47, 74, 149
ESTAIRE 80, 85, 86, 93, 103-107
EVERSAM, abdij van 81, 83, 106
EUROPA 44
FILIPS II 155, 156
FOURNIER, Jean 61
FRANCKE, Jan 129
PRANCUELIN, Pieter 104
FRANKFURT 61
FRANKRIJK 21, 42, 44, 66, 115, 131, 132, 134, 137, 140, 143, 147, 148
FRIESLAND 78

G
GENEVE 64
GENT 78, 85, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 100, 101, 157
GERAARDSBERGEN 100
GEYL, P. 11, 13
GHERSTECOOREN, Jan 104

GHISELE, Jehan 104
 GHISELEYN, Martin 23, 129, 153
 GIHSTEL, Simphorian van 132
 GHEVELDE 82, 93
 GIJVERINKHOVE 81, 103, 104
 GODESCHALCK, Michiel 50, 51, 52
 GODEWAERSVELDE 39, 84
 GOUDA 100
 GRANDUE, Nicollas 129
 GRANVELLE 65, 73
 GRAVE HAPKIN 129
 DEINZE 78
 DE JONGHE Antoine 109 1
 DE LA BROYE, Jean 104
 DE LA POORTE, Pierre 104
 165

GRAVELINES 23, 24, 34 65, 117, 125, 146
 GUBBE, Anthonis 105
 GUINES 24

H

HAARLEM 100
 HALEWYN, Jan van 25
 HALLE, Joods van 25
 HALLYNCK, Frans 129
 HALLYNCK, Jan 118
 HAMMEL, Nicolas 129
 HAMETTE, Antoine 105
 HANNECAMPS 47, 96, 114 123, 124, 125, 126. 127, 135, 140, 144
 HARDIFORT 84
 HARINGE 81, 104
 HASAERDT, Kaerle 129
 HAZAERT, Pieter 68, 74, 83, 114, j 118
 HAZE, Pieter, de, zie HAZAERT
 HAZEBROUCK 74, 84, 90, 98, 106, 147
 HEMBYZE 148, 149, 151, 152
 HENDRICKX, Jan 68
 HENDRIK VIII 65
 HENDRYCK, Clais 129
 HERCKELEN, Pieter 25
 HERNIGHEM, Augustijn van 31
 's HERTOGENBOS 78
 HERZEELE 80, 83, 84, 86, 90, 93, 107, 121, 123, 140, 143
 HEULE, Jacob van 47, 118, 119, 120, 122, 126, 127, 132, 133, 134, 142, 148, 149,
 151, 152
 HOEVENAGHEL, Gillis 74
 HOLLAND 78, 115
 HONDEGHEM 74, 84, 107
 HONDSCHOOTE 22, 23, 36-51, 54-58, 60-62, 64, 65, 67; 69, 73, 74, 75, 81, 82, 86,

88, 90, 92, 93, 94, 105, 106, 109, 110, 112, 113, 116, t 117, 118, 119, 120, 121, 125, 128, 131, 134, 140, 142, 143, 149, 150, 151, 157, 159, 160

HOOGSTADE 81, 103, 104

HOORN, graaf van 113

HOUTEM 81, 83, 85, 105

HOUTKERQUE 80, 82, 83, 86, 89, 90, 93, 106, 120, 121, 122, 136, 143, 146.

IEPER 23, 24, 25, 28, 35, 36, 37, 43, 47, 53, 54, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 85, 86, 88, 89, 92, 93, 99, 100, 101, 103, 104 105, 106, 107, 113, 116, 123, 124, 150

IJZER 34

INGELMONSTER 101

IZENBERGE 83, 84, 106

JEMMINGEN 149

KAMERIIJK 38

KAREL V 35, 99, 53, 54, 65

KEMMEL 39, 75, 80, 103, 121, 146

KEULEN 61

KILLEM 82, 121, 143, 150

KITS, Dieric 62

KOENIGSBERGER, H. C. 45

KOMEN 34

KORTRIJK 64, 100

KROON-VLAANDEREN 34

KUTTNER, E. 12, 49, 51, 87

LA GORGUE 92, 96, 105, 110

LANGEMARK 75

LANNOOT, Jan 74

LA ROCHELLE 154

LE BLANCO, Louis 129

LEDRINGHEM 82, 83, 84, 87, 93, 104

LEEUWARDEN 78

LEFFRINCKHOUCKE 82, 86

166

LA GRAND, Jan 129

LEIDEN 41

LEISELE 81, 105

LE ROY, Jacques 92, 96, 105

LICHTERVELDE. Jan van 25

LIEBAERT, Pieter 105, 40 36, 37, 56, 84 103

LOGIER, Mathieu 74

LOKER 23, 39, 121, 150

LONDEN 65, 118, 126 131, 149, 151, 152, 156, 162

LONGATRE 47, 74 113, 148 149, 151, 152

LORREINEN 44

LOYCK, Willem 147

LOYSSONE, Pieter 105
 LUIK 131
 LUTHER 61, 62

M

MANDEL 34
 MARKEYS, François 105
 MARQUETUE 82
 MATTE, Sebastiaan 73, 75, 7n 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 112, 113, 114, 116, 118, 137, 157, 158
 MENEN 63, 75
 MERKEGHEM 84
 MERKEM 83
 MERRIS 80, 103, 104, 105
 MERVILLE 80, 93, 96, 103, 104, 106, 107
 MESEN 39, 68, 74, 79, 113
 METEREN 39, 75, 80, 97, 101, 103, 104, 105, 111, 147
 MICART, François 105
 MICHIELS, Jan 24, 118, 122, 123, 125, 126, 133, 136, 158
 MILAM 82
 MISPELBOLLE, Jan 105
 MIGNON, Jehan 129
 MODED 78
 MORBECQUE 23, 93, 147
 MOREEL, Philippe 105
 MOREL, Jean 105
 MORILLON 88
 MUENSTER 85
 MUUS, François 129

N

NANYS, Antoine 105
 NAUTIUS, Hendryck 129
 NAVISHEER, Nicodemus 105
 NEDERLANDEN 34, 39, 40, 41, 42, 14, 45, 54, 63, 64, 69, 72, 78, 123, 145, 148, 149, 153, 157, 158, 162
 NEDERWAASTEN 64
 NEDONCHEL, Henri de; zie HANNECAMPS
 NIEPPE 74 84, 121, 140
 NIEUWENHUUS, Jeax 105
 NIEUWKERKE 39, 40, 41, 42, 62, 63, 67, 74, 80, 113, 117, 121, 142, 146, 151
 NIEUWPOORT 34, 37, 65, 197, 152
 NOIRCARMES 114
 NONNENBOS 79
 NOORDZEE 34
 NOORT-BERQUIN 82, 103, 104
 NOSETTE, Hercules 23, 129, 153
 NORWICH 65, 125, 126, 128, 155, 156, 162

O

OEREN 81, 103, 105
 ONGHENA, Lieven 100
 OOST-CAPPEL 48, 80, 120, 143
 OOSTENDE 113 150 152
 ORANJE prins van 147, 152, 153
 OSTEN, Seghere 105
 OUDENAARDE 84,93, 121, 143, 146
 OXELAARE 84

P

PARMA, Margaretha van 67, 97, 112
 PARMENTIER, Pieter, 129
 PARIJS 53, 54
 PEENE 82, 93, 103, 104, 105, 106 107
 PEENE, Jan van 23, 129, 153
 PETTE, Nicollas 129
 PETITE-SYNTHÉ 99
 PINSCHOEN, Balthazar 105
 PIRENNE, H. 11, 53, 61
 PITGAM 99
 PLATEVOET, Mahieu 74
 POLLET Jan 143
 POPERINGE 22, 36, 37, 56, 62, 63, 74, 75, 76, 79, 85, 86, 89, 92, 93, 94, 96, 103, 105, 106, 113, 119, 122, 123, 124, 128, 142
 PRADELLES 80, 104
 PROVENCE 42
 PROVOST, Josse 105
 PUESSEN Maillard, weduwe van; 123, 140

Q

QUAEDYPER 23, 99
 QUEKERE, Gillis de 74, 83, II 118, 125, 129

R

RAMSKAPELLE 84, 106
 RASSENGHIEN 114. 122, 130, 132, 139, 142, 146, 150
 RAVESBERGHE, abdij van 82
 REINGHERE, Jan 105
 REINGOOT, Charles 105
 REMET, Frans 25
 RENIER, Boudewijn 105
 RENINGELST 74, 79, 92, 121, 122, 126, 135, 136, 138, 150
 REXPOEDE 80, 84, 86, 90, 93, 106, 107, 121, 143
 RICHEBOURG 89
 RIJSEL 53, 61, 64, 74, 114, 119, 131
 ROEBRUGGE 43, 74, 75, 76, 84, 90, 93, 113, 121, 132, 135, 142, 143
 ROLLANT, Antoine 105
 ROME 62
 ROMEIN, J. II
 ROODE, Andries de 133

ROUEN 44
 RUBROUCK 23, 24, 48, 93, 131, 141, 146, 148
 RUBREHT, Cornelis 129
 RYCKEMAN, Cornelis 129
 RYCKEWAERT, Karel 74

S

SANDWICH 65, 68, 95, 115, 118, 122, 126, 131, 151, 155, 156, 162
 SARAZYN, Michiel 106
 SCHEERDER, J. 12, 95
 SCHILLEBECKE, Georges 106
 SCHOEFFER, L 13
 SCHONE, Filips de 53
 SCHOONMAN, Hendryck 129
 SCHOTLAND 42
 SCROY, Dierie 106
 SHERBIER, Godifier 106
 SLABBINCK, Dioric 106
 SOCX 121, 140, 143
 SOLIMAN 156
 SONT 40, 70
 SORBREUCQ, Jan 50, 51
 SPANJAERTS DALE 122, 126, 128, 140, 142
 SPAJE 155, 156
 SPETEBROOT, Matheus 106
 SPYCKER 99
 STALPAERT, Thomas 106
 ST. ANTHONIS 79, 84, 86, 89, 92, 96, 104, 105
 STAPLES 84, 104
 STAVELE 103
 STE. CATHARINA-KAPELLE 89 106
 STEENDAM 84
 STEENE 99
 STEENVOORDE 23, 78, 80, 93, 103, 104, 105, 106, 146
 STEENWERCK 23, 63, 74, 75, 84, 113, 117, 120, 132, 151
 STE.-MARIA-CAPPEL 89
 168

ST-JANS-CAPPEL 84, 103
 St.-LAURENTIUS 78, 84 103
 ST.LAURENTIUS-CAPPEL 78, 95, 103, 157
 ST.-OMER 44
 STRAZEELE 80, 86, 93, 104
 STUIVEKENSKERKE 84, 104, 106
 ST.-VALERY 148, 149, 155
 ST.-VENANT 84
 ST.-WINOKSBERGEN 36, 37, 38, 43, 44, 62, 63, 64, 75, 82, 83, 85, 86, 88, 92, 93,
 94, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 140
 SUERBARUT, Jehan 52

T

TAFFIN, Jacques 74
 TAHOEN, Mahieu t06
 TERDEGHEM 80, 103, 104, 105, 106, 107
 TER DUINEN 80, 86, 103, 106
 TESTELYNCK, Pierre 106
 TETEGHEM 82
 THIENNES 84
 TITELMAN, Pieter 63, 67, 68
 TRIERE, Ghislain 106
 TRIEST, Philippe 96
 TROMPETTE 146, 147, 148, 149, 151
 TRYER, Martin 129
 TUDOR, Mary 65
 TYTTE, Cornelis 106

UTENHOVE, Jan van 65
 UUTENHOVE, Anthonis 152
 UXEM 82, 93

V

VALENCIENNES 38, 61, 64, 113, 114
 VAN DE CASTEELE Ghileyn 106
 VAN DE WALLE, Pieter 106
 VAN DER CLYTE, Jacques 106
 VAN DER MEULEN, Jan 106
 VAN DER WEE, II. 62, 70, 72
 VAN DER ZOEST, Francois 106
 VAN DER ZOEST, Pieter 106
 VAN DRINCQUAM, Jehan 106
 VAN ETST, Jehan 106
 VAN GHELDER, Maerck 106
 VAN GHERWEN, Pieter 106
 VAN HAEGHT, Godevaert 88
 VAN HEEEMS, Clais 23, 26, 107, 129, 153
 VAN KOUTTE, Claeys 106
 VAN MABEZOONE, Jeannin 107
 VAN RAES, Joos 107
 VAN ROOSEBROECK, R. 12, 13
 VAN SCHOORE, Adriaan 107
 VAN VAERNEWYCK, Marcus 95, 97
 VAN WERVICKE, Pieter 107
 VASQUE, Charles 47, 190
 VERHEYDEN, A.L.E. 12, 31
 VERSTRAETE, Willem 107
 VERVLIET, Mahieu 130
 VEURNE 32, 36, 37, 43, 56, 57, 76, 81, 82, 85, 86, 93, 97, 99, 100, 102, 104, 105,
 112, 113, 117, 150
 VEURNE-AMBACHT 32, 46, 81,
 VIANEN 117, 118

VICOONE 104, 106
 VIEUX-BERQUIN 62
 VILVOORDE 115
 VINKEM 80, 83, 103, 104
 VISAIGE, Jacob 126, 127, 130, 107
 VISCH, Jan de 30, 150
 VLAANDEREN 34, 35, 36, 37, 63, 65, 118, 153, 155
 VLAMERTINGE 79, 92, 103
 VOLCKERINCKHOVE 82, 104
 VOOL, Kaerle 107
 VOORMEZEELE 79
 VOXVRYE, heer van; zie HALEWYN, Jan van
 169

WAASTEN 35, 62, 74. 113
 WACKERWENTKIN 130
 WAELS, Pieter 120, 122, 125, 126, 128, 130, 132, 136, 142, 147, 149
 WALLON-CAPPEL 84, 103, 106
 WARITEM 83, 84, 89, 93, 103, 121, 135
 WATOU 83, 105, 124
 WATTRELOS 22, 23, 113, 114, 117, 131
 WEMAERS-CAPPEL 82, 104
 WERVIK 63
 WEECXSTEEN, Kaerl 97, 107
 WEST-CAPPEL 99
 WESTOUTER 82, 103, 106, 146
 WEZEL 118 119
 WILDE, Marcus de 25
 WILS, Jan 51
 WINEEL, Joos 107
 WINNEBROODT, Joos 23, 26, 107, 130, 153
 WINNEZEELE 84, 121, 143, 147
 WITTENBERG 61
 WITTMAN, T. 13
 WORMHOUDT 82, 83, 89, 93, 103, 121, 143, 147
 WOESTELANDT, Vincent 130
 WOESTIJNE, abdij van 89, 103
 WOUTERS, Joos 132
 WULPEN 83, 150
 WULVERDINGHIE 82, 83
 WULVERINGEM 81, 103, 105
 WYLDER 86

Z

ZEEHOP (ZUEHOF?), Georges 107
 ZEELAND 78, 115, 118
 ZEGEIERS-CAPPEL 84
 ZERMEZELLE 84
 ZILLEBEKE 79, 1(15
 ZONNEBEKE 79
 ZOUTENAAIE 84, 106

ZUYT-BERQUIN 82, 103, 105
ZWARTE, Anthonis de; zie ALCOET

INHOUD

Dankwoord
 Woord vooraf
 Inleiding
 Bibliografie

Deel 1 - DE ARCHIVALIA

A. - Rijksarchief te Kortrijk
 B. -- Algemeen Rijksarchief te Brussel
 C. - Manuscripten van de Stadsbibliotheek te Kortrijk

Deel II - DE BEELDENSTORM IN HET WESTKWARTIER

Hoofdstuk I - De sociaal-ekonomische en politieke verhoudingen in het Westkwartier op de vooravond van de beeldenstorm

A. - Geografische, administratieve en juridische omschrijving
 B. - De bevolking
 C. - De ekonomische situatie in het Westkwartier
 § 1. De crisis der stedelijke ambachtsnijverheid en de ontwikkeling van de plattelandsindustrie
 § 2. Vanaf het midden van de XVI eeuw: achteruitgang van de kleine landelijke centra, apotheose van Hondshoote 42
 D. - Adel, geestelijkheid en burgerij 4,5
 § 1. De adel 45
 § 2. De geestelijkheid 47
 § 3. Burgerij en handelskapitalisme 48
 E - Invloed van het handelskapitalisme op de onderste bevolkingslagen
 § I. Armen en bedelaars
 § 2. Kleine burgerij, pre-proletariaat en loonarbeid 55
 § 3. De boeren 57
 F. -- De politieke verhoudingen in de Westvlaamse industriële landelijke centra 171

Hoofdstuk II De hervorming in het Westkwartier 61

A. — De reformatorische strekkingen in het Westkwartier voor het opduiken van Calvijns leer 61
 § 1. Het Lutheranisme 61
 § 2. De Doopsgezindheid 62
 B. — De opkomst en ontwikkeling van het Calvinisme (tot het smeekschrift der edelen op 5 april 1566) 64
 § 1. De beginperiode een kleine ondergrondse sekte 64
 § 2. Vanaf 1560: een massabeweging
 Oppositie tegen de repressie 66
 § 3. Sociale ellende en calvinistische agitatie 69
 C. — Van april tot augustus 1566: hoogspanning 73

Hoofdstuk III — De beeldenstorm in het Westkwartier 78

- A. — Itinerarium 78
- § 1. Casselrij van Iper
- § 2. Cassel-ambacht en het land van Alleu 80
- § 3. Belle-ambacht
- § 4. Bergen-ambacht 80
- § 5. Veurne-ambacht 80
- B. — Plundering en gewelddaden tegenover dorpspastoors 86
- § 1. Plundering in kerken, kloosters en abdijen 86
- § 2. Het binnendringen in particuliere huizen 88
- C. — Techniek van de beeldenstorm
 - De beeldenstorm: een trektocht 91
- D. — Rol van de predikanten, adel en consistories 95
- E. — Andere elementen die wijzen op de organisatie van de 97
- F. — Houding van de stomers t.a.v. de dorps- en stadsbesturen 98
- G. — Reactie van de bevolking. Houding van magistraat, adel en burgerij 99
- H. — Tot welke sociale groepen behoorden de beeldenstormers? 102
 - 1. Groep met betrekking op de textielindustrie 109
 - 2. Groep van arbeiders die buiten de textielnijverheid staan 110

Deel III MAQUISBEWEGING IN DER BOSGEUZEN; INVASIEPLANNEN**Hoofdstuk I — Na Wattrelos en Lanney: betrekkelijke
het Westkwartier (dec. 1566 - sept. 1567) 112**

- A. — Blijvend verzet na de beeldenstorm 112
- B. — Na december 1566: de activisten verlaten het Westkwartier of houden zich
schuil 114

Hoofdstuk II — Terreur in het Westkwartier 116

- A. — Jan Van de Camere of Jan Camerlynck 116
- B. — De lagere adel treedt in het strijdperk 118
- C. — De consistories en de invasie 124
- D. — De Bosgeuzen 128
 - § 1. Sociale afkomst
 - § 2. Het beroven van particulieren 132
 - § 3. Motieven van de moordpartijen 134, 137
 - § 4. De organisatie
 - § 5. Het belang van Hondshoote en omgeving 143

Hoofdstuk III — September 1568:

Vorbereiding tot een nieuwe invasie 144

- A. — Depuis l'arrestation d'Hannekan, et par suite du départ de Camerlynck avec
environ 40 de ses complices vers Calais et Boulogne, la contrée se remet peu á peu »
144
- B. — De Bosgeuzen hernemen hun agitatie in de zomer van 1568; 146 147
- C. — Frankrijk en Engeland
- D. — De terugkeer van Camerlynck 150
 - § 1. Aanhouding van Camerlynck en twaalf zijner gezellen 150
 - § 2. Doel van Camerlynck's overkomst
 - § 3. Dood van Camerlynck en zijn medegevangenen 153

E — De Engelse regering en de gebeurtenissen in het Westkwartier 154

ALGEMEEN BESLUIT 157

Inhoud

Overgenomen uit *De Historie van de Martelaren* door A. van Haamstede

M. Backhouse noemt op blz. 104 de naam van Jan Gherstecooren. Deze naam komt ook voor in de *Historie van de Martelaren*, waar hij Jan Herrewijn wordt genoemd. Het is merkwaardig dat Van Haamstede het martelaarschap van Herrewijn plaatst in 1560, terwijl de lijst van Beeldbrekers dateert van 1568. Hoe dit overeen te brengen?

Jan Herrewijn

Jan Herrewijn, bijgenaamd **Gerstekoren**, was geboren te Houtkerke, gelegen in Bergambacht, in West Vlaanderen. Vroeger leidde hij een ruw leven, en dobbelen, twisten en gaf zich aan drinken, brassen, vechten over. Enige tijd diende hij als soldaat, en, om het in één woord te zeggen, alles wat wereldse en ruwe lieden is eigen, zag men ook in hem.

Maar, toen de door God bestemde tijd gekomen was, waarin het Hem behaagde deze zondaar uit de diepe afgrond op te trekken, gaf de Heere hem in het hart, om naar Londen in Engeland, te reizen, waarheen hij ook voor Pasen in het jaar 1560 gegaan is. Hier verhuurde hij zich bij een brouwer, daar hij dit handwerk uitoefende.

En, ofschoon hij in de brouwerij vele lieden vond, die hem verleidden tot velerlei boosheden en vooral tot dronkenschap, geschiedde het nochtans, dat hij, door de wonderbare beschikking van onze allergenadigste Vader, in aanraking kwam met enige Godzalige gelovigen, door wier vermaning hij de boosheid liet varen en de Godzaligheid betrachtte. Hij was dikwerf in de samenkomst van de Duitse (=Nederduitse; Nederlandse) gemeente tegenwoordig, en door de prediking van het Goddelijke Woord begon hij in het geloof en de ware kennis van Christus toe te nemen.

Toen in Engeland, wegens de geruchten van oorlog, spraak was van een leger op te roepen, werd Jan Herrewijn genoodzaakt om vandaar weer naar Vlaanderen te gaan.

In het laatst van Juni ging hij met **Christiaan de Quekere, Jakob Dieussart en Janneke 's Konings** sloop, en zij kwamen te Nieuwpoort aan. Toen nu de bovengenoemde Jakob en Janneke bij *het Zwaantje*, tussen Veurne en Honscote, gevangen genomen werden, was hij nog bij hen, maar wist aan de handen der vijanden te ontkomen.

Dit hinderde Michel Peel, beambte van de schout te Veurne grotelijks, waarom hij ook, horende, dat hij te Honscote was, hem bij de schout van Honscote aanklaagde. Toen nu de schout, Joris Mataret genaamd, hierdoor gedrongen werd naar deze Jan te vernemen, en het algemeen bekend was, dat hij in de woning van zijn zuster logeerde, kwam hij 's nachts met zijn dienaren, en nam deze Jan, die echter zeer gemakkelijk had kunnen ontvluichten, gevangen. Toen hij gebonden naar de gevangenis werd weggeleid, kwamen enige dronkaards de schout tegemoet, die daarom zei: "Men zegt, dat er te Honscote vele lieden zijn van de Schrift, maar aan deze dronkaards blijkt het niet."

Jan zei: "Is het dan verkeerd, om zich dronken te drinken?"

De schout zei: "Ja, zou het niet?"

Jan hernam: "Waarom neemt gij dan hen niet gevangen? Want uw plicht is het toch

om de bozen te straffen en de Godzaligen te beschermen."

Aldus werd hij in de gevangenis gebracht waarin hij zich zo vrijmoedig gedroeg, dat ieder zich daarover verwonderde.

En, daar hij niet zo spoedig voor de raad gebracht werd, als hij verwacht had, was hij zeer bedroefd, en vroeg aan ieder, die hij ontmoette, waardoor dit werd verhinderd; want zijn hart brandde van verlangen, om de Naam van Christus voor de rechters te belijden. Velen waren er, die dachten, dat hij de waarheid niet zou belijden, eensdeels, wegens zijn vorige goddeloze wandel, en anderdeels, omdat hij het Evangelie slechts weinig had leren kennen; doch de mensen oordelen veelal verkeerd.

Na geruime tijd daarnaar verlangd te hebben, werd hij eindelijk voor de beambten gebracht, waar ook een priester tegenwoordig was, om met hem te redetwisten. De priester vroeg hem allereerst, of hij binnenkort nog had gebiecht, hoe hij over de biecht dacht, en dergelijke beuzelarijen meer.

Op dit alles antwoordde Jan op echt christelijke wijze, en veel beknopter dan later, want de gevangenis was hem als een school, waarin hij dagelijks zulke vorderingen maakte, dat hij dezelfde niet scheen te zijn, ofschoon zeer zelden hem enige lieden mochten bezoeken, uitgenomen zijn bloedverwanten, die alleen hij hem toegelaten werden, om hem spijs en drank en schone onderkleden te brengen.

Daarna vroeg de priester: "Geloofst gij niet, dat er zeven sacramenten zijn?"

De schout zei: "Of er zeven of twee zijn (want Jan had er twee beleden) wat ligt daaraan gelegen? Die er zijn, zal hij zo laten."

Toen zei de advocaat, Jan Priessen genaamd: "Geloofst gij niet, dat de Heere op het altaar is in vlees en bloed?"

Gerstekoren antwoordde met Stefanus, "dat de Allerhoogste niet woont in tempelen met handen gemaakt," daar de Profeet zegt: "Alzo zegt de Heere: de hemel is mijn troon, en de aarde is de voelbank mijner voeten, waar zou dat huis zijn, dat gijlieden Mij zoudt bouwen? Of waar is de plaats Mijner rust?"

Wegens deze vraag vermaande hij de overheid zeer ernstig, en sprak over de plaats uit de Schrift, daartegen ingebracht, en zei, dat zij de leer der pausgezinden naarstig moesten beproeven met de toetssteen der heilige Schrift, opdat zij zien zouden, hoezeer die leer tegen de heilige Schrift streed, voor zij daarover vonnis velden. "Want," zei hij, "als gij dit niet doet, en gij en ik zullen staan voor de rechterstoel van Christus, waar wij allen moeten verschijnen, dan zult gij, maar, helaas, te laat, zien, hoe dwaas gij gehandeld hebt. Let ook ernstig op de kracht van Petrus' woorden, waardoor wij gehouden zijn Gode meer te gehoorzamen dan de mensen. Nu is het nog tijd deze zaak rijpelijk te bedenken, want in het laatste oordeel zullen uw priesters, noch geloofsrechters, noch bevelen van de koninklijke majesteit u kunnen verontschuldigen. Daarom, beproeft hun leer goed; niet om mijnentwil, maar om des Heeren wil, want dan zal ieder zijn eigen pak moeten dragen. De Heilige Geest zegt, "dat hun werken hen zullen volgen."

Het is waar, dat de roomse kerk ten tijde der Apostelen en daarna de ware kerk van Christus was, gelijk de gemeenten van Korinthe, Galatië, Filippi, enz. tot die kerk behoorden; maar, aangezien zij van het zuivere Woord van God afgeweken is, en niets anders dan fabelen en leugens begon aan te hangen, de sacramenten van Christus vervalste, en op haar gezag daarbij nog andere voegde, de christelijke tucht in een dwaze oorbiecht en de ban van de paus veranderde, is God van haar geweken, en kan niet meer de kerk van God, maar die van de duivel genoemd worden. Want Hij wil en kan ook niet aan een volk of land gebonden zijn."

Toen beval de advocaat, dat men hem zou wegleiden.

Nadat hij dus herhaalde malen zijn geloof vrijmoedig voor de heren beleden had, verzocht hij hun op de een of de andere wijze, zoals dit het beste kon, met hem te handelen. De heren en priesters smeekten hem, om zijn gevoelens, zoals zij die noemden, te laten varen.

Hij antwoordde daarop, dat hij geen bijzondere gevoelens aankleefde, maar dat de Heilige Geest hem leerde het goede na te jagen en het kwade te schuwen.

Ja, zeiden zij, "ziet gij niet, dat de gehele wereld, wegens deze leer, in oproer verkeert, en dat er zoveel geleerde mannen geweest zijn, die de leer niet zo konden opvatten."

Toen zei hij: "Het oproer ontstaat niet wegens de leer, want zij zelf heeft de vrede lief; ja, deze leer is in staat alle kwaad, twist en tweedracht weg te nemen; maar alle oproep is toe te schrijven aan de boosheid der mensen, want zij willen zich onder deze leer niet buigen. Dat vele geleerden deze waarheid niet konden begrijpen, is waar; want zij hebben dat gepoogd te doen met hun eigen wijsheid, wat onmogelijk is, en waarom zij ook dwaas geworden zijn, zoals Paulus leert. Daarom dankt ook Christus Zijn hemelse Vader, dat Hij dit voor de wijzen verborgen heeft, en het de kinderen heeft geopenbaard."

Toen de dienaren hem van het stadhuis naar de gevangenis leidden, wekten zij hem op om goed te spreken, en zeiden, dat alles goed zou gaan.

Kort voor zijn dood werd hij nog eens voorgebracht en zeer scherp aangevallen over het zuivere gevoelen, dat hij had aangaande het avondmaal, en zij brachten daartoe een aantal getuigenissen bij van oude leraars, vooral van Augustinus, waarmee zij hun best deden hem wijs te maken, dat zij bij die plechtigheid geen gewoon brood noch gewone wijn ontvingen, verder, met een vals verdraaien van Christus' woorden: "Dat is Mijn lichaam" en nog vele andere bewijzen.

Op verstandige en christelijke wijze antwoordde hij, dat hij nooit had tegengesproken, en ook nu nog niet tegensprak, dat Christus in het avondmaal tegenwoordig was, maar dat hij alleen de lichamelijke tegenwoordigheid loochende. Hij zei te belijden, dat men in het avondmaal de gemeenschap van het lichaam en het bloed van Christus ontving, maar alleen op geestelijke wijze.

Aldus wist hij de uitvoerige bewijzen van de drogredenaars met weinige woorden te wederleggen en te vernietigen. Daar hij, zoals wij boven reeds hebben meegedeeld, met niemand spreken mocht, beijverde hij zich, zoveel hij slechts kon, om zijn naasten te stichten en te onderwijzen. In geen geringe mate wist hij de belangstelling tot de waarheid bij het volk op te wekken door onderwijs en vermaning, en door dagelijks zeer vele Psalmen en geestelijke liederen, waarvan hij er enige gemaakt had, te zingen.

Toen de priesters zagen, dat het volk met grote scharen aan de gevangenis stond, waren zij woedend, bedreigden het volk, en deden hun best hem te beletten langer te zingen; vooral des Zondags en op enige andere dagen, als er veel volk op de markt was, hield hij zich met zingen bezig.

In deze tijd waren er twee dieven met hem in de gevangenis gesloten, teneinde deze Godzaligen getuige van Christus des te zwaarder te bezoeken. De pausgezinden zijn gewoon de gelovigen zeer te plagen met de tegenwoordigheid van goddeloze en onrechtvaardige liederen wat ook door de hemelse Vader wordt toegelaten, opdat zij aan hun Hoofd Jezus Christus gelijkvormig zouden zijn, Die onder de goddelozen verkeren moest. Toen deze beide dieven bij hem in de gevangenis zaten, wisten zij in

het geheim van hun vrienden enige gereedschappen te verkrijgen, waarmee zij uitbraken en ontvluchtten. En, ofschoon de gelegenheid voor Gerstekoren zeer gunstig was, wilde hij niet weglopen, vooreerst, omdat hij vreesde, dat men van deze uitbraak zijn broeder zou beschuldigen, ten anderen ook, omdat hij zich niet geneigd gevoelde te ontvluchten, maar om te blijven. Hiermee bewees hij vooreerst zijn vurige liefde tot God en een ijverige begeerte, om zich voor de waarheid op te offeren, en ten andere ook zijn liefde tot de naaste.

Toen hij nu voor zeker vernam, dat het vonnis van het hof luidde, dat hij sterven moest, werd hij met grote vreugde vervuld, en loofde en dankte de Heere, dat Hij hem waardig had geacht om voor Zijn Naam te lijden. Deze vreugde betuigde hij in een brief, aan de broeders toegezonden, waarin hij hen ook ijverig vermaande tot standvastigheid.

Toen hij nu de heren van Honscote zagen, dat zij volgens het vonnis gedwongen waren, dit onschuldig lam op de slachtbank te leggen, stelden zij tot volvoering van hun boosheid de 4e November vast, Daar er op die dag te Sint Wijnocxbergen een feest zou worden gevierd, hoopten zij, dat er velen naar dit feest zouden gaan, en meenden aldus hun voornemen met minder zorg voor oproer, dat zij in deze zaak vreesden, te kunnen volbrengen.

Te vier of vijf uur in de ochtend van de 4^e November lieten zij de gevangene uit de gevangenis naar het stadhuis brengen, waar zij hem zeer plaagden en hem baden zijn gevoelens te laten varen, en hun broodgod van een Grauwe monnik, die daar de mis bediende, aan te nemen, of tenminste te belijden, dat Christus in vlees en bloed in het avondmaal was; en beloofden hem, wanneer hij dit deed, terstond te zullen loslaten, doch hij weigerde dit. Eindelijk begon de mispriester de mis te lezen. Vervolgens bonden zij Jan, brachten hem naar de kapel, en dwongen hem daar te blijven. Doch Jan keerde de mispriester de rug toe, stopte ogen en oren toe, daar hij hun lasterlijke boosheid zien noch horen wilde. Toen nu de mispriester de broodgod ophief, wat zij *heiligen* noemen, vroeg iemand, die nevens Jan neerknielde: "Is Christus nu niet in handen van de priester?"

Toen antwoordde Jan: "Nee, nee, o nee, Hij zit aan de rechterhand van Zijn Vader in de hemel."

Nadat het gewone uur aangebroken was, en zij zagen, dat zij niets op hem konden winnen, werd hij in de vierschaar gebracht, waar hij veroordeeld werd, om als ketter te worden, verbrand, vooral omdat hij niet geloofde, dat Christus' vlees en bloed in het avondmaal tegenwoordig was.

Toen zijn vonnis gelezen was, beweerde hij op zeer voortreffelijke wijze, dat zijn belijdenis overeenkomstig de waarheid was, en vals, wat zij met vuur en zwaard voorstonden. Aldus werd hij in de handen van de beul overgeleverd, die hem met behulp van zijn dienaren, terstond voorbracht.

Toen Jan in de deur van het stadhuis stond op de bovenste trap, zag hij met een zeer opgeruimd gelaat, alsof hij lachte, naar het volk, en sprak de omstaande schaar zeer vrijmoedig zeer vrijmoedig uit Gods woord aldus aan:

"Alzo beloont deze boze wereld de ijverige dienaren des Heeren. Want in vroeger tijd, toen ik dronk en schonk, zwierde en dobbelde, en in allerlei goddeloosheid leefde, behoefde ik voor dusdanige boeien niet te vrezen (hij hief hierbij zijn geboeide handen op). Toen was ik ieders vriend, door ieder geprezen en geacht maar, zodra gaf ik mij niet aan de Godzaligheid over, of de wereld begon mij vijandig te zijn, en mij te vervolgen, gevangen te nemen en te dden, doch hieronder ben ik welgemoed en

getroost. Want nooit wist ik, dat Gods Woord zo machtig is als ik nu gevoel. Daarom, lieve broeders, wees vrijmoedig; want al ziet men hen aldus gevangen, gebonden en geboeid (en hij toonde weer zijn handen), het zal niet schaden: want dit hebben zij Christus ook gedaan. "Hebben zij," zegt Hij, "Mij vervolgd, Zij zullen ook u vervolgen; de dienstknecht is niet meerder dan Zijn Heere."

Toen Jan aldus in het perk stond, kwam er een broeder tot hem, nam hem bij de hand en troostte hem, en scheidde niet van hem, totdat hij in de hut ging om te worden verbrand.

Daarna riep Jan, aan de ene zijde van het perk opgaande, aanhoudend het volk toe, en werd ook door velen vermaand en vertroost.

Toen hij aan het einde daarvan kwam, begon hij de 130sten psalm te zingen: *"Uit diepe nood schrei ik,* enz. Na het eerste vers begonnen te hebben, kwam de Minderbroeder, die nauwelijks door het volk kon heendringen, tot hem, om hem in de laatste uur zijns levens nog te kwellen. Hij viel voor Jan Gerstekoren op de knieën en zei: "Jan, bekeer u, het is nog tijd." De lijder luisterde er niet naar, en keerde hem de rug toe.

De daarbij staande broeders riepen de Minderbroeder toe: *"Bekeer uzelf, gij huichelaar!"*

Intussen zong Jan ongehinderd voort. Toen de Minderbroeder zag, dat hij niet vorderde, stond hij op, begon het volk aan te spreken, en vermaande hen zich niet te laten ontstichten, "al hoorden zij," zei hij, "de ketter van God zingen."

Enige broeders, die daarbij stonden, riepen: "Zwijg, niemand is er door ontsticht."

Toen wendde Jan zich naar de monnik en zei: "Zou er ook iemand ontsticht kunnen worden, als men van God zingt?"

Andermaal riepen de omstaande broeders: "Nee, er is niemand door ontsticht."

Hij zong voort en eindigde de Psalm. Velen zongen stil mee, anderen met luider stem. Zij, die hem vermaanden en vertroostten, gingen daarmee vrijmoedig voort en zeiden: "Strijd vroom, mijn broeder, uw verlossing is nabij" enz. Meer dan vier honderd waren er, die dit deden. Velen bestrafden ook de monnik op dappere wijze.

Jan beantwoordde de troostrijke woorden van de broeders en zei, dat hij daar gekomen was, om met de hulp des Heeren te strijden.

Toen de monnik zag, dat Jan noch het volk hem gehoor gaf, viel hij op zijn knieën in het slijk, en vermaande het volk, om voor die ellendige ketter, zoals hij hem noemde, te bidden, en hield zich, alsof hij ook bad. Doch niemand wilde met hem bidden of knielen, waarom hij het volk toornig aankeek.

Toen Jan de Psalm gezongen had, viel hij op de knieën, en bad God vurig doch kort. Terstond stond hij op, en wekte het volk als vroeger, op, de Heilige Schrift te onderzoeken, teneinde door geen valse leer te worden verleid. Hij vermaande hen ook de mensen niet te vrezen, maar God, en zei bij herhaling: "Vreest de mensen niet, want zij moeten vergaan als kaf, als wind, als een oud kleed. Zij hebben geen macht een haar van ons hoofd te krenken, dan met de wil des Vaders."

En, toen hij gereed stond in de hut te gaan, zei hij: *"Mijn broeders, nu ga ik voor u ten offer, volgt mij gewillig en vrijmoedig na, als de Heere dit ook over u mocht beschikt hebben."*

Toen hij er was ingegaan, en zich aan de paal geplaatst bad, kwam de monnik andermaal tot hem, viel voor hem op de knieën, en zei: *Jan, nog is het tijd: bekeer u toch!* Doch Jan luisterde niet naar hem.

Toen hij aan de paal stond, bad hij voor zijn vervolgers, en beval zijn geest herhaaldelijk de almachtige God aan.

De broeder, die hem bij de hand genomen had, stond in het midden der gerechtsdienaren en bij de beul. En, ofschoon hij de martelaar voortdurend vermaand, en aan de dienaren, vooral aan de beul, ernstig gevraagd had, hem te laten spreken, aangezien het nu zijn leven gold, was er toch niemand, die hem gevangen durfde nemen; maar zij waren meer, verbaasd, verlegen en beschaamd dan hij, die daar de dood moest ondergaan.

De beul, die in dit ambt nog niet behoorlijk was geoefend, verworgde Jan op deerlijke wijze en verbrandde hem, zo zelfs, dat de omstanders zeer ontroerd riepen: "*gij moordenaar, waarom vermoordt gij de man aldus tegen het vonnis?*"

Aldus gaf deze vrome getuige van Christus Jezus zijn geest aan de Heere over, op de 4de November 1560.

Zijn lichaam werd tot as verbrand, en de as op de markt begraven. Velen werden door de dood van deze martelaar in de kennis van het Evangelie versterkt en ook velen verlicht.